

અભિનવ સંસ્કૃત પ્રવેશ

દ્વિતીય ભાગ

ડૉ. કનૈયાલાલ બા. દાપડીયા

બી. એ. પીએચ. ડી.

એન્યુ કેશનલ બુક્સ હા.
ચુંબક ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૨૨૧-કિમત ૦૧૪૦.

ગ્રંથનામ ૨૦ લિખ્ય ૨૦૨૨/૦૫/૧૦ વેશ ૨

વર્ગિક મ૨૫ : ૮૪૪ : ન૪૪૫

अभिनवः संस्कृतप्रवेशः

द्वितीयो भागः

BEING

A NEW APPROACH TO SANSKRIT
(GRAMMAR AND COMPOSITION)

PART II

कनैयादास मोतीदास कापडीया, बी. ए., पीएच. डी.

विस्सन कॉलेज, मुंजर्, ना अेक वषतना संस्कृतना दक्षिणा ईलो,
संस्कृत शिक्षक, सर डा. ज. न. ज. भरेसा, नवसारी.

अेज्युकेशनल पुकस दुां०

आनंदसागर ढिडडींग, गजदर स्ट्रीट,

चीरा जगर-मुंजर् २

પ્રકાશક:—
સુમનલાલ ન. તલાટી, બી. એ.
એન્યુકેશનલ બુક્સ કું.
આનંદસાગર બિલ્ડીંગ, ગઝદર સ્ટ્રીટ,
ચીરા બજાર, મુંબઈ ૨

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨ ૨૨૯

ક્રિ. ૦-૧૪-૦

મુદ્રક:—
આર. એસ. ગુપ્તે,
મુંબઈ વેલવ પ્રેસ, સૅન્ટ્રલર્ટ રો.
ગિરગામ-મુંબઈ ૪

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃતમાં નવા પાઠ્યપુસ્તકની જરૂરિયાત આજે સર્વાનુમતે સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ એ પાઠ્યપુસ્તકના સ્વરૂપ વિશે મતમતાંતરો રહે એ સ્વાભાવિક છે. માતૃભાષા સિવાયની બીજી ભાષા, અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત જેવી મૃત ભાષા, વિદ્યાર્થીઓ આગળ કેવા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવે તે વિદ્યાર્થીને સરળ અને રસદાયક નીવડે એ સંબંધમાં આજે કેટલાંક મંતવ્યો દૃઢ થયા છે. મેં મારા પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આપણી શાળાઓમાં રસિક અને હૃદયંગમ ન થવાનાં ત્રણ કારણો સૂચવ્યાં છે. એ પૈકીનાં બે મહત્ત્વનાં કારણો—વ્યાકરણનો બોજો અને રસનો અભાવ—દૂર કરવા માટે વ્યાકરણનો વિષય સારી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં વિદ્યાર્થીની માનસિક દૃષ્ટિએ સરળતાનો ક્રમ (psychological order) જાળવી રજૂ કરવો જોઈએ એવું મેં મારું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે. વ્યાકરણનો વિષય વાક્યોદ્ધારા inductive પદ્ધતિથી રજૂ કરવામાં આવે તો વ્યાકરણની નીરસતા કંઈક અંશે ઓછી થાય અને એ વિષય હળવો પણ બને. આ ઉપરાંત પાઠ્યપુસ્તકમાં વાક્યોની ચૂંટણી સાહિત્યની ઉત્તમકૃતિઓમાંથી કરવામાં આવે, અને એ વાક્યો વિદ્યાર્થીના જીવનને સ્પર્શતાં હોય તો વિદ્યાર્થીમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે રસનો આવિર્ભાવ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ વ્યાકરણનો કંટાળો ઓછો થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આજે ભાષાના અભ્યાસમાં વ્યાકરણને વ્યાજબી રીતે ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, પણ તે એવું ગૌણ ન હોવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થી એ તરફ ઐદરકારી કેળવે. વ્યાકરણનો વિષય કંટાળા ભરેલો હોવા છતાં ભાષાના અભ્યાસ માટે અનિવાર્ય છે એ ભૂલાવું ન જોઈએ.

મારા પ્રથમ પુસ્તકની યોજના આ મંતવ્ય પર ઘડવામાં આવી હતી અને આ બીજા પુસ્તકની યોજના પણ એ મંતવ્યનેજ અનુસરીને ઘડવામાં આવી છે. વ્યાકરણનો વિષય મુખ્યત્વે inductive પદ્ધતિથી રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, પણ જ્યાં વ્યાકરણના વિષયને વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિએ વધારે હળવો

અને સરળ બનાવવા મને Analytic પદ્ધતિની જરૂર જણાઈ છે ત્યાં મેં તે પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો છે.

આ ઉપરાંત સંસ્કૃત વ્યાકરણની એક ખીજ વિશિષ્ટતા છે. સમાસ, વિશેષણ, સર્વનામ વગેરે વિષયો એવા વિસ્તૃત અને મુંઝવનારા છે કે વિદ્યાર્થીઓ આગળ એ વિષયો સળંગ રજૂ કરવામાં આવે તો સરળતાથી ગ્રાહ્ય થઈ શકતા નથી. વળી એમને સળંગ રજૂ કરવાથી એકી વખતે—ખાસ કરીને હાલમાં ધોરણ છઠ્ઠા માટે જે અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં—વ્યાકરણનો બોજો એવો આકરો થઈ પડે છે કે શિક્ષક એ સરળતાથી સમજાવી શકતો નથી અને વિદ્યાર્થી એ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. પરિણામે વ્યાકરણનો કંટાળો સંસ્કૃતના અભ્યાસ પ્રત્યે અણુગમો કેળાવે છે. આજે મેટ્રિકમાં પાઠ્યપુસ્તક કરતાં વિવરણ પ્રત્યે જે વધારે મોહ વધતો જાય છે, અને જવાબપત્રોમાં વ્યાકરણ પ્રત્યે જે અતહદ બેદરકારી જોવામાં આવે છે તે મોટે ભાગે આના ફળરૂપ જ છે એમ માની શકાય. આ સંજોગોમાં વ્યાકરણને હળવું બનાવવાની જરૂરિયાત અનિવાર્ય ઊભી થઈ છે અને એ માટે Concentric પદ્ધતિનો સ્વીકાર થવો જોઈએ. આ પદ્ધતિથી સંસ્કૃત વ્યાકરણની વિશિષ્ટતાઓ સહેલાઈથી અને સચોટતાથી હૃદયંગમ થઈ શકે છે. આ પાઠ્યપુસ્તકમાં એ પદ્ધતિથી વ્યાકરણનો વિષય રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આમ વ્યાકરણનો વિષય હળવો કરવામાં આવ્યો છે, પણ એમ કરવામાં એ તદ્દન ગૌણ ન બની જાય એ પર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક પાઠને અંતે વ્યાકરણનાં રૂપો ઓળખવાનાં અને સમાસનો વિગ્રહ કરવાનાં મનોયત્નો આપવામાં આવ્યાં છે. એ ઉપરાંત નવાં શીખેલાં રૂપો તૈયાર કરવાનાં તથા શીખેલા નિયમોનું પુનરાવર્તન કરવા અનેક મનોયત્નો યોજવામાં આવ્યાં છે. આ મનોયત્નો એવી નવી ઢાળથી આપવામાં આવ્યાં છે કે વ્યાકરણ પર પૂરતો ભાર મૂકાવા છતાં વિદ્યાર્થીઓનો રસ જળવાઈ રહે. સંધિના નિયમોનું અનેક વાર પુનરાવર્તન કરવા અનેક મનોયત્નો આપવામાં આવ્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ એની ગોઠવણી એવી કરવામાં આવી

છે કે એ મનોયત્નો કરવાથી નવા શરૂ થતા પાઠોમાં વાક્યો વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી વાંચી શકે.

આ ઉપરાંત ચ્વિ રૂપ, સાધિત ક્રિયાપદ, સતિ સમ્પત્તિ, કર્મણિ રચના, ચ નો ઉપયોગ, વિધ્યર્થ કર્મણિ કૃદંત, ભૂત કર્તરિ કૃદંત વગેરે સંસ્કૃત વ્યાકરણના ૩૬ પ્રયોગો પર પાઠ્યપુસ્તકોમાં યોગ્ય ભાર મૂકાતો નથી. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર આ પ્રયોગોની જે ઊંડી છાપ પડવી જોઈએ તે પડતી નથી, અને સંસ્કૃતનું અર્થપૂર્વક વાંચન જેવું રસિક થવું જોઈએ તેવું થતું નથી. આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આ પ્રયોગો સરળતાથી અને સ્વતંત્રપણે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે એટલે વિદ્યાર્થીઓ એ પ્રયોગો સચોટતાથી ગ્રાહ્ય કરશે એવી આશા રાખી શકાય.

આમ વ્યાકરણ પર પૂરતો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે છતાં વ્યાકરણ પુસ્તકમાં પ્રધાનપદે નથી. ૩૦ પાઠમાંથી ૧૩ પાઠો સાહિત્યના છે અને બે પાઠો ચિત્ર-રેખનના (Picture Composition) છે. એટલે વ્યાકરણના પાઠો માત્ર પંદરજ છે. સાહિત્યના પાઠોને અંતે સંસ્કૃતમાં સવાલ જવાબ કરવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ પરિચિત વિષયો પર પાંચ કે સાત વાક્યો સંસ્કૃતમાં લખી શકે એવાં મનોયત્નો યોજવામાં આવ્યાં છે. તદુપરાંત આપેલી રૂપરેખાઓ પરથી સંસ્કૃતમાં વાર્તા યોજવાનાં મનોયત્નો આપવામાં આવ્યાં છે. વિદ્યાર્થીઓમાં અંતર્ગત લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાની અને કંઈક નવું સર્જન કરવાની જે વૃત્તિઓ સાહજિક હોય છે તે વૃત્તિઓ આ મનોયત્નો દ્વારા પોપાય છે અને અભિવૃદ્ધિ પામે છે. વ્યાકરણનાં મનોયત્નો સાથે આવાં મનોયત્નો અવરનવર આવવાથી વ્યાકરણનો કંટાળો ઓછો થાય છે અને આવાં મનોયત્નોથી ઉત્પન્ન થતા રસ અને આનંદને લીધે વ્યાકરણ પણ કંઈક અંશે રસપ્રદ બને છે.

આમ વ્યાકરણના વિષયને હળવો અને ગૌણ બનાવી વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ સાહિત્ય પ્રત્યે કેળવવાનું ધ્યેય આ પુસ્તકમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. વાક્યોની પસંદગી સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથોમાંથી અને જીવનસ્પર્શી હોવા ઉપરાંત સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગો-કાવ્ય, સંવાદ, વાર્તા,

વર્ણન વગેરે—નો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને કરાવવામાં આવ્યો છે. શાકુન્તલ, કાદમ્બરી, પંચતંત્ર, વિક્રમેર્વશીય, મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં ચંચૂપાત કરાવી સાહિત્યનો વિસ્તૃત પરિચય અને એ દ્વારા સંસ્કૃતના અભ્યાસ પ્રત્યે અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરાવવાનો આ પ્રયાસ ફળદાયક નીવડશે એવી આશા અસ્થાને તો નથીજ.

મારા આ મંતવ્યોમાં તેમજ એ મંતવ્યોને ફળીભૂત કરવાના આ પ્રયાસમાં કેટલીક ક્ષતિઓ હશેજ એ હું કબુલ કરું છું. મારા શિક્ષક બંધુઓ અને સંસ્કૃત સાહિત્યના રસિકો મારી એ ક્ષતિઓ પ્રતિ મારું ધ્યાન ખેંચશે અને મારા આ પ્રયત્નમાં મને ઉપયોગી સૂચનાઓ કરશે તો તેનો સાભાર સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

રા. રામભાઈ બક્ષીએ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ન હોવા છતાં પણ મારા પ્રત્યેના સહભાવને લીધે આ પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રત વાંચી જઈ મને ઉપયોગી સૂચનાઓ કરવા જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે બદલ હું હાર્દિક આભાર માનવાની આ તક લઉં છું. એ ઉપરાંત મારા મિત્ર અને શિક્ષક બંધુ રા. ઉમિયાશંકર જે. મહેતા તથા રા. આત્મારામ સ. પંડિતે આ પુસ્તકોની પ્રૂફા સુધારવામાં મને જે મદદ આપી છે એ બદલ હું એમનો આભારી છું.

નવસારી,
વસંત પંચમી, ૧૯૯૬ }

કનૈયાલાલ મો. કાપડીયા

અનુક્રમણિકા

પાઠ		પાનું
૧	વ્યંજનાન્ત નામે	૧
૨	વ્યંજનાન્ત નામેઃ વર્તમાન કૃદંત	૭
	પરિશિષ્ટ ૧ : વ્યંજન સંધિના કેટલાક અગત્યના નિયમો	૧૫
૩	વ્યંજનાન્ત નામેઃ સ્, ઈયસ્, ણયસ્, ઇન્.	૧૬
૪	અનુકરણશીલા વાનરાઃ	૨૩
૫	વ્યંજનાન્ત નામેઃ અન્ અને વસ્.	૨૬
	પરિશિષ્ટ ૨ : કેટલાંક અનિયમિત વ્યંજનાન્ત નામે	૩૨
૬	વ્યંજનાન્ત નામેઃ નાન્યતર જાતિનાં નામે	૩૫
	પુનરાવર્તન : પ્રશ્નપત્ર ૧	૪૧
૭	વ્યાઘ્રચર્મપ્રચ્છન્નો રાસભઃ	૪૩
૮	રામસ્ય ચિત્રકૂટગમનમ્	૪૫
૯	ગૌતમસ્ય પરિદેવનમ્	૪૯
૧૦	પુરુષવાચક સર્વનામ	૫૨
૧૧	અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો	૫૭
	સુમાષિતાનિ (I)	૬૧
૧૨	વિધ્યર્થ કર્મણિ કૃદંતઃ ચિવ રૂપ	૬૫
૧૩	દર્શક સર્વનામ	૭૧
૧૪	સતિ સપ્તમી અને અનાદરાર્થે પછી	૭૭
	પરિશિષ્ટ ૩ : નારીજાતિનું અંગ	૮૩
	પુનરાવર્તન : પ્રશ્નપત્ર ૨	૮૬
૧૫	અતિલોભો વિનાશાય	૮૯
૧૬	કવિકુલમણિઃ કાલિદાસઃ	૯૨

પાઠ	પાનું
૧૭ ચન્દ્રમા:	૯૫
૧૮ મૌમઘટોત્કચયોર્વિવાદ:	૯૮
૧૯ પાંચમે ગણુ	૧૦૧
૨૦ આઠમે ગણુ : કર્મણિરચના	૧૦૮
પરિશિષ્ટ ૪ : કેટલાંક અવ્યયોના અર્થ અને ઉપયોગ	૧૧૪
સુમાષિતાનિ (II)	૧૧૭
૨૧ નવમે ગણુ : અવ્યયીભાવ સમાસ	૧૨૩
૨૨ કાકસ્ય વૈદગ્ધ્યમ્	૧૨૮
૨૩ સંખ્યાવાચક વિશેષણ: દ્વન્દ્વ સમાસ	૧૩૦
પુનરાવર્તન : પ્રશ્નપત્ર ૩	૧૩૬
૨૪ આગચ્છ સૂર્યરાજ	૧૩૮
૨૫ જાવાલેરાશ્રમમ્	૧૩૯
૨૬ વનોદ્યતાં સીતાં રામોઽનુનયતિ	૧૪૨
૨૭ બીજમે ગણુ	૧૪૪
૨૮ સાતમે ગણુ	૧૫૧
પરિશિષ્ટ ૫ : સમાસ	૧૫૭
૨૯ શિવેન કૃતો દક્ષયજ્ઞનાશ:	૧૫૯
૩૦ પુરુરવા ઉર્વશીં દાનવહસ્તાત્ મોચયતિ	૧૬૧
સુમાષિતાનિ (III)	૧૬૫
પુનરાવર્તન : પ્રશ્નપત્ર ૪	૧૬૯
પરિશિષ્ટ ૬ : કારક પ્રકરણ	૧૭૧

गीर्वाणगद्यपद्यमंजरी.

पा०		पानं
i	मम दिनचर्या	१७५
ii	चन्द्रोदयः	१७८
iii	दुर्जनसंगो विनाशाय	१७९
iv	कर्णमुखेन आत्मनोऽस्त्रवृत्तान्तः	१८१
v	इन्द्रियाणामनिग्रहः	१८३
vi	जम्बुकेन हतः कर्पूरतिलकः	१८४
vii	उर्वश्याः शापप्रसंगः	१८६
viii	महाश्वेतया कृतः चन्द्रापीडातिथेयसत्कारः	१८८
ix	किरातार्जुनयोर्युद्धम्	१९०
x	वेनचरितम्	१९३
xi	विभीषणो भ्रातृपक्षम् त्यजति	१९४
xii	अपहारवर्मणः प्राप्तिः	१९६
xiii	समस्यापूर्तिः	१९८
xiv	कर्मयोगः	१९९
	शब्दकोश	२०२
	अद्धिपत्रम्	२२६

અભિનવ સંસ્કૃતપ્રવેશ

પુસ્તક બીજું

પાઠ ૧ લો

વ્યંજનાન્ત નામો

આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં સ્વરાન્ત નામો તથા વિશેષણોનો વિચાર કર્યો છે. આ પુસ્તકમાં આપણે વ્યંજનાન્ત નામો અને વિશેષણોનો વિચાર કરીએ. સ્વરાન્ત નામોનાં રૂપો તૈયારજ આપવામાં આવ્યાં હતાં; પણ વ્યંજનાન્ત નામોનાં રૂપો વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડી બનાવવાં સરળ પડતાં હોવાથી આપણે વિભક્તિના પ્રત્યયો લઈએ.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	સ	ઔ	અસ
દ્વિતીયા	અમ્	ઔ	અસ
તૃતીયા	આ	ભ્યામ્	મિસ
ચતુર્થી	ઐ	ભ્યામ્	ભ્યસ
પંચમી	અસ	ભ્યામ્	ભ્યસ
ષઠી	અસ	ઓસ	આમ્
સપ્તમી	ઈ	ઓસ	સુ

આ પ્રત્યયો લગાડતાં પદાન્તે એકથી વધારે વ્યંજન હોય તો તેમાંનો પહેલો કાયમ રાખી બાકીના ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. આ રીતે પદાન્તે આવેલા વ્યંજનને બદલે, જો તે અનુનાસિક ન હોય તો, તેના વર્ગનો પહેલો કે ત્રીજો વ્યંજન વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો આગળ પ્રથમ પુસ્તકમાં આવેલા સંધિના નિયમો-ખાસ કરીને નિયમ xiii, xv, xxvii-લાગુ પાડવામાં આવે છે. (જુઓ પાનું ૧૪)

શરદ્+સ્=શરદ્=શરત્-૬

શરદ્+ભ્યામ્=શરદ્ધ્યામ્

શરદ્+અસ્=શરદઃ

વિદ્યુત્+ભ્યામ્=વિદ્યુદ્ધ્યામ્ (xv)

શરદ્+સુ=શરત્+સુ=શરત્સુ (xiii)

પ્રાવૃષ્+સુ=પ્રાવૃટ્સુ-ત્સુ (xiii)

શરદ્ (નારી)

પ્રથમા

શરત્-૬

શરદૌ

શરદઃ

દ્વિતીયા

શરદમ્

શરદૌ

શરદઃ

તૃતીયા

શરદા

શરદ્ધ્યામ્

શરદ્ધિઃ

ચતુર્થી

શરદે

શરદ્ધ્યામ્

શરદ્ધ્યઃ

પંચમી

શરદઃ

શરદ્ધ્યામ્

શરદ્ધ્યઃ

ષષ્ઠી

શરદઃ

શરદોઃ

શરદામ્

સપ્તમી

શરદિ

શરદોઃ

શરત્સુ

અંત્ય ત્ કે દ્ વાળાં નરન્નતિ અને નારીન્નતિનાં નામેનાં રૂપે શરદ્ પ્રમાણે થાય છે.

વાચ્+સ્=વાચ્=વાક્-ગ્

ભિષજ્+સુ=ભિષક્+સુ=ભિષક્ષુ

ભિષજ્+સ્=ભિષજ્=ભિષક્-ગ્

વણિજ્+ભ્યામ્=વણિગ્ભ્યામ્

વાચ્+સુ=વાક્+સુ=વાક્+પુ (xxvii-પાનું ૧૪)=વાક્ષુ

પરિવ્રાજ્+સ્=પરિવ્રાષ્=પરિવ્રાટ્-૬

સમ્રાજ્+સુ=સમ્રાષ્+સુ=સમ્રાટ્સુ

પરિવ્રાજ્+ભ્યામ્=પરિવ્રાષ્+ભ્યામ્=પરિવ્રાટ્ભ્યામ્

પરિવ્રાજ્+સુ=પરિવ્રાષ્+સુ=પરિવ્રાટ્સુ-ત્સુ

રાજ્+ભ્યામ્+રાષ્+ભ્યામ્=રાટ્ભ્યામ્

પરિવ્રાજ્, રાજ્, વિશ્વસજ્, સમ્રાજ્ વગેરે નામેનાં અંત્ય જ્ પછી અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનો કોઈ વ્યંજન આવે, અગર કંઈ ન આવે, તો જ્ નો પ્ કરવામાં આવે છે.

મધુલિહ્+સ્=મધુલિટ્-૬

ઉપાનહ્+મ્=ઉપાનત્-૬

મધુલિહ્+ભ્યામ્=મધુલિટ્ભ્યામ્

ઉપાનહ્+ભ્યામ્=ઉપાનદ્ધ્યામ્

પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ ।

ઘટો મૃદ ઉત્પદ્યતે ।

માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽપ્યનુનય ।
 કર્ણસ્યૌદાર્યં સર્વાસુ દિક્ષુ પ્રથિતમ્ ।
 અવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
 નિર્ધનતા સર્વાપદામાસ્પદમ્ ।^૧
 સંપદા ગર્વિતા જના નિર્ધનનાનભિક્રુધ્યન્તિ ।
 સતાં હિ સાધુશીલત્વાત્ સ્વભાવો ન નિવર્તતે ।
 સંપત્તૌ કોમલં ચિત્તં સાધોરાપદિ કર્કશમ્ ।
 શરદિ ન વર્ષતિ ગર્જતિ, વર્ષતિ વર્ષાસુ નિઃસ્વનો મેઘઃ ।
 સર્વા એવાપદસ્તસ્ય યસ્ય તુષ્ટં ન માનસમ્ ।
 સ્વભાવં નૈવ મુશ્ચન્તિ સતઃ સંસર્ગતોઽસતામ્ ।
 અસદ્ધિઃ શપથેનોક્તં જલે લિખિતમક્ષરમ્ ।
 ક્ષારં જલં વારિમુચઃ પિબન્તિ, તદેવ કૃત્વા મધુરં વમન્તિ ।
 અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।
 વારિમુચો વિઘ્નતા વિપ્રયોગો મા ભવતુ ।
 ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ મહતામેકરૂપતા ।
 પ્રાયેણ હિ સર્વવિદાં સમાજે વિભૂષણમ્ મૌનમપણ્ડિતાનામ્ ।
 વિપશ્ચિતઃ સંસર્ગેણ મન્દોઽપ્યમન્દતાં ગચ્છતિ ।
 પુણ્યપત્તનાદાગતો વિપ્રો દ્વારિ તિષ્ઠતિ, દેવપાદં ચ દ્રષ્ણુમિચ્છતિ ।
 પ્રભવતિ શુચિર્મણિર્બિમ્બોદ્રાહે, ન મૃદાં ચયઃ ।
 સતાં સદ્ધિઃ સદ્ગુઃ કથમપિ હિ પુણ્યેન ભવતિ ।
 આદાનં હિ વિસર્ગાય સતાં વારિમુચામિવ ।
 સતાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ।
 પ્રણામાન્તઃ સતાં કોપો, યાચનાન્તં હિ ગૌરવમ્ ।
 અધઃ કૃતસ્યાપિ તનૂનપાતો નાધઃ શિખા યાતિ કદાચિદેવ ।

નિયમ ૧ લેા :—જ્યારે પદ, પ્રમાણ, પાત્ર, આસ્પદ, માજન, સ્થાન
 વગેરે શબ્દો વિધેય તરીકે વપરાય, ત્યારે તેઓ હમેશાં નાન્યતરજ્ઞતિ
 અને એકવચનમાંજ વપરાય છે, અને કર્તા સાથે જ્ઞતિ કે વચનનો સંબંધ
 જાળવતા નથી.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) પવન (મરુત) કૂલોની સુવાસ અધી દિશામાં (દિશ્) ફેલાવે છે.
 (૨) શરદ્ ઋતુમાં (શરદ્) વાદળાં (પયોમુચ્) જવલ્લેજ દેખાય છે.
 (૩) ખરાબ માણસોની (અસત્) સોખત કેને કાયદાકારક થાય છે ?
 (૪) પૈસાથી (સંપદ્) દુઃખનો (વિપદ્) નાશ થાય છે.
 (૫) ગરીબ માણસો માટીનાં (મૃદ્) વાસણોમાં રાંધે છે.
 (૬) માણસો બારણા (દ્વાર્) પર ગણપતિનું ચિત્ર દોરે છે.
 (૭) સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઊગે છે અને પશ્ચિમ દિશામાં આથમે છે.
 (૮) બાળકોમાં ગુણો પૂજનપાત્ર બને છે, નહિ કે અતંકારો.
 (૯) વર્ષાઋતુમાં આકાશમાં (વિચત્) વીજળી (તડિત્) ચમકે છે.
 (૧૦) ચોમાસામાં (પ્રાવૃષ્) નદીનું (સરિત્) પાણી મેલું હોય છે.
 (૧૧) વેદના મંત્રોથી (ઋત્) ઋત્વિજ્ને (ઋત્વિજ્) અગ્નિમાં (હુતમુજ્) આહુતિ આપે છે.
 (૧૨) પથ્થર (દશદ્) પર બેસી તે ફૂલની માળા (સ્રજ્) ગૂંથે છે.
 (૧૩) રાજાઓ (મહિમૃત્) શત્રુઓનો (દ્વિષ્) નાશ કરે છે; વૈદો (ભિષજ્) માંદગીનો (રુજ્) નાશ કરે છે; અન્ન ભૂખનો (શુઘ્) નાશ કરે છે.
 (૧૪) મારા મિત્રને (સુહૃદ્) ચામડાંના (ઉપાનદ્) વેપારી (વણિજ્) સાથે ગાઠ પરિચય છે.

શબ્દકોશ

આપદ્ (નારી) = દુઃખ
 તનૂનપાત્ (ન.) = અગ્નિ
 દિશ્ (નારી) = દિશા
 દ્વાર્ (નારી) = બારણું
 મૃદ્ (નારી) = માટી
 વાચ્ (નારી) = વાણી
 વારિમુચ્ (ન.) = વાદળ

વિચુત્ (નારી) = વીજળી
 વિદ્વિષ્ (ન.) = દુશ્મન
 વિપશ્ચિત્ (ન.) = ગણો માણસ
 શરદ્ (નારી) = શરદ્ ઋતુ
 સત્ (ન.) = સારો માણસ; (અસત્ = ખરાબ માણસ)
 સર્વવિદ્ = બધું જાણનાર

અનુ+ની (૧ લો પ)=સમજાવવું
 ઉદ્+પદ્ (૪ થો આ)=ઉત્પન્ન થવું
 નિ+વૃત્ (૧ લો આ)=પાછા ફરવું
 પ્ર+ભૂ (૧ લો પ)=શક્તિમાન હોવું
 યા=જવું
 ચમ્ (૧ લો પ)=ઓકવું

અધઃકૃત (વિ.)=નીચે કરવામાં આવેલો
 આદાનં (ના.)=સ્વીકાર
 આસ્પદમ્ (ના.)=સ્થાન પદમ્, માજનમ્
 ઔદાર્યં (ના.)=ઉદારતા
 અંતઃકરણપ્રવૃત્તિઃ (નારી)= અંતઃકરણની વૃત્તિ
 કથમપિ (અ.)=મહામુસીબતે
 કર્કશ (વિ.)=કઠોર

કૃત્વા (કૃ)=કરીને
 ચયઃ (ન.)=ઢગલો
 દેવતાત્મા (વિ.)=દૈવી આત્માવાળો
 નગાધિરાજઃ (ન.)=પર્વતોનો રાજા
 (નગઃ=પર્વત+અધિરાજઃ=રાજા)
 નિઃસ્વન (વિ.)=અવાજ વગરનો
 પુણ્યપત્તનમ્ (ના.)=પૂના
 પ્રણામાન્ત (વિ.)=પ્રણામથી જોનો
 અંત આવે છે એવો
 વિમ્બોદ્ગ્રાહઃ (ન.)=પ્રતિચ્છાયા
 ઝીલવી તે
 મા (અ.)=નહિ
 યાચનાન્ત (વિ.)=યાચનાથી જોનો
 અંત આવે છે એવું
 વર્ષા (નારી)=વર્ષાઋતુ (હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે.)
 વિપ્રયોગઃ (ન.)=વિયોગ
 વિસર્ગઃ (ન.)=ત્યાગ
 શુચિ (વિ.)=પવિત્ર-ચિઃ=ત્રીણમ

સુવાસ=સૌરભમ્
 ફેલાવવું=પ્રસારય, વિ+કૃ (૬ થો પ)
 જવલ્લેજ=કષ્ટેન, કથમપિ
 ક્ષાયદાકારક-હિતાવહ, સુખપદ,
 ઉપકારક
 વાસશ્ચ=પાત્રમ્, માજનમ્, માણ્ડમ્
 દોરવું=આ+લિખ્ (૬ થો પ)

ચમકવું=સ્ફુર (૬ પ), વિ+લસ
 (૬ પ)
 મેલું=આવિલ
 આહુતિ આપવી=બલિમ્ નિસ્+વપ્ર
 (૧૩)
 ગૂંથવું=સૂત્ર (૧૦૩), ગુંફ્ર (૬ પ)
 નાશ કરવો=નાશય, નિ+ષૂદ્ર
 (૧૦ આ)

મનોયત્ન ૧ : નીચેનાં નામોનાં ભાગેલાં રૂપો આપો :—

નામ	પ. એ. વ	સા. બ. વ.	ચો. દ્વિ. વ.	પાં. એ. વ	ત્રી. બ. વ.
ઋક્ષ	*			*	*
ભિષજ્	*		*		
દ્વર્		*	*	*	
ઉપાનહ	*	*	*		
વણિજ્				*	*
પરિવ્રાજ્	*	*			
પ્રાવૃષ્	*		*		
મધુલિહ		*	*	*	
આપદ્	*	*			
સમિધ્	*			*	*

મનોયત્ન ૨ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો :—

વિદ્યુતા, દિક્ષુ, સર્વવિદામ્, સન્નિઃ, વિપશ્ચિતઃ, દ્વારિ, ઉત્તરસ્યામ્, મૃદામ્, સુહૃદોઃ, મધુલિઙ્મ્યઃ, સાધુશીલત્વાત્.

મનોયત્ન ૩ : સંધિ કરો :—(જુઓ પરિશિષ્ટ ૧).

(i) બલવાન્+લોકે; (ii) કશ્ચિત્+અવિષયઃ; (iii) દુઃસ્વાય+હદાનીમ્; (iv) સમાપ્તિ+અવસરમ્; (v) તેષુ+ઉપજાયતે; (vi) વાક્+હસ્ત; (vii) આચરન્+જનઃ; (viii) ભવતિ+ઈશ્વરઃ.

પાઠ ૨ જો

વ્યંજનાન્ત નામોઃ વર્તમાનકૃદંત

કેટલાંક નામોને વત્ અગર મત્* પ્રત્યય લગાડીને ‘વાળો’ (possessor) નો અર્થ સૂચવતાં નામો કે વિશેષણો બનાવવામાં આવે છે. ધી (બુદ્ધિ)-ધીમત (બુદ્ધિવાળો), ધન (પૈસો)-ધનવત્ (પૈસાવાળો).

વત્ અને મત્ પ્રત્યયાન્ત નામોનાં રૂપો શરદ્ પ્રમાણે થાય છે. માત્ર પહેલા પાંચ પ્રત્યયો આગળ અંત્ય વ્યંજન ત્ ની આગળ ન ઉમેરવામાં આવે છે.

ધનવત્+સ્=ધનવન્ત્+સ્=ધનવન્=ધનવાન્
 ધનવત્+અસ્=ધનવન્ત્+અસ્=ધનવન્તઃ
 ધનવત્+ઋયામ્=ધનવદ્+ઋયામ્=ધનવદ્ઋયામ્

ધનવત્ (નરબળિતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	ધનવાન્	ધનવન્તૌ	ધનવન્તઃ
દ્વિતીયા	ધનવન્તમ્	ધનવન્તૌ	ધનવતઃ
તૃતીયા	ધનવતા	ધનવદ્ઋયામ્	ધનવદ્ઋઃ
ચતુર્થી	ધનવતે	ધનવદ્ઋયામ્	ધનવદ્ઋચઃ
પંચમી	ધનવતઃ	ધનવદ્ઋયામ્	ધનવદ્ઋચઃ
ષઠી	ધનવતઃ	ધનવતોઃ	ધનવતામ્
સપ્તમી	ધનવતિ	ધનવતોઃ	ધનવત્સુ

વત્ અને મત્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનું નારીબળિતિનું અંગ ઈ ઉમેરવાથી થાય છે. ધનવત્-ધનવતી, શ્રીમત્-શ્રીમતી

* નામને છેડે કે ઉપાંત્ય અ, આ કે મ્ હોય તો સાધારણ રીતે તેને વત્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. બીજાં નામોને મત્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. જેમકે શ્રીમત્, લક્ષ્મીવત્, ભગવત્.

મહત્—ત્ કારાંત હોવા છતાં એનાં નરજાતિમાં પહેલાં પાંચ રૂપો
શરદ્ થી જુદાં છે.

મહાન્

મહાન્તૌ

મહાન્તઃ

મહાન્તમ્

મહાન્તૌ

મહત્ નું નારીજાતિનું અંગ મહતી છે.

નમો ભગવતે વાસુદેવાય :

માનો હિ મહતાં ધનમ્ ।

ન સ્વલુ ધીમતાં કશ્ચિદવિષયો નામ ।

જીર્યન્તિ જીર્યતઃ કેશા, ન તૃષ્ણા ।

મૃતોઽપિ મ્રિયતે નૈવ જીવતાં હૃદયે વસન્ ।

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂજ્યન્તે દૂરેઽપિ વસતાં સતામ્ ।

ઉપાયં ચિન્તયન્ પ્રાજ્ઞો હ્યપાયમપિ ચિન્તયેત્ ।

ગુણવાતિ નરે જનાનાં સ્વાભાવિકી પ્રીતિઃ વર્તતે ।

વિદ્યતે હિ નૃશંસેભ્યો ભયં ગુણવતામપિ ।

યસ્ય કસ્ય પ્રસૂતોઽપિ ગુણવાન્પૂજ્યતે નરઃ ।

દિષ્ટ્યા વર્ધતે આયુષ્માન્ રિપુકુલક્ષયેણ ।

રાજપુત્રાણાં નીતિશાસ્ત્રોપદેશાય ભવન્તઃ પ્રમાણમ્ ।

ગુણો વિત્તવતાં ત્યાગો, વિત્તં ત્યાગવતાં ગુણઃ ।

ધનવાન્બલવાંલોકે સર્વઃ સર્વત્ર સર્વદા ।

સ સુહૃદ્ વ્યસને યઃ સ્યાત્, સ પુત્રો યસ્તુ ભક્તિમાન્ ।

તૃષ્ણાતુરૈશ્ચાતકૈર્વિદ્યુત્વાન્ વૃદ્ધિં પ્રતિયાચ્યતે ।

નિઃસત્ત્વસ્ય વિદ્યાહીનસ્ય ચ પ્રાયેણાડમ્બરો મહાન્ ।

કાપિ મહતી વેલા વર્તતે ભવતોઽદૃષ્ટસ્ય ।

આપદો મહતામેવ મહતામેવ ચ સંપદઃ ।

રાત્રિર્ગતા, મતિમતાં વર, મુઞ્ચ શય્યામ્ ।

સ્નેહસંભાવિતાઃ શ્વાપદા અપિ અનુકૂલા ભવન્તિ,

કિમુત માનવાઃ ।

તૃણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં કિમઙ્ગવાગ્હસ્તવતા નરેણ ।

તત્રભવતી કિમાણ્યસ્ય રાજર્ષેઃ પત્ની ।

તત્રભવાન્ કાશ્યપઃ સ્નાનાર્થમ્ માલિનીં ગતઃ ।

દુઃસ્વાયેદાનીં ભવતઃ સુહૃદાં દર્શનમ્ ।

વનાનિ દહતો વહેઃ સસ્વા ભવાતિ મારુતઃ ।

માત્રા કથાભિર્વિનોદ્યમાનો બાલકઃ સુખમનુભવાતિ ।

અકિશ્ચના અપિ સદાચારવન્તઃ સદા માનાર્હાઃ ।

સજ્જનાનાં માર્ગે વર્તમાનાનાં ભયં ન વર્તતે ।

કુલસ્ય શ્રુતસ્ય ચ સદૃશમાચરન્નનો જગતિ વચનીયતાં

ન ગચ્છતિ ।

ફલાનિ મૂલાનિ ચ ભક્ષ્યન્વને નયામિ કાલં ગતરાગમોહઃ ।

ગીતસમાપ્ત્યવસરં પ્રતીક્ષમાણોઽતિષ્ઠત્ ।

અગચ્છન્વૈનતેયોઽપિ પદમેકં ન ગચ્છતિ ।

સંસ્કૃતમાં ભવત્ ની આગળ અત્ર અને તત્ર માનાર્થે જોડવામાં આવે છે. વ્યક્તિ હાજર હોય ત્યારે અત્રનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, અને વ્યક્તિની ગેરહાજરીમાં તેને માટે તત્રનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ભવત્=આપ, અત્ર ભવત્=આપ સાહેબ, તત્ર ભવત્=તેઓ સાહેબ.

ભૂતકર્તરિ કૃદન્ત અને વર્તમાનકૃદન્ત વાક્યમાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. ધાતુના ભૂતકર્મણિ કૃદન્તના ઉપને વત પ્રત્યય લગાડવાથી ભૂતકર્તરિ કૃદન્તનું રૂપ થાય છે.

ધાતુ	ભૂતકર્મણિ કૃદન્ત	ભૂતકર્તરિ કૃદન્ત
ગમ્	ગત	ગતવત્
લભ્	લબ્ધ	લબ્ધવત્
ક્ષમ્	ક્ષાન્ત	ક્ષાન્તવત્
ગૈ	ગીત	ગીતવત્

ભૂતકર્તારિ કૃદન્તનાં રૂપો ધનવત્ પ્રમાણે થાય છે, અને એમનું નારી-
જ્ઞતિનું અંગ ર્ઙ ઉમેરી કરવામાં આવે છે.

ચુર્	ચોરય્+અત્	ચોરયત્	મુદ્	મોદ+માન	મોદમાન
સિન્	સિજ્+અત્	સિજ્વત્	વૃત્	વર્ત+માન	વર્તમાન
દા	યચ્છ+અત્	યચ્છત્	મૃ	મ્રિય+માન	મ્રિયમાણ
તડ્	તાડય્+અત્	તાડયત્	જન	જાય+માન	જાયમાન

પરસ્મૈપદ ધાતુના અંગને અત્ અને આત્મનેપદ ધાતુના
અંગને માન પ્રત્યય લગાડવાથી વર્તમાન કૃદન્તનું * રૂપ બને છે.

માન પ્રત્યયાન્ત વર્તમાન કૃદન્તનાં રૂપો નરજ્ઞતિમાં રામ પ્રમાણે, નારી-
જ્ઞતિમાં કન્યા પ્રમાણે, અને નાન્યતરજ્ઞતિમાં જલ પ્રમાણે કરવામાં આવે
છે. અત્ પ્રત્યયાન્ત વર્તમાન કૃદન્તનાં રૂપો ધનવત્ પ્રમાણે થાય છે, પણ
પ્રથમા એકવચનમાં ઉપાંત્ય અ નો આ થતો નથી.

યચ્છત્+સ્=યચ્છન્ત+સ્=યચ્છન્

યચ્છત્+અમ્=યચ્છન્ત+અમ્=યચ્છન્તમ્

યચ્છત્+ભ્યામ્=યચ્છદ્+ભ્યામ્=યચ્છદ્ભ્યામ્ વગેરે.

સ્થા સ્થીય+માન=સ્થીયમાન

તુષ્

તુષ્ય+માન=તુષ્યમાણ

વચ્ ઉચ્ય+માન=ઉચ્યમાન

જિ

જીય+માન=જીયમાન

ધાતુના કર્મવાચ્ય અંગને માન પ્રત્યય લગાડવાથી ધાતુનું કર્મણિમાં
વર્તમાન કૃદન્ત થાય છે.

* અંગ્રેજીમાં આવતાં ing વાળાં બધાં કૃદન્તોનો તરજૂમો સંસ્કૃતમાં વર્તમાન
કૃદન્તથી થતો નથી. બંને ક્રિયા એકી વખતે થતી હોય એવો ભાવ વર્તમાન કૃદન્તમાં
સમાયો છે. જેમકે ‘ચાલતાં તેણે વિચાર કર્યો,’ ‘રસ્તે જતાં તેણે રાજીને જોયો.’
પણ બંને ક્રિયા એકી વખતે થતી ન હોય તો સંસ્કૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદન્ત વપરાય છે.
જેમકે ‘પર્વત ચઢી તેણે સુંદર દૃશ્ય જોયું.’ અંગ્રેજીમાં Climbing the mountain
થાય, પણ સંસ્કૃતમાં પર્વતમારુહ થાય છે.

ગચ્છત્+ઈ=ગચ્છન્તી;

ચોરયત્+ઈ=ચોરયન્તી

પુણ્યત્+ઈ=પુણ્યન્તી;

વિશત્+ઈ=વિશતી-વિશન્તી

વર્તમાન કૃદન્તના અંગને ઈ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું નારીજાતિનું અંગ તૈયાર થાય છે. ઈ પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ચોથા ગણના, દશમા ગણના તથા પહેલા ગણના ધાતુઓમાં ન્ ઉમેરવામાં આવે છે. છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓમાં ન્ વિકલ્પે ઉમેરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) નિશાળેથી પાછા ફરના વિદ્યાર્થીઓને મેં જોયા.
- (૨) સૂર્ય (માસ્વત્) આકાશનો (વિચત્) મણિ છે.
- (૩) મરેલા પુત્રનો શોક કરતી તે બાઈને મેં સાંત્વન આપ્યું.
- (૪) વખત જતાં તે સઘળી કળામાં પ્રવીણ થયો.
- (૫) રૂપમાં સીતા સાક્ષાત્ (મૂર્તિમત્) રતિ હતી: દાનમાં કર્ણ સાક્ષાત્ કુબેર હતો.
- (૬) સજ્જનો આપત્તિમાં (આપદ્) ધૈર્યવાળા (ધૈર્યવત્) હોય છે.
- (૭) ખોટા માર્ગે જતા પુત્ર તરફ પિતાનો પણ આંક હોતો નથી.
- (૮) વડીલોની નિંદા કરતાં તું શરમાતો નથી ?
- (૯) જે માણસોને અંધારામાં વાત કરતા અમે જોયા.
- (૧૦) કાષ્ઠએ ઊભાં ઊભાં પાણી પીવું નહિ.
- (૧૧) દુશ્મનના પણ સુખની ઈચ્છા કરતો માણસ હમેશાં સુખી (સુખમાજ્) થાય છે.
- (૧૨) પારકાના દોષોની નિંદા કરતી તે બાઈ પોતાના દોષ જોતી નથી.
- (૧૩) ગુણવાન (ગુણવત્) માણસો જેટલાં ધનવાન (ધનવત્) પૂજાતા નથી..
- (૧૪) બુદ્ધિમાન (બુદ્ધિમત્) માણસોનો હમેશાં વિજય થાય છે.
- (૧૫) પુત્રને નિર્દયપણે મારનાર પિતા પિતા નથી.
- (૧૬) આપના (ભવત્) દર્શનથી અમે ધણા ખુશ થયા છીએ.

શબ્દકોશ

ગુણવત્=શુભવાન
 ત્યાગવત્=ત્યાગી
 ધનવત્=પૈસાદાર વૈત્તવત્
 ધીમત્=બુદ્ધિશાળી મતિમત્
 ચલવત્=અળવાન
 ભગવત્=માનનીય
 ભક્તિમત્=ભક્તિમાન
 વિયુત્વત્=વાદળ
 સદાચારવત્=સદાચરણવાળો

જુ (૧ પ, ૪ પ, ૧૦ ઉ)=ધરડા થવું
 વિદ્ (૪ આ)=હેતુ
 પ્રતીક્ષમાણ (વર્ત. કૃ.)=રાહ જોતો
 વર્તમાન (વર્ત. કૃ.)=રહેતો
 વિનોદ્યમાન (વર્ત. કૃ.)=વિનોદ
 પમાડવામાં આવતો, વિનોદ
 મેળવતો

અકિઞ્ચન (વિ.)=ગરીબ
 અદૃષ્ટ (વિ.)=ન મળેલો

શોક કરવો=અનુ+શુચ્ (૧ પ),
 વિ+લપ્ (૧ પ)
 વખત જતાં=ગમ્ નું વર્ત. કૃ.+કાલ
 (બંને શબ્દો ત્રીજામાં વપરાય છે)

અવસરઃ (ન.)=વખત
 અવિષય (વિ.)=નજર બહારનું
 આરુઘ્યમ્ (ના.)=નામ
 કિમુત(અ.)=કેટલું બધું વધારે કિમક્ર
 ગતરાગમોહ (વિ.)=જોતો મોહ
 અને આસક્તિ ગયાં છે એવો
 નૃશંસઃ (ન.)=દુષ્ટ માણસ
 પ્રસૂત (વિ.)=જન્મેલો
 પ્રાજ્ઞઃ (ન.)=ડાહ્યો માણસ
 મારુતઃ (ન.)=પવન
 માલિનીં (નારી)=નદીનું નામ
 વચનીયતા (નારી)=નિંદા
 વહ્નિઃ (ન.)=અગ્નિ
 વૈનતેયઃ (ન.)=ગરુડ
 શ્વાપદઃ (ન.)=શિકારનું પ્રાણી
 સસ્વા=મિત્ર
 સુહૃદ્ (ન.)=મિત્ર
 સ્નેહસંભાવિત (વિ.) = સ્નેહથી
 સન્માનેલું
 સ્વાભાવિકી (વિ.)=કુદરતી

વાત કરવી=સં+લપ્ (૧ પ), સં+
 માપ્ (૧ આ), સં+મન્ત્ર (૧૦ આ)
 પોતાનું=સ્વકીય
 જેટલું=યાવત્—તાવત્
 નિર્દયપણે=નિષ્કરુણમ્, નિર્દયમ્

મનોયત્ન ૪ : નીચેના ધાતુઓનાં વર્તમાન કૃદંત અને ભૂતકર્તરિ કૃદંતનાં રૂપો બનાવો:—

ક્ષમ્, રુચ્, વસ્ (કર્મણિ), દ્રા, આ+પૃચ્છ, વિ+દૃ, વિદ્, સં+ગમ્, હે (કર્મણિ), પ્ર+બુધ્, વૃત્, જન્, ભ્રમ્, શ્પ, જ, પરિ+ઈક્ષ (કર્મણિ).

મનોયત્ન ૫ : નીચેનાં વાક્યોમાં વર્તમાનકૃદંતનાં યોગ્ય રૂપો વાપરો.

- (i) મૃગમ્ (અનુ+ધાવ્) ગામં મારીચોઽવદત્ ।
- (ii) તડાગે પાષાણસ્ખંડાનિ (ક્ષિપ્) બાલાન્ ભેકા અવદન્ ।
- (iii) પરેષાં સુખેન (મુદ્) જના વિરલાઃ ।
- (iv) માર્ગેણ (ગમ્) સ નૃપતિના દ્વષ્ટઃ ।
- (v) (ગર્જ) ઘનાનાં ધ્વનિમાકર્ણ્ય મયૂરા નૃત્યન્તિ ।
- (vi) અત્યાહારે (રમ્) જના મૃત્યુમાહ્વયન્તિ ।

નીચેનાં વાક્યોમાં ભૂતકર્તરિ કૃદંતનાં યોગ્ય રૂપો વાપરો:—

- (i) વૈકુણ્ઠમધિવસન્તં વિષ્ણુમ્ નારદઃ (દૃશ્) ——— ।
- (ii) દેવા વિષ્ણુમ્ ——— (વચ્) । (iii) સીતા રામમ્ ——— (પૃચ્છ) ।

મનોયત્ન ૬ : (અ) નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેમના પ્રકાર કહો:—

આર્તત્રાણઃ, માનાર્હઃ, દુરાચારઃ આર્તિનાશનમ્, સાધુશીલત્વાત્, વારિમુચઃ, નગાધિરાજઃ ।

(બ) નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

ગુણવતિ, જીર્યતઃ, સુહૃદામ્, જલ્પતઃ, જીવતામ્, સંસર્ગતઃ, મૃદ ઉત્પદ્યતે.

પરિશિષ્ટ ૧

વ્યંજન સંધિના કેટલાક અગત્યના નિયમો

(પ્રથમ પુસ્તકમાં પાઠ ૨૦ માં આવી ગયેલા નિયમો)

સં. નિયમ:—(xiii) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન હોય અને તેના પછી કોઈ કઠોર વ્યંજન આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો પહેલો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xv) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન હોય અને તેના પછી કોઈ મૃદુ વ્યંજન અગર સ્વર આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેનાજ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxvii) સ્ની આગળ અ કે આ સિવાયનો સ્વર, અંતઃસ્થ વ્યંજન, ક વર્ગનો કોઈ વ્યંજન કે હ આવે તો સ્ નો ષ્ કરવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxv) ત વર્ગના કોઈપણ વ્યંજનની સાથે ચ વર્ગનો કોઈપણ વ્યંજન આવે તો ત વર્ગના વ્યંજનને બદલે ચ વર્ગનો તેટલામોજ અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxvi) ત વર્ગના અનુનાસિક સિવાયના કોઈપણ વ્યંજનની પછી લ આવે તો આગલા વ્યંજનનો લ્ કરવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xx) પદને અંતે ન આવે અને તેના પછી લ આવે તો ન ને બદલે અનુનાસિક લ્ (ૐલ્) મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxi) પદને અંતે ન આવે અને તેના પછી ચ્, છ, ટ્, ઢ્, ત્ કે થ આવે, તથા એ પૈકીના વ્યંજન પછી કોઈ સ્વર, અનુનાસિક, અંતઃસ્થ કે હ આવે, તો ન નો અનુનાસિક અને વિસર્ગ કરવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxii) પદને અંતે ન, ણ, અગર ઙ આવે, અને તેની આગળ કોઈ હ્રસ્વ સ્વર તથા તેની પછી કોઈ સ્વર આવે, તો ન, ણ, કે ઙ ને બેવડાવવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xvi) પદને અંતે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન આવે અને તેના પછી હ આવે તો હ ને બદલે પહેલા વ્યંજનના વર્ગનો ચોથો અક્ષર વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે.

સં. નિયમ:—(xxxii) પદાન્તે ચ્ અગર જ્ આવે અને તેના પછી કોઈ કઠોર વ્યંજન આવે તો ચ્ કે જ્ નો ક્ થાય છે; અને અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનો મૃદુ વ્યંજન આવે તો તેનો ગ્ થાય છે. ચ્ કે જ્ પછી કંઈ ન આવે તો ચ્ કે જ્ ને બદલે ક્ અગર ગ્ કરવામાં આવે છે.

५१४ ३ जे

व्यंजनान्त नामेः-स्, ईयस्, एयस्, इन्

मतिर्बलाद्गरीयसी ।
दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ।
कः परः प्रियवादिनाम् ।
किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ।
विनयेन विना का श्रीः, का निशा शशिना विना ।
भूभुजः प्रजानां श्रेयसे यतन्ताम् ।
सौमित्रिर्दाशरथेः कनीयान् भ्राता ।
देहिनाम् प्राणेभ्यः कोऽन्यः प्रेयान् ।
चन्दनं शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः ।
रोगिणामौषधं मित्रं धर्मो मित्रं शरीरिणाम् ।
नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः, प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥
आर्तत्राणाय नृपस्य शस्त्रं, न प्रहर्तुमनागसि ।
द्रौपदीं केशेषु^२ गृहीत्वा दुःशासनो राजसभायामानीतवान् ।
वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति ।
गुणी च गुणरागी च विरलः सरलो जनः ।
दुष्यन्तनिमग्नचित्ता शकुन्तला पूजार्हे दुर्वासस्यपराद्धा ।
वेनो दुराचारेण देवेष्वपराद्धः ।^३
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्त्तिनाशनम् ।
दोषग्राही गुणत्यागी चालिनीव हि दुर्जनः ।
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।
मनस्वी म्रियते कामं न तु कार्पण्यं गच्छति ।

દાનોપભોગહીનેન ન ધનેન ધની ધની ।

સદા સ્વરશ્ચંદનભારવાહી ભારસ્ય વેત્તા, ન તુ ચન્દનસ્ય ।

અવશ્યં ભાવિનો ભાવા ભવન્તિ મહતામપિ ।

ક્ષણવિધ્વંસિનઃ કાયાઃ, કા ચિન્તા મરણે રણે ।

एकोऽपि गरीयान्दोषः सकलम् गुणग्रामम् विनाशयति ।

वलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।

ब्रजन्ति ते मूढाधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।

किमत्र चित्रं यदि प्रथितयशसां प्राचीनकवीनां प्रबन्धानति-

क्रम्य वर्तमानकवेः क्रियायां बहुमाना जनाः ।

નિયમ ૨ જો:—‘ પકડવું, ’ ‘ પ્રહાર કરવો, ’ એ અર્થના ધાતુઓ સાથે જેને પકડવામાં આવે અગર પ્રહાર કરવામાં આવે તે સાતમીમાં વપરાય છે.

નિયમ ૩ જો:—‘ માહું લગાડવું ’ એ અર્થમાં અપ+રાઘ્ ધાતુ સાથે જેને માહું લગાડવામાં આવે તે વ્યક્તિને છટ્ટી અગર સાતમી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

જે નામને છેડે સ્ આવે એવાં નામોનાં રૂપોમાં પ્રત્યયો લગાડતાં કાંઈ દેરફાર કરવાનો નથી. માત્ર પ્રથમા એકવચનમાં ઉપાંત્ય અ નો આ થાય છે.

વેધસ્+સ્=વેધાસ્+સ્=વેધા:

વેધસ્+અસ્=વેધસસ્=વેધસ:

વેધસ્+મ્યામ્=વેધઃ+મ્યામ્=વેધોમ્યામ્

વેધસ્+સુ=વેધઃસુ=વેધસ્સુ

(૧૭)

વેધસ્ (નરન્નતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	વેધાઃ	વેધસૌ	વેધસઃ
દ્વિતીયા	વેધસમ્	વેધસૌ	વેધસઃ
તૃતીયા	વેધસા	વેધોભ્યામ્	વેધોભિઃ
ચતુર્થી	વેધસે	વેધોભ્યામ્	વેધોભ્યઃ
પંચમી	વેધસઃ	વેધોભ્યામ્	વેધોભ્યઃ
ષષ્ઠી	વેધસઃ	વેધસોઃ	વેધસામ્
સપ્તમી	વેધસિ	વેધસોઃ	વેધઃસુ-સ્સુ
સંખોધન	વેધઃ	વેધસૌ	વેધસઃ

ઇસ્, ઉસ્ કે ઓસ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં રૂપો પણ આ પ્રમાણે પ્રત્યયો લગાડી બનાવવામાં આવે છે. સ્ પ્રત્યયાન્ત નારીન્નતિનાં નામોનાં રૂપો પણ વેધસ્ પ્રમાણેજ થાય છે. ઉશનસ્ શબ્દનું પ્રથમા એકવચનનું રૂપ ઉશના અને સંખોધન એકવચનનું રૂપ ઉશનઃ થાય છે. એ સિવાયનાં બીજાં રૂપો વેધસ્ પ્રમાણે થાય છે.

જે શબ્દને છેડે ઈયસ્ અગર ણ્યસ્ હોય એવા શબ્દનાં રૂપો બનાવતી વખતે (૧) પહેલા પાંચ પ્રત્યયો આગળ છેલ્લા વ્યંજનની આગળ અન્ ઉમેરવામાં આવે છે બાકીનાં રૂપો નિયમિત રીતે થાય છે.

કનીયસ્ + સ્ = કનીય + અન્ + સ્ + સ્ = કનીયાન્
 પ્રેયસ્ + ઔ = પ્રેય + અન્ + સ્ + ઔ = પ્રેયાંસૌ
 પ્રેયસ્ + મ્યામ્ = પ્રેયોમ્યામ્; કનીયસ્ + સુ = કનીયઃસુ-સ્સુ

પ્રેયસ્ (નરન્નતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	પ્રેયાન્	પ્રેયાંસૌ	પ્રેયાંસઃ
દ્વિતીયા	પ્રેયાંસમ્	પ્રેયાંસૌ	પ્રેયસઃ
તૃતીયા	પ્રેયસા	પ્રેયોભ્યામ્	પ્રેયોભિઃ

ચતુર્થી	પ્રેયસે	પ્રેયોભ્યામ્	પ્રેયોભ્યઃ
પંચમી	પ્રેયસઃ	પ્રેયોભ્યામ્	પ્રેયોભ્યઃ
૫ઠી	પ્રેયસઃ	પ્રેયસોઃ	પ્રેયસામ્
સપ્તમી	પ્રેયસિ	પ્રેયસોઃ	પ્રેયઃસુ-સ્સુ
સંબોધન	પ્રેયન્	પ્રેયાંસૌ	પ્રેયાંસઃ

ઈયસ્ અને ણ્યસ્ પ્રત્યયાન્ત વિશેષણાનું નારીજાતિનું અંગ ઈ ઉમેરી તૈયાર કરવામાં આવે છે. કનીયસ્-કનીયસી, પ્રેયસ્-પ્રેયસી. એનાં રૂપો વાપી પ્રમાણે થાય છે.

इन्* પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં રૂપો બનાવતી વખતે (૨) વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો આગળ ન્ ઉગાવી મૂકવામાં આવે છે. દણ્ડિન્+ભ્યામ્=દણ્ડિભ્યામ્. એજ પ્રમાણે દણ્ડિષુ. દણ્ડિન્ નું પ્રથમા એકવચન દણ્ડી થાય છે.

दण्डिन् (नरजति)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	દણ્ડી	દણ્ડિનૌ	દણ્ડિનઃ
દ્વિતીયા	દણ્ડિનમ્	દણ્ડિનૌ	દણ્ડિનઃ
તૃતીયા	દણ્ડિના	દણ્ડિભ્યામ્	દણ્ડિભિઃ
ચતુર્થી	દણ્ડિને	દણ્ડિભ્યામ્	દણ્ડિભ્યઃ
પંચમી	દણ્ડિનઃ	દણ્ડિભ્યામ્	દણ્ડિભ્યઃ
૫ઠી	દણ્ડિનઃ	દણ્ડિનોઃ	દણ્ડિનામ્
સપ્તમી	દણ્ડિનિ	દણ્ડિનોઃ	દણ્ડિષુ
સંબોધન	દણ્ડિન્	દણ્ડિનૌ	દણ્ડિનઃ

इन् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં નારીજાતિનું અંગ ઈ ઉમેરી તૈયાર કરવામાં આવે છે. જેમકે:—ગુણિન્-ગુણિની; અપરાધિન્—અપરાધિની.

* इन् પ્રત્યય પણ ધણાં અકારાંત નામોને ‘વાળો’ (possessor) ના અર્થમાં બોલવામાં આવે છે. ધન (પૈસો) ધનિન્ (પૈસાવાળો માણસ), બલ (શક્તિ) बलिन् (બળવાન માણસ). કેટલીક વાર એ અર્થમાં વિન્ પ્રત્યય પણ લગાડવામાં આવે છે: यशम् (કીર્તિ) यशस्विन् (કીર્તિવાન).

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) હમેશાં ઈશ્વરની ઇચ્છા બળવાન છે.
- (૨) તપસ્વીઓ (તપસ્વિન્) જંગલમાં પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરે છે.
- (૩) પડવાને દિવસે ચંદ્રની (ચન્દ્રમસ્) કળા દેખાતી નથી.
- (૪) તપસ્વીઓ ફલાહારી છે.
- (૫) મૂર્ખાઓની સેવા કેને ફલદાયી (ફલદાયિન્) નીવડે છે ?
- (૬) પક્ષીઓ (પતત્રિન્) આડમાં (વિટપિન્) બાંધેલા માળાઓમાં રાત્રિ ગાળે છે.
- (૭) યુધિષ્ઠિરના નાના ભાઈ (કનીયસ્) બીમનો દુર્યોધનને ઘણો ભય રહેતો.
- (૮) કૃષ્ણના મોટા ભાઈ (જ્યાયસ્) બળદેવને નમસ્કાર હો.
- (૯) પર્વતની (શિખરિન્) ગુફામાં જંગલી પ્રાણીઓ (પ્રાણિન્) રહે છે.
- (૧૦) કુબેરના ભવનથી પાછી ફરતી અપ્સરા (અપ્સરસ્) ઊર્વશીને કેશી (કેશિન્) દાનવે સતાવી.
- (૧૧) શકુન્તલાની બે સખીઓએ શ્રાપનું નિવારણ કરવા દુર્વાસાને (દુર્વાસસ્) વિનંતિ કરી.
- (૧૨) તપસ્વીઓ (વનૌકસ્) ગૃહસ્થોના પરમ (મૂયસ્) કલ્યાણને માટે ઇચ્છા કરતા હતા.
- (૧૩) મોટા ભાઈએ (જ્યાયસ્) નાના ભાઈને (કનીયસ્) મારવું જોઈએ નહિ.
- (૧૪) રામે દણ્ડકારણ્યમાં ઘણા રાક્ષસોને (રક્ષસ્) માર્યા.
- (૧૫) અપરાધીને શિક્ષા થવા દો, પણ નિર્દોષને ના મારો.

શબ્દકોશ

અપકારિન્=અપકાર કરનાર

ઉપકારિન્=ઉપકાર કરનાર

કાર્યાર્થિન્=કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો

ક્ષણવિધ્વંસિન્=ક્ષણમાં નાશ થાય એવું

ગુણત્યાગિન્=ગુણનો ત્યાગ કરનાર—

રાગિન્=ગુણને ચાહનાર—રાશિ-

નાશિન્=ગુણના સમૂહનો નાશ

કરનાર

ગુણિન્=ગુણવાન

દંહિન્ (ન.) = મનુષ્ય શરીરિન્
 દોષગ્રાહિન્ = દોષ ગ્રહણ કરનાર
 ધનિન્ (ન.) = પૈસાદાર માણસ
 પક્ષિન્ (ન.) = પંખી
 પ્રાણિન્ (ન.) = પ્રાણી
 પ્રિયવાદિન્ = મીઠું બોલનાર
 બુદ્ધિજીવિન્ = બુદ્ધિથી જીવનાર
 મક્ષિન્ = ભક્ષણ કરનાર
 મારવાહિન્ = ભાર ઊંચકી જનાર
 માવિન્ = જે થવાનું છે તે
 મનસ્વિન્ = ચતુર, માની
 માયિન્ = કપટી માયાવિન્
 રોગિન્ = રોગી માણસ
 વ્યવસાયિન્ = નિશ્ચયી, ઉત્સાહી, ખંતી
 શશિન્ (ન.) = ચંદ્રમા

અનાગસ્ (વિ.) = બિનઅપરાધી
 કનીયસ્ (વિ.) = નાનો
 ગરીયસ્ (વિ.) = બળવાન, મોટો
 ચન્દ્રમસ્ (ન.) = ચંદ્રમા
 દુર્વાસસ્ (ન.) = દુર્વાસા મુનિ
 નિસ્તંજસ્ (વિ.) = તેજ વિનાનો
 પ્રેયસ્ (વિ.) = વધારે પ્રિય
 પ્રથિતયશસ્ (વિ.) = જેનો યશ
 જાણીતો છે એવો
 શ્રેયસ્ (વિ.) = વધારે સારું
 (ન.) = કલ્યાણ

અપ+રાઘ્ = (૪ પ) માફું લગાડવું
 અભિભવઃ (ન.) = અપમાન
 આર્તત્રાણમ્ (ના.) = દુઃખીનો બચાવ
 આર્તિનાશનમ્ (ના.) = દુઃખનો નાશ
 કાર્પણ્યમ્ (ના.) = દૈન્ય, કૃપણતા
 કામમ્ (અ) = બહેતર
 સ્વરઃ (ન.) = ગદ્યેડો
 ગુણગ્રામમ્ (ના.) = ગુણોનો સમુદાય
 ગૃહીત્વા (કૃ.) = પકડીને
 ચાલિની (નારી) = ચાલણી
 જ્યોતિષ્મત્ (વિ.) = પ્રકાશવાળી
 દાશરથિઃ (ન.) = રામ
 દુષ્યન્તનિમગ્નચિત્તા (વિ.) = દુષ્ય-
 ન્તમાં જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થયું છે
 એવી
 ધૂર્ત (વિ.) = હુર્યો
 નાપિતઃ (ન.) = હજમ
 પૂજાર્હ (વિ.) = પૂજવા લાયક
 પ્રવન્ધઃ (ન.) = ગ્રંથ
 બુભુક્ષિત (વિ.) = ભૂખ્યો
 ભાવઃ (ન.) = સ્થિતિ, વસ્તુ
 ભૂતમ્ (ના.) = પ્રાણી, જીવ
 ભૂભુજ્ (ન.) = રાજા
 મૂઢધિઃ (ન.) = મંદબુદ્ધિવાળો માણસ
 વાયસઃ (ન.) = કાગડો
 વેત્તૃ (ન.) = જાણનારો
 સૌમિત્રિઃ (ન.) = લક્ષમણ

अणवान्=बलीयस्, गरीयस्

पडवे=प्रतिपद् (नारी)

कणा=लेखा

आधेले=निर्मित

भाणे=नीडः

जंगली=वन्य

सतावतुं=पीड, उप+टु (१ ले प)

निवारणु करवा=निवारयितुम्

दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाशरथिः

सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः

विनतायाः अपत्यं पुमान् वैनतेयः

जनकस्य अपत्यम् स्त्री जानकी

द्रुपदस्य अपत्यम् स्त्री द्रौपदी

जन्होः अपत्यम् स्त्री जाह्नवी

भनोयत्न ७ : मोटा अक्षरे छापेला शब्दोना उपयोग पर नोंध करो:—

(i) नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम् ।

(ii) नृणेन कार्यम् भवतीश्वराणाम् ।

(iii) काश्यपः मालिनीं स्नानार्थं गतः ।

(iv) धर्मो मित्रम् शरीरिणाम् ।

(v) विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ।

(vi) दिष्ट्या वर्धते आयुष्यमान रिपुकुलक्षयेण ।

भनोयत्न ८ : ' वाणे ' ना अर्थमां मत्, वत्, इन्, के विन् प्रत्यय नीयेना शब्दोने लगाओ:—

आयुस्, दण्ड, यशस्, लक्ष्मी, ओजस्, मूर्ति, पक्ष, विद्या, श्री, मेधा, योग, गुण, शिखर, अपराध, तपस्, ज्योतिस्, शुद्धि, माया.

नीयेना शब्दोमांथी प्रत्यय णूढो पाडी शब्दोना अर्थ कळे:—

प्राणिन्, शशिन्, मनस्विन्, परवत्, फणिन्, दण्डिन्, उदन्वत्, तडित्वत्, कलापिन्, तपस्विन्, भास्वत्, करिन्.

મનોયત્ન ૯ : પહેલી એ. વ., બીજી બ. વ., ચોથી દ્વિવ. અને સાતમી બ. વ. નાં રૂપો આપો:—

જ્યોતિસ્, શરીરિન્, બુદ્ધિજીવિન્, ગરીયસ્, દણ્ડવત્, માસ્વત્, દોષગ્રાહિન્, શ્રેયસ્, સિદ્ધત્, ઉદન્વત્, ઉશનસ્, અર્ચિસ્.

સંધિ કરો:—

રાજા+ઇતિ; તેષુ+ઉપજાયતે; મહત્સુ+એવ; સ્વામિનઃ+અનુજીવિન્; આપદઃ+ઉદ્ધરણમ્; અપ્રભુઃ+અસ્મિ; યઃ+તુ; આચાર્યાઃ+અન્તેવાસિન્; પશ્યન્+અપિ.

મનોયત્ન ૧૦ : નીચેનાં ખાનાંઓ પૂરો:—

- (અ) (i) પક્ષિણાં ————— ધૂર્તઃ, ચતુષ્પદાનાં તુ ————— ।
 (ii) પ્રાણિનાં ————— શ્રેષ્ઠા બુદ્ધિજીવિનાં તુ ————— ।
 (iii) ઘટો ————— ઉદપદ્યતે કુણ્ડલં તુ ————— ।
 (iv) કા ————— શશિના વિના કઃ શશિઃ ————— વિના ।
 (v) ————— કુતઃ વિદ્યા, વિદ્યાર્થિનામ્ ————— સુખમ્ ।
 (vi) ————— સર્વોપદાં પ્રભવઃ ।
 (vii) સતાં વિભૂતયઃ પ્રાણિનામ્ ————— ન ————— ।

- (બ) (i) દુર્જનાઃ ————— પ્રહરતિ કિમુત ————— ।
 (ii) નમઃ ————— યો ————— મેઘદાનેન પ્રાણિનાં ————— પ્રભવતિ ।

અનુકરણશીલા વાનરા:

નીચેનાં ચિત્રો પરથી વાર્તા બનાવો:—

ટાપી=શિરોવેષ્ટનમ્

પહેરવું=મસ્તકે ઘૃ (૧૦ પ)

ટાપલો=મંજૂષા

ઉતારવું=અવતારય, અપ+ની

ભાગવું=પ્ર+બુધ્ (૪ પ)

શું કરવું તે ન જાણનારો=કિંકર્ત-

વ્યતાવિમૂઢ:

અનુકરણ કરવું=અનુકરોતિ-કુ-

ર્વન્તિ

એકઠું કરવું=સમાહ

किं कथायास्तात्पर्यम् ? कीदृशो वानराणाम् स्वभावः ?

— — — — —

भनेयत्न १९ : वानराणामनुकरणशीलत्वमुद्दिश्य कांचित् अन्यां कथां
लिखत ।

પાઠ ૫ મો

વ્યંજનાન્ત નામે : અન્, વસ્.

જે શબ્દને છેડે અન્ આવે એવા શબ્દોના બે પ્રકાર પાડી શકાય. ગ્રાવન્, નામન્, પ્રેમન્, મહિમન્, સૂર્યન્, રાજન્, લઘિમન્, લોમન્, વ્યોમન્, સીમન્, હેમન્ વગેરે એક વર્ગમાં મૂકી શકાય. અધ્વન્, અન્તરાત્મન્, અસ્મન્, આત્મન્, કર્મન્, કૃષ્ણવર્ત્મન્, ચર્મન્, છદ્મન્, જન્મન્, દુરાત્મન્, બ્રહ્મન્, મર્મન્, યજ્વન્, વર્ત્મન્, વિશ્વકર્મન્, સદ્મન્ વગેરે બીજા વર્ગમાં મૂકી શકાય. બીજા વર્ગનાં નામેમાં અન્ ની પૂર્વે જોડાક્ષર છે, અને જોડાક્ષરનો બીજો વ્યંજન મ્ કે વ્ છે. આ બીજા વર્ગનાં નામેનાં રૂપો બનાવતી વખતે (૧) પહેલા પાંચ પ્રત્યયો આગળ ઉપાંચ અ નો આ કરવામાં આવે છે; અને (૨) વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં અંત્ય ન્ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે.

બ્રહ્મન્+ઔ=બ્રહ્માન્+ઔ=બ્રહ્માણૌ.

બ્રહ્મન્+આ=બ્રહ્મણા; બ્રહ્મન્+ભ્યામ્=બ્રહ્મ+ભ્યામ્=બ્રહ્મભ્યામ્.

બ્રહ્મન્ (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	બ્રહ્મા	બ્રહ્માણૌ	બ્રહ્માણઃ
દ્વિતીયા	બ્રહ્માણમ્	બ્રહ્માણૌ	બ્રહ્મણઃ
તૃતીયા	બ્રહ્મણા	બ્રહ્મભ્યામ્	બ્રહ્મભિઃ
ચતુર્થી	બ્રહ્મણે	બ્રહ્મભ્યામ્	બ્રહ્મભ્યઃ
પંચમી	બ્રહ્મણઃ	બ્રહ્મભ્યામ્	બ્રહ્મભ્યઃ
ષષ્ઠી	બ્રહ્મણઃ	બ્રહ્મણોઃ	બ્રહ્મણામ્
સપ્તમી	બ્રહ્મણિ	બ્રહ્મણોઃ	બ્રહ્મસુ
સંબોધન	બ્રહ્મન્	બ્રહ્માણૌ	બ્રહ્માણઃ

પહેલા વર્ગનાં નામેમાં આ બંને ફેરફારો ઉપરાંત (૩) બીજા બહુવચનથી શરૂ થતા સ્વર પ્રત્યયો આગળ અન્ માંનો અ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. મહિમન્+એ=મહિમ્+ને=મહિમ્ને.

મહિમન્ (નરજ્ઞતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	મહિમા	મહિમાનૌ	મહિમાનઃ
દ્વિતીયા	મહિમાનમ્	મહિમાનૌ	મહિન્નઃ
તૃતીયા	મહિન્ના	મહિમભ્યામ્	મહિમભિઃ
ચતુર્થી	મહિન્ને	મહિમભ્યામ્	મહિમભ્યઃ
પંચમી	મહિન્નઃ	મહિમભ્યામ્	મહિમભ્યઃ
ષષ્ઠી	મહિન્નઃ	મહિન્નોઃ	મહિન્નામ્
સપ્તમી	મહિન્નિ	મહિન્નોઃ	મહિમસુ
સંખ્યાધન	મહિમન્	મહિમાનૌ	મહિમાનઃ

અન્ પ્રત્યયાન્ત નરજ્ઞતિ અને નારીજ્ઞતિનાં નામેનાં રૂપો સરખાંજ થાય છે.

વસ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં રૂપો બનાવતી વખતે (૧) પહેલા પાંચ પ્રત્યયો આગળ છેલ્લા વ્યંજનની પૂર્વે આન્ ઉમેરવામાં આવે છે, તથા (૨) બીજા બહુવચનથી શરૂ થતા સ્વર પ્રત્યયો આગળ વ નો ઉ કરવામાં આવે છે. (આ ફેરફાર થવાથી સં. નિ. xxvii b પ્રમાણે સ્ નો ષ્ થશે.)

વિદ્વસ્+સ્=વિદ્+આન્+સ્+સ્=વિદ્વાન્

વિદ્વસ્+આ=વિદ્+વ+સા=વિદ્+ઉ+ષા=વિદુષા

વિદ્વસ્+ભ્યામ્=વિદ્વદ્+ભ્યામ્ (સં. નિ. xv)=વિદ્વદ્ભ્યામ્

વિદ્વસ્+સુ=વિદ્વત્+સુ (સં. નિ. xiii)=વિદ્વત્સુ.

વિદ્વસ્ (નરજ્ઞતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	વિદ્વાન્	વિદ્વાંસા	વિદ્વાંસઃ
દ્વિતીયા	વિદ્વાંસમ્	વિદ્વાંસૌ	વિદુષઃ
તૃતીયા	વિદુષા	વિદ્વદ્ભ્યામ્	વિદ્વદ્ભિઃ

चतुर्थी	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
पंचमी	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
षष्ठी	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमी	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
संभोधन	विद्वन्	विद्वांसौ	विद्वांसः

चारैः पश्यन्ति राजानः ।

महत्स्वेवापराधेषु महात्मनां प्रकोपः ।

राजेति का गणना विदुषाम् ।

यस्तु क्रियावान्पुरुषः स विद्वान् ।

स्वामिनोऽनुजीविनां प्रभवन्ति ।

आचार्या अन्तेवासिनां प्रभवन्ति ।

आत्मनोऽप्रभुरस्मि ।

सर्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।

उत्तमा आत्मना ख्याताः पितुः ख्याताश्च मध्यमाः ।

स बन्धुर्यो विपन्नानामापद उद्धरणक्षमः ।

खल आत्मनो बिल्वमात्राणि छिद्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ।

अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ।

सुरभिणः कुसुमस्य मूर्ध्नि स्थितिर्नैसर्गिकी सिद्धा ।

भ्रातुराज्ञां मूर्धादाय सौमित्रिर्मथिलीं वने त्यक्तवान् ।

स्पर्धापि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्रता ।

विदुषां वदनाद्वाचः सहसा गच्छन्ति नो बहिः ।

असमर्थानाम् पुंसां कोप आत्मन उपद्रवाय ।

विषयान्ध्यायतः पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

स्वस्थानात्प्रच्युतो नक्रः शुनापि परिभूयते ।

માનુષતાસુલભો લઘિમા બલાદનિચ્છન્તમપિ તં પ્રશ્નકર્મણિ
નિયોજયતિ ।

સજ્જનાનાં મહિમાનં દૂષયિતું કે પ્રભવન્તિ ।

રિક્તપાણિર્ન પશ્યેત્ રાજાનં ભિષજં ગુરુમ્ ।

ઉદરે માત્રા દામ્ના બદ્ધઃ કૃષ્ણો દામોદર ઇતિ રુચ્યાતઃ ।

પ્રેમ્ણા સંવાર્ધિતેષુ પાદપેષુ શકુન્તલાયાઃ સોદરસ્નેહ આસીત્ ।

અસ્મભિર્નિર્મિતાનિ હર્મ્યાણિ સંપ્રતિ ક્વચિદેવ દૃષ્ટિપથમાગચ્છન્તિ ।

ન હિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં ચન્દ્રશ્રાણ્ડાલવેશ્મનઃ ।

આપદાં કથિતઃ પન્થા ઇન્દ્રિયાણામસંયમઃ ।

રામનામાઙ્કિતા ગ્રાવાણોઽપિ અમ્બુધાવપ્લવન્તેતિ કિંવદન્તી ।

નિયમ ૪ થો:—પ્ર+મૂ ધાતુ ‘ સત્તા ભોગવતી, શાસન ચલાવવું, ’
વગેરે અર્થમાં છઠી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) દેવો (દિવૌકસ્) બ્રહ્માનો મહિમા ગાય છે.

(૨) છોકરાઓએ દેડકાઓને ધણા પથ્થરો (અસ્મન્) માર્યા.

(૩) મોટા માણસની મોટાઈને બધાજ વખાણે છે.

(૪) તમારા ઘરમાં રહેતા માણસોનું ધન કલ્પનામાં પણ આવે એમ નથી.

(૫) ગરીબાઈનું દુઃખ પથ્થર જેવા (અસ્મન્) કઠોર હૈયાંને પણ પીગળાવે છે.

(૬) ખરાબ વાણીથી (વચસ્) માણસ પોતાની અલ્પતા (લઘિમન્) બતાવે છે.

(૭) ગાઢ પ્રેમથી (પ્રેમન્) માતાપિતાની પૂજા કરનાર પુત્ર પ્રશંસાને પાત્ર બને છે.

(૮) વિદ્વાનોનાં દુઃખો દૂર કરવા માટેજ ઉત્તમ પુરુષોની સંપત્તિ છે.

- (૯) રાજની (રાજન્) આજ્ઞા નોકરો (અનુજીવિન્) માથે (મૂર્ધન્) ચઢાવે છે.
 (૧૦) મનસ્વીઓને ધનવાનોની શી ગણતરી ?
 (૧૧) વિદ્વાનોની સભામાં મૂર્ખે મૂંગા રહેવું જોઈએ.
 (૧૨) જ્યારે કપટ ખુલાર આવે છે, ત્યારે માણસની મોટાઈ (મહિમન્) ઓસરી જાય છે.

શબ્દકોશ

અશ્મન્ (ન.)=પથ્થર ગ્રાવન્
 આત્મન્* (ન.)=પોતે
 દામન્ (ના.)=દોરડું
 પ્રેમન્ (ન., ના.)=પ્રેમ
 મહિમન્ (ન.)=મહિમા
 મૂર્ધન્ (ન.)=માથું
 લઘિમન્ (ન.)=લઘુતા, અદ્યતા
 વિદ્વસ્=વિદ્વાન
 વેશ્મન્ (ના.)=ધર
 રાજન્ (ન.)=રાજા
 શ્વન્ (ન.)=કુતરો

આ+દા=લેવું
 પરિ+ભૂ=અપમાન કરવું
 પ્ર+ચ્યુ (૧ આ)=દૂર થવું
 પ્ર+ભૂ=શક્તિમાન હોવું, શાસન કરવું
 પ્લવ્ (૧ આ)=તરવું
 સમ્+આ+ચર્=આચરણ કરવું

સં+હૃ=લઈ લેવું
 પ્રશ્નકર્મણિનિયોજ્=સવાલ પુછાવવો

નો (અ.)=નહિ
 બહિઃ (અ.)=બહાર (પાંચમી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.)
 સહસા (અ.)=એકાએક
 અતીત્ય (કૃદંત)=વટાવીને
 અન્તેવાસિન્ (ન.)=શિષ્ય
 અનુજીવિન્ (ન.)=નોકર
 ઉદ્ધરણમ્ (ના.)=ઉદ્ધાર
 કાન્ત (વિ)=મનોહર
 કિંવદન્તી (નારી)=અફવા
 ક્રિયાવત્=કાર્ય કરનારો
 રુચ્યાત (કૃ.)=જાણીતો
 ચારઃ (ન.)=જાસુસ
 નક્રઃ (ન.)=મગર
 નિર્મિત (કૃ.)=અનાવેલું

* ત્રાંજો પુરુષમાં સ્વવાચક સર્વનામ તરીકે આત્મન્ વપરાય છે. નામની જાતિ કે વચન ગમે તે હોય, છતાં આત્મન્ હંમેશાં નરજાતિ એકવચનમાં વપરાય છે.

નૈસર્ગિકી (વિ.) = કુદરતી
 પથિન્ (ન.) = રસ્તો
 પુંસ (ન.) = માણસ
 પ્રતિકૂલ (વિ.) = માફક ન આવે એવું.
 બલાત્ (અ.) = બળાત્કારે
 બિલ્વમ્ (ના.) = ખીલીનું ફળ
 રામનામાઙ્કિત (વિ.) = રામ નામ
 કાતરેલો

રિક્તપાણિ (વિ.) = જેનો હાથ ખાલી
 છે એવો.
 વિપન્ન (કૃ.) = દુઃખી, હતભાગી
 સોદરસ્નેહઃ (ન.) = ભાઈનો (સોદરમ્)
 પ્રેમ
 સ્વામિન્ (ન.) = શેઠ
 હર્મ્યમ્ (ના.) = હવેલી

દેડકો = મેકઃ
 રહેતો = અધ્યૂષિવસ્ (સ્થાનવાચક
 શબ્દ ખીજમાં લે છે.)
 કલ્પનામાં પણ ન આવવું = મનસોઽપિ
 અભૂમિઃ ભૂ
 ખીગળાવવું = દ્રાવય્

બતાવવું = પ્રકાશય્, પ્રદર્શય્
 દૂર કરવું = અપ+હ
 માથે ચઢાવવું = મૂર્ધન્ (ત્રીજીમાં) વહ
 ઓસરી જવું = વિ+સ્રંસ (૧ લો આ)
 બહાર આવવું = પ્રકાશતામ્ ગમ્

મનોયત્ન ૧૨ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

વ્યાયતઃ, પ્રચ્યુતઃ, ત્યક્તવાન્, પરિભૂયંતે, અનિચ્છન્તમ્, પશ્યેત, આપદામ્,
 અનાગસિ, આપન્નૈઃ, અપરાદ્ધા, કામયે, અતિક્રમ્ય, આનીતવાન્, વેત્તા,
 સદાચારવન્તઃ, ઉચ્યતે.

સંધિ કરો:—

તસ્મૈ+અકથયત્; દંતયોઃ+ચ; ચરત્+નિત્યમ્; અતિવાહનાત્+ચ; અપ્લવન્ત+
 इति, यस्मिन्+एव, का+एव; क्षेत्रे+उत्सृजामि.

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેમના પ્રકાર કહો:—

મૃગમાંસમક્ષિણઃ, બુદ્ધિજીવિનઃ, ગુણરાશિનાશી, માનુષતાસુલભઃ

પરિશિષ્ટ ૨

કેટલાંક અનિયમિત વ્યંજનાન્ત નામે।

પથિન્

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	પન્થાઃ	પન્થાનૌ	પન્થાનઃ
દ્વિતીયા	પન્થાનમ્	પન્થાનૌ	પથઃ
તૃતીયા	પથા	પથિભ્યામ્	પથિભિઃ
ચતુર્થી	પથે	પથિભ્યામ્	પથિભ્યઃ
પંચમી	પથઃ	પથિભ્યામ્	પથિભ્યઃ
ષષ્ઠી	પથઃ	પથોઃ	પથામ્
સપ્તમી	પથિ	પથોઃ	પથિષુ
સંબોધન	પન્થાઃ	પન્થાનૌ	પન્થાનઃ

પુંસૂ (નર)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	પુમાન્	પુમાંસૌ	પુમાંસઃ
દ્વિતીયા	પુમાંસમ્	પુમાંસૌ	પુંસઃ
તૃતીયા	પુસા	પુમ્ભ્યામ્	પુંભિઃ
ચતુર્થી	પુંસે	પુમ્ભ્યામ્	પુમ્ભ્યઃ
પંચમી	પુંસઃ	પુમ્ભ્યામ્	પુમ્ભ્યઃ
ષષ્ઠી	પુંસઃ	પુંસોઃ	પુંસામ્
સપ્તમી	પુંસિ	પુંસોઃ	પુંસુ
સંબોધન	પુમન્	પુમાંસૌ	પુમાંસઃ

આશિસ્ત્ર (નારી)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	આશીઃ	આશિષૌ	આશિષઃ
દ્વિતીયા	આશિષમ્	આશિષૌ	આશિષઃ
તૃતીયા	આશિષા	આશીર્ભ્યામ્	આશીર્ભિઃ
ચતુર્થી	આશિષે	આશીર્ભ્યામ્	આશીર્ભ્યઃ
પંચમી	આશિષઃ	આશીર્ભ્યામ્	આશીર્ભ્યઃ
ષષ્ઠી	આશિષઃ	આશિષોઃ	આશિષામ્
સપ્તમી	આશિષિ	આશિષોઃ	આશીઃષુ
સંખેધન	આશિઃ	આશિષૌ	આશિષઃ

વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં ઉપાંત્ય ઇ દીર્ઘ થાય છે. ગિર્, ધુર્, અને પુર્ ને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે.

શ્વન્ (નર)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	શ્વા	શ્વાનૌ	શ્વાનઃ
દ્વિતીયા	શ્વાનમ્	શ્વાનૌ	શુનઃ
તૃતીયા	શુના	શ્વભ્યામ્	શ્વભિઃ
ચતુર્થી	શુને	શ્વભ્યામ્	શ્વભ્યઃ
પંચમી	શુનઃ	શ્વભ્યામ્	શ્વભ્યઃ
ષષ્ઠી	શુનઃ	શુનોઃ	શુનામ્
સપ્તમી	શુનિ	શુનોઃ	શ્વસુ
સંખેધન	શ્વન્	શ્વાનૌ	શ્વાનઃ

શ્વન્ નાં ૩૫ રાજન્ પ્રમાણેજ થાય છે, પણ બીજી બહુવચનથી શરૂ થતા સ્વર પ્રત્યયો આગળ શ્વન્ માંના વ્ નો ઉ કરવામાં આવે છે. યુવન્ તથા મધવન્ નાં ૩૫ો શ્વન્ પ્રમાણે થાય છે.

પૂષન્ (નર)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	પૂષા	પૂષણૌ	પૂષણઃ
દ્વિતીયા	પૂષણમ્	પૂષણૌ	પૂષણઃ
તૃતીયા	પૂષ્ણા	પૂષમ્બ્યામ્	પૂષભિઃ
ચતુર્થી	પૂષ્ણે	પૂષમ્બ્યામ્	પૂષમ્બ્યઃ
પંચમી	પૂષ્ણઃ	પૂષમ્બ્યામ્	પૂષમ્બ્યઃ
ષષ્ઠી	પૂષ્ણઃ	પૂષ્ણોઃ	પૂષ્ણામ્
સપ્તમી	પૂષ્ણિ-પૂષણિ	પૂષ્ણોઃ	પૂષસુ
સંબોધન	પૂષન્	પૂષણૌ	પૂષણઃ

વૃત્રહન્ અને અર્યમન્ નાં રૂપો પૂષન્ પ્રમાણે થાય છે.

અહન્ (નાન્યતર)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા-દ્વિતીયા	અહઃ	અહ્ની, અહની	અહાનિ
તૃતીયા	અહ્ના	અહોમ્બ્યામ્	અહોભિઃ
ચતુર્થી	અહ્ને	અહોમ્બ્યામ્	અહોમ્બ્યઃ
પંચમી	અહ્નઃ	અહોમ્બ્યામ્	અહોમ્બ્યઃ
ષષ્ઠી	અહ્નઃ	અહ્નોઃ	અહ્નામ્
સપ્તમી	અહ્નિ-અહનિ	અહ્નોઃ	અહસુ

વ્યંજન પ્રત્યયો આગળ અંત્ય ન્ નો રૂ થાય છે.

પાઠ ૬ ઠો

વ્યંજનાન્ત નામે : નાન્યતરજ્ઞતિનાં નામે

નાન્યતરજ્ઞતિના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	—	ઈ	ઈ
દ્વિતીયા			
સંબોધન			

તૃતીયાથી સાતમી સુધીના પ્રત્યયો નરજ્ઞતિ અને નાન્યતરજ્ઞતિમાં સરખા છે.

બહુવચનનો ઇ પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં અંત્ય વ્યંજનની આગળ, જે તે અનુનાસિક કે અર્ધસ્વર ન હોય તો, ન્ ઉમેરવામાં આવે છે.

જગત્	જગત્	જગતી	જગન્તિ
ધીમત્	ધીમત્	ધીમતી	ધીમન્તિ

વર્તમાનકૃદંતમાં પહેલા, ચોથા કે દશમા ગણના ધાતુઓમાં દ્વિવચનના ઈ પ્રત્યય આગળ પણ ન્ ઉમેરવામાં આવે છે. આ ફેરફાર છઠ્ઠા ગણના ધાતુમાં વિકલ્પે થાય છે.

ગચ્છત્	ગચ્છત્	ગચ્છન્તી	ગચ્છન્તિ
નશ્યત્	નશ્યત્	નશ્યન્તી	નશ્યન્તિ
ચોરયત્	ચોરયત્	ચોરયન્તી	ચોરયન્તિ
વિશત્	વિશત્	વિશતી-વિશન્તી	વિશન્તિ

સ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોમાં બહુવચનમાં ન્ ઉમેરતી વખતે ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ કરવામાં આવે છે. મહત્ ને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે.

મહત્	મહત્	મહતી	મહાન્તિ
મનસ્	મનઃ	મનસી	મનાંસિ
જ્યોતિસ્	જ્યોતિઃ	જ્યોતિષી	જ્યોતીંષિ

પણ વિદ્વસ્ ના રૂપે વિદ્વત્ વિદુષી વિદ્વાંસિ થાય છે.

ન પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

ભાવિન્	ભાવિ	ભાવિની	ભાવીનિ
નામન્	નામ	નામની-નામ્ની	નામાનિ
કર્મન્	કર્મ	કર્મણી	કર્માણિ

અન્ પ્રત્યયાન્ત, વસ્ પ્રત્યયાન્ત અને વર્તમાનકૃદંતનું નારી-જાતિનું અંગ અને નાન્યતરજાતિ દ્વિવચનનું રૂપ એકજ છે.

તેજસાં હિ ન વયઃ સમીક્ષ્યતે ।
 શુચિ મનો યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્ ।
 યદ્ ભાવિ તદ્ ભવતિ ।
 ઘનોદયઃ પ્રાક્ તદનન્તરં પયઃ ।
 પ્રાયેણ પથ્યં ન વચઃ પ્રિયં યત્ ।
 હિતં મનોહારિ ચ દુર્લભં વચઃ ।
 વિત્તેશાનાં ન સ્વલુ વયો યૌવનાદન્યદસ્તિ ।
 જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
 પૂર્વજન્મકૃતં કર્મ તદ્દૈવમિતિ કથ્યતે ।
 પિબન્તિ નદ્યઃ સ્વયમેવ નામ્ભઃ, સ્વાદન્તિ સસ્યં ન ચ વારિવાહાઃ ।
 સર્વઃ કલ્પે વયાસિ યતતે લબ્ધુમર્થાન્કુદુમ્બી ।
 અનુત્સૃજ્ય સતાં વર્ત્મ યત્સ્વલ્પમાપિ તદ્બહુ ।
 મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્કાર્યમન્યદ્દુરાત્મનામ્ ।
 સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ, પરધર્મો ભયાવહઃ ।
 બોધિતોઽપિ બહુસૂક્તિવિસ્તરૈઃ કિં સ્વલો જગતિ સજ્જનો ભવેત્ ।
 ચર્મણિ દ્વીપિનં નિષૂદયતે દંતયોશ્ચ કુઞ્જરમ્ ।
 આકરે પદ્મરાગાણાં જન્મ કાચમણેઃ કુતઃ ।
 ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિઙ્ગં ન ચ વયઃ ।
 ન તેજસ્તેજસ્વી પ્રસૃતમપરેષાં વિષહતે ।
 નિરર્થકં જન્મ ગતં નલિન્યા યયા ન દૃષ્ટં તુહિનાંશુભિમ્બમ્ ।
 શરીરં ક્ષણવિધ્વાંસિ, કલ્પાન્તસ્થાયિનો ગુણાઃ ।

કીટોઽપિ સુમનઃસન્નાદારોહતિ સતાં શિરઃ ।

રાજા દુષ્યન્તેન પૃષ્ઠા પ્રિયંવદા આત્મનઃ સત્ત્વ્યાઃ શકુન્તલાયા

જન્મનઃ પ્રભૃતિ વૃત્તાન્તં તસ્મા અકથયત્ ।

શંબૂકો નામં વૃષલઃ પૃથિવ્યાં તપ્યતે તપઃ ।

યસ્મિન્નેવ પાર્થિવોઽધિકં ચક્ષુરારોપયતિ સ શ્રિયો ભાજનં ભવતિ ।

વૈવાયત્તં કુલે જન્મ, પુરુષાયત્તં તુ પૌરુષમ્ ।

અભિતત્તમયોઽપિ માર્દવં ભજતે, કૈવ કથા શરીરિષુ ।

બલવાનપિ શૈલાદધઃ પતન્તીં શિલાં રોઝ્ઘું ન પ્રભવતિ ।

હા નાથ હા રામેતિ મુહુરારપન્તીં સીતામાદાય રાવણો નભસા
ગતવાન્ ।

નિયમ ૫ મેઃ—નામ અવ્યય વિશેષ નામ સાથે જોડવામાં આવતું નથી, પરંતુ છૂટુંજ વાપરવામાં આવે છે. વિશેષ નામ સામાન્ય નામ સાથે સમાન વિભક્તિમાં વપરાય છે. કેટલીક વાર નામ ને બદલે નામન્ વપરાય છે, ત્યારે નામન્ વિશેષ નામ સાથે જોડાઈને સામાસિક શબ્દ બને છે. દશરથો નામ રાજા અથવા દશરથનામા રાજા; દશરથેન નામ રાજા અથવા દશરથનામ્ના રાજા.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

- (૧) કામ કરવામાં (કર્મન્) કુશળ માણસોજ ખરા પંડિત છે.
- (૨) ખોરાકથી શરીરની (વપુસ્) વૃદ્ધિ થાય છે; જ્ઞાનથી મનની (મનસ્) પુષ્ટિ થાય છે.
- (૩) કામતી મોતી છાછરા પાણીમાં (અમ્મસ્) ક્યાંથી મળે ?
- (૪) જે થવાનું નથી તે થતું નથી; જે થવાનું હોય તો તે ફેરવી શકાતું નથી.
- (૫) હમેશાં પ્રિય વાણી (વચસ્) ખોલવી પણ તે અસત્ય હોવી જોઈએ નહિ.
- (૬) તેજ (તેજસ્) વગરના માણસોનો આડંબર મોટો (મહત્) હોય છે.
- (૭) વાઘનાં (દ્વીપિન્) ચામડાંથી (ચર્મન્) ઢંકાયેલો ગધેડો ગધેડોજ છે, વાઘ નથી.

- (૮) સજ્જનોનાં આચરણો તેમની વાણીથી (વચ્સ) વિરુદ્ધ હોતાં નથી.
 (૯) દરેક પળે પ્રાણીઓનું આયુષ્ય ઓછું થતું જાય છે.
 (૧૦) શુભ કાર્યનો (કર્મન્) આરંભ લંબાવવો જોઈએ નહિ.
 (૧૧) મહા (મહત્) પુરુષોજ મહાન દુઃખોને સહેલાઈથી તરી શકે છે.
 (૧૨) મનુષ્યોનું (દેહિન્) જીવન જગતમાં પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણ માટેજ છે.
 (૧૩) કેટલાક માણસો ધરમાં (સન્નન્) ખિલાડી પાળે છે.
 (૧૪) સરયૂ નદીને તીરે તપ કરતા ધણા તપસ્વીઓને રામે જોયા.
 (૧૫) સુનંદાએ ઈન્દુમતીને સ્વયંવરમાં ખેડેલા રાજાઓનાં નામ (નામન્)
 અને ઇતિહાસ કહ્યાં.

શબ્દકોશ

નાન્યતરજાતિનાં નામે

અમ્મસ=પાણી

અયસ=લોહું

ચર્મન્=ચામડું

જન્મન્=જન્મ

તપસ=તપ

તેજસ=તેજ

નભસ=આકાશ

પયસ=પાણી, દૂધ

મનસ=મન

વચ્સ=વાણી

ઘયસ=ઉંમર

વર્ત્મન્=રસ્તો

શિરસ=માથું

સુમનસ=ફૂલ

ઉદ+સૃજ=છોડી મૂકવું, ત્યાગ કરવો

વિ+સહ=સહન કરવું

સમ્+ઈક્ષ=વિચારવું, ધ્યાનમાં લેવું

અનન્તર (વિ.)=પાછળથી આવતું

અભિતપ્ત (કૃ.)=તપેલું

આકરઃ (ન.)=ખાણ

આયત્ત (વિ.)=આધાર રાખતું

કલ્પાન્તસ્થાયિન્ (વિ.)=કલ્પના

અંત સુધી ટકતું

કલ્ય (વિ.)=તંદુરસ્ત

કીટઃ (ન.)=કીડો

કુઞ્જરઃ (ન.)=હાથી

કુદુમ્બિન્ (ન.)=ગૃહસ્થ

ચક્ષુઃઆરોપય=આંખ ઠેરવવી

જાત (કૃ.)=જન્મેલો

તુહિનાંશુઃ (ન.)=ચંદ્ર (તુહિન=
ઠંડા+અંશુઃ=કિરણ)

તેજસ્વિન્ (વિ.)=તેજવાળો, પ્રભા-
વવાળો

ઢ્વીપિન્ (ન.)=વાધ

ધ્રુવ (વિ.)=ચોક્કસ

નલિની (નારી)=કમળ

નિધનમ્ (ના.)=મરણ

પદ્મરાગ (ન.ના.)=માણેક

પાર્થિવઃ (ન.)=રાજા

પ્રભૃતિ (અ.)=માંડીને

પ્રસૃત (કૃ.)=ફેલાયલું

પ્રાક્ (અ.)=પહેલાં

ભયાવહ (વિ.)=ભયકારક

માર્દવમ્ (ના.)=મૃદુતા, નરમાશ

રોઢુમ્ (કૃ.)=રોકવાને

લિઙ્ગમ્ (ના.)=જાતિ

વારિવાહઃ (ન.)=વાદળ

વિત્તેશઃ (ન.)=પૈસાદાર માણસ

વૃષલઃ (ન.)=હલકી જાતિનો માણસ

શરીરિન્ (ન.)=માણસ

સસ્યમ્ (ના.)=અનાજ

કીમતી=અનર્થ

જ્ઞે=ચેત્

ફેરવી શકાવું=અન્યથા કૃ (કર્મણિ)

છાછરું=ગાધ

ક્યાંથી=કુતઃ

ઢંકાયલો=આચ્છાદિત, પ્રચ્છન્ન

વિરુદ્ધ હોવું=વિ+અભિ+ચર્

ઓછું થવું=પરિ+ક્ષિ (કર્મણિ)

લંબાવવું=વિલંબય

સહેલાઈથી=સુખેન, સૌકર્યેણ,

લીલયા

પાળવું=ગૃહે પોષય-પાલય

મનોયત્ન ૧૩ : નીચેનાં રૂપો ઓળખોઃ—

આલપન્તીમ્ સમીક્ષયતે, અનુત્સૃજ્ય, ક્ષણવિધ્વંસિ, વિષહતે, પતન્તીમ્.

નીચેના શબ્દોનાં પહેલી એ. વ., પહેલી બ. વ., બીજી દ્વિવ., ચોથી એ. વ., પાંચમી દ્વિવ. તથા સાતમી બ. વ. નાં રૂપો આપોઃ—

દીર્ઘાયુસ્, દોસ્, જ્યોતિસ્, ધનુસ્, પુંસ્, ગિર્, પુર્, યુવન્, મધવન્.

મનોયત્ન ૧૪ : નીચેના શબ્દોનાં નારીજાતિનાં અંગ બનાવોઃ—

મેધાવિન્, વિદ્વસ્, આયુષ્મત્, તેજસ્વિન્, પશ્યત્, હેમમય, પ્રેયસ્, રાજન્, સિન્ધત્, તસ્થિવસ્.

મનોયત્ન ૧૫ : નીચેનાં વાક્યેમાં નામ તો ઉપયોગ ખરો છે કે ખોટો તે તપાસો. ખોટો હોય તો સુધારો:—

- (i) રામેતિનામા દશરથસ્ય પુત્ર આસીત્ ।
- (ii) કાશ્ચીનામ નગર્યો ધનમિત્રનામો વણિગવસત્ ।
- (iii) અધિરથો નામ સારથિઃ કર્ણે સંવર્ધયત્ ।
- (iv) ગોપાલો નામ વણિજા સહ અહમ્ પૃથ્વીમાટમ્ ।
- (v) હરિકૃષ્ણનામ્નિ બ્રાહ્મણે મયા વિશ્વાસો કૃતઃ ।

મનોયત્ન ૧૬ : નીચેનાં વાક્યેમાં કૌસમાંનાં શબ્દોનાં યોગ્ય રૂપો લખો:—

- (i) દારિદ્ર્યાત્ મરણં ——— (શ્રેયસ્) ।
- (ii) બાલાઃ ——— વૃત્તાન્તં ——— કથયન્તુ (આત્મન્-સુહૃદ્) ।
- (iii) ——— નમઃ । ——— પ્રણમામિ (વિશ્વસૃજ્, બ્રહ્મન્) ।
- (iv) કિં યૌવને ——— વલ્કલં ધૃતમ્ (વાર્ધકશોભિન્) ।
- (v) વ્યાઘ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા ——— (પરિતર્જ્) ।
- (vi) સ્પૃહયામિ ——— ન ——— (યશસ્, સંપદ્) ।
- (vii) પ્રજાઃ ——— ન દ્રુહ્યેયુઃ । (રાજન્)
- (viii) કિં ——— ચ ——— પિતૃપૌરુષેણ (જન્મન્, મહત્) ।
- (ix) ——— દુઃખાનિ અપિ ——— (મહાત્મન્, મહત્) ।
- (x) ——— ——— નિરતાઃ જનાઃ ——— કલ્પન્તે ।
(વિદ્વસ્, વાચ્, સંપદ્) ।

पुनरावर्तन प्रश्नपत्र १ ले।

१. नीचेनां वाक्येनां गुञ्जरातीमां अनुवाह करोः—

- (i) वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खेशतान्यपि ।
 - (ii) ज्येष्ठत्वं जन्मना नैव, गुणैर्ज्येष्ठत्वमुच्यते ।
 - (iii) अतिभुक्तिरतीवोक्तिः सद्यः प्राणापहारिणी ।
 - (iv) संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।
 - (v) भवन्तमन्तरेण कोऽन्य एवंविधानामृचामभिज्ञः ।
 - (vi) ते कुलपांसवो येषां पराक्रमः प्राणिनामुपघाताय नोपकाराय ।
 - (vii) कार्येषु मन्त्री, क्षमया धरित्री, धर्मानुकुला गृहिणी सुदुर्लभा ।
 - (viii) प्रधानपुष्पसमक्षं कथिता सा कथा तस्य राज्ञो हृदि दृढं पदं लब्धवती ।
 - (ix) न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवर्जितः ।
 - (x) राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
- भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥

२. ये वच्येते। तद्भावतः सभञ्जवोः—

- (a) (i) अर्थवान्—अर्थिन्; (ii) राजन्वती—राजवती;
(iii) राजन्या—राज्ञी.
- (b) (i) विदुषी—विदुषि; (ii) भवती—भवति—भवन्ती;
(iii) मनसी—मनसि.

३. (अ) नीचेनां वाक्ये सुधारीने लभेः—

- (i) गुणवान्पुत्रः सदा जनकस्य प्रीतिपात्रो भवति ।
- (ii) हिरण्यकः चित्रग्रीवस्य प्राणाः अभवन् ।
- (iii) सा मृतवती इत्याकर्ष्य अहं दुःखितो जातवान् ।
- (iv) सुवर्णपुरं नाम नगरे गोपालोनामा ब्राह्मणोऽवसत् ।
- (v) नगरस्य बहिरुद्यानेऽधिवसति महाराजस्यातिथिः ।

(ब) नीचेनां शब्देनां नारीभूतिनां नामो आपोः—

कोकिलः, चटकः, क्षत्रियः, राजन्, युवन्, बालः, तरुण, कुम्भकारः.

૪. નીચેની વાર્તા પૂરી કરો:—

— वानरा उपविष्टाः सन्ति । — कोऽपि वणिक्
शिरोवेष्टनानाम् मञ्जूषाम् — आगच्छति । तस्या एकं शिरो-
वेष्टनम् आदाय — । वानराः — । यदा
स निद्रां गतस्तदा ते — मञ्जूषायाः शिरोवेष्टनानि —
— । तदा ते सर्वे — । यावत्स वणिक्
प्रबुद्धस्तावद् वानरान् — दृष्ट्वा विस्मितः । —
— इति स चिन्तयति । तदा स आत्मनः शिरोवेष्टनम् —
— । वानरा अपि — । ततः स तानि —
आत्मनः मार्गे गच्छति ।

૫. (અ) નીચેનાં વાક્યો પ્રયોગ ફેરવીને લખો:—

- (i) तृष्णातुरैश्चातकैर्विद्युत्वान् वृष्टिं प्रतियाच्यते ।
(ii) दुष्यन्तेन नाम राज्ञा शकुन्तला परिणीता ।
(iii) स साधुः सद्भिरुच्यते ।

(બ) નીચેનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ લખો:-

- (i) साधुत्वे तस्य को गुणः ।
(ii) मृदां चयो बिम्बोद्वाहे न प्रभवति ।
(iii) संदेहपदेषु वस्तुषु सतामन्तःकरणप्रवृत्तयः प्रमाणम् ।

६. संस्कृतमां अनुवाद करो:—

ઉત્તર દિશામાં હિમાલય નામે પર્વતોનો રાજ્ય છે. તેને પાર્વતી નામે
છોકરી હતી. તે નાનપણમાં જ શંકરની ઉપાસના કરવા લાગી. શંકર
ભગવાન હિમાલય પર તપ કરવા આવ્યા. દેવોને તારકાસુર પીડવા લાગ્યો.
દેવો બ્રહ્મા પાસે મદદ માટે ગયા. ‘તમે શંકર પાસે જાઓ. તેને પાર્વતી
સાથે પરણવા દો. તેનો પુત્ર તમારો બચાવ કરશે’ એમ બ્રહ્માએ તેમને
કહ્યું. દેવો શંકર પાસે ગયા. તેમના મનોરથ સફળ થયા. શંકર પાર્વતીને
પરણ્યા. તેમના પુત્રે તારકાસુરને માર્યો.

५१४ ७ भे।

व्याघ्रचर्मप्रच्छन्नो रासभः ।

अस्ति हस्तिनापुरे विलासो नाम रजकः । घासाभावाद-
तिवाहनाच्च तस्य गर्दभो दुर्बलो जातः । ततस्तेन रजकेन कुत्रापि
व्याघ्रचर्म प्राप्तम् । सोऽचिन्तयत् अनेन व्याघ्रचर्मणा रासभं
प्रच्छाद्य रात्रौ सस्यक्षेत्र उत्सृजामि येन एनं व्याघ्रं मत्वा क्षेत्रपतिर्न
निष्कासयतीति । तथानुष्ठिते स रासभो रात्रौ क्षेत्रे यथेच्छं सस्यं
भक्षयति । ततो दूरात्तमवलोक्य व्याघ्रबुद्ध्या क्षेत्रपतयः सत्वरं
पलायन्ते । रजकोऽपि तं रात्रिशेषे भूयो गृहमानीय प्रच्छादयति ।
एवम् कियता कालेन स गर्दभः पीवरतनुर्जातः । अथैकदा पुष्टाङ्गः
स दूरादन्यरासभस्य चीत्कारं निशम्य तदभिमुखं तारस्वरेण
चीत्कारं कुर्वन्प्रधावितः । सस्यरक्षकेण चीत्कारशब्दात् 'रास-
भोऽयं व्याघ्रचर्मणा प्रच्छादित इति मत्वा लगुडैः पाषाणैश्च
लीलया व्यापादितः । अत उच्यते ।

सुचिरं हि चरन्नित्यं क्षेत्रे सस्यमबुद्धिमान् ।

द्वीपिचर्मपरिच्छन्नो वाग्दोषाद्गर्दभो हतः ॥

—Adapted from पञ्चतन्त्रम्

रजकस्य को व्यापारः ? किमर्थम् रजको गर्दभं पालयति ? कथं गर्दभो दुर्बलो जातः ? व्याघ्रचर्म दृष्ट्वा रजकेन किं चिन्तितम् ? कथं विलासस्य कृशतनु-
गर्दभः पुष्टाङ्गः संजातः ? किमर्थं क्षेत्रपतयो गर्दभं न निष्कासयन्ति ? किमर्थं
गर्दभस्तारस्वरेण चीत्कारमकरोत् ? कथं गर्दभः स्वयमेव आत्मनो निधनस्य
कारणम् अभवत् ? किं कथायास्तात्पर्यम् ?

शब्दकोश

अतिवाहनम् (ना.)=धातुं ढांकुं ते	पाषाणः=(न.)=पथ्थर
अनेन (स.)=आनाथी	पीवरतनुः (वि.)=जडा शरीरवाणे।
अभिमुखम् (अ.)=तरङ्ग	पुष्टाङ्गः
अयम् (स.)=आ	प्र+छादय्=ढांकुं
कियत् (वि.)=कटुं	प्र+धाव् (१ प)=दोडुं
कुत्रापि (अ.)=क्यांथी; काल्	प्राप्त (कृ.)=भेजवायुं
ठेकाण्थी	भूयः (अ.)=इरी पाछुं
कुर्वत् (कृ.)=करते।	यथेच्छम् (अ.)=छच्छा प्रभाणे
तथानुष्ठिते=अथ तथा पछी	येन (अ.)=जेथी
तार (वि.)=अये।	रजकः (न.)=घोषी
नि+शम् (४ प)=सांभणुं	लगुडः (न.)=दंडो
निस्+कासय्=ढांकी काढुं	लीलया (अ.)=सहेलाध्थी
परा+अय् [पला+अय्] (१ ले। आ)	व्यापादय् =मारी नांभुं
=भागी जयुं	शेषः (न.)=अवशेष
परिच्छिन्न (कृ.)=ढंकायले।	हत (कृ.)=भराये।

गर्दभस्य स्वरः कीदृशः ? गर्दभस्य कर्णौ कीदृशौ ?

गर्दभस्य वर्णः कीदृशः ? गर्दभस्य स्वभावः कीदृशः ?

गर्दभस्य क आहारः ? गर्दभस्य क उपयोगः ?

भनोयत १७ :

निम्नलिखितविषयावुद्दीप्त्य दश वाक्यानि लिखत ।

(i) गर्दभः (ii) रजकस्य जीवनचर्या

रामस्य चित्रकूटगमनम् ।

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
 यशस्वी ज्ञानसंपन्नो द्युतिमान्धृतिमान्वशी ॥ १ ॥
 आजानुबाहुः सुशिराः विपुलांसो सुविक्रमः ।
 पीनवक्षा विशालाक्षो स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ २ ॥
 धर्मज्ञश्च महावीर्यः प्रजानां तु हिते रतः ।
 रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥ ३ ॥
 विष्णुना सदृशो वीर्ये सत्ये धर्म इवापरः ।
 समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥ ४ ॥
 कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ।
 धनदेन समस्त्यागे कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ ५ ॥
 तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।
 यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ ६ ॥
 तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याथ कैकेयी ।
 पूर्वे दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ॥ ७ ॥
 विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ।
 स सत्यवचनाद्राजा सुतं रामं व्यवसायत् ॥ ८ ॥
 पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ।
 स गतो हि वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ९ ॥
 तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता सुमित्रानन्दवर्धनः ।
 अन्वगच्छत् प्रियो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ १० ॥
 जनकस्य कुले जाता नित्यं प्राणसमा हिता ।
 सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ ११ ॥
 पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ।
 शृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ॥ १२ ॥

ગુહમાસાઘ ધર્માત્મા નિષાદાધિપતિ પ્રિયમ્ ।
 ગુહેન સહિતો રામો લક્ષ્મણેન ચ સીતયા ॥
 ચિત્રકૂટમનુપ્રાપ્ય તત્ર તે ન્યવસન્ સુખમ્ ॥ ૧૩ ॥

મહર્ષિકલ્પો રાજર્ષિઃ પૌરજાનપદપ્રિયઃ ।
 પુત્રશોકાતુરો રાજાવસન્નો વિલપન્સુતમ્ ॥ ૧૪ ॥

—Adapted from રામાયણમ્

કસ્મિન્ વંશે રામો જાતઃ ? કીદૃશૌ રામસ્ય બાહુ ? કીદૃશૌ રામસ્ય અંસૌ ?
 કીદૃશં રામસ્ય વક્ષઃ ? કીદૃશે રામસ્ય અક્ષિણી ? પ્રજાસુ રામસ્ય કીદૃશો ભાવઃ ?
 કિમૈચ્છત્ મહીપતિઃ ? કા કૈકેયી આસીત ? કૈકેયી નૃપં કિમયાચત ? કિમર્થમ્
 કૈકેયી રામસ્ય વનવાસમયાચત ? કિમર્થં રામો વનં ગતઃ ? કૌ અન્વગચ્છતઃ
 રામમ્ ? કિમર્થમ્ લક્ષ્મણો રામમન્વગચ્છત્ ? કા સીતા આસીત ? કો ગુહ આસીત ?
 કુત્ર રામઃ સૂતં વ્યસર્જયત્ ? ગુહેન સહ રામઃ કુત્ર ગતઃ ?

શબ્દકોશ

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः=ઈક્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મેલો	विपुलांसः=મોટા ખભાંવાળો (અંસ=ખભું)
श्रुत (वि.)=જાણીતો	सुविक्रमः=મોટાં પરાક્રમવાળો
ज्ञानसंपन्न=જ્ઞાનવાળો (સંપન્ન=સંપૂર્ણ)	पीनवक्षस्=ભરાડિ છાતીવાળો
द्युतिमत्=તેજવાળો	विशालाक्षः=મોટી આંખોવાળો (અક્ષિ=આંખ)
धृतिमत्=નિશ્ચયી	स्निग्धवर्णः=મનોહર કાંતિવાળો (સ્નિગ્ધ=મનોહર વર્ણ=કાંતિ)
वशिन्=જિતેન્દ્રિય, શક્તિમાન	धर्मज्ञः (न.)=ધર્મને જાણનારો
आजानुबाहुः=જેનો હાથ ઘુંટણ સુધી પહોંચે છે એવો (આ=સુધી+ જાનુ=ઘુંટણ)	रत (कृ.)=મશગૂલ
सुशिराः=સારા માથાવાળો (સુ=સારું)	परिरक्षित (न.)=રક્ષણ કરનાર
	हिमवत् (न.)=હિમાલય

ધનદઃ (ન.) = કુબેર
 આનન્દવર્ધનઃ = આનંદને વધારનારો
 સત્યપરાક્રમઃ = સત્ય એજ જેનું
 પરાક્રમ છે એવો
 યૌવરાજ્યમ્ (ના.) = યુવરાજપદ
 સંયોજય્ = નિયોજવું, નીમવું
 સંભારઃ (ન.) = સામગ્રી
 દક્ષવરા = જેને વરદાન આપવામાં
 આવ્યું છે તે
 વિવાસનમ્ (ના.) = દેશવટો
 અભિષેચનમ્ (ના.) = અભિષેક
 વિ+વાસય્ = દેશવટો આપવો
 નિર્દેશઃ (ન.) = આશા, ઉદ્દેશ
 અનુ+પાલય્ = પાલન કરવું
 સૌમ્રાત્રમ્ (ના.) = સારા ભાઈ તરીકેનું
 વર્તન
 અનુ+દર્શય્ = બતાવવું

રોહિણી = દક્ષની પુત્રી અને ચંદ્રની
 માનીતી સ્ત્રી
 પૌરઃ = શહેરી
 અનુ+ગમ્ = અનુસરવું, પાછળ જવું
 સૂતઃ (ન.) = સારથિ
 શ્રુક્ષ્વેરમ્ (ના.) = દેશનું નામ
 કૂલમ્ (ના.) = કિનારો
 વિ+સૃજ્ = છોડી મૂકવું
 આ+સાદ્ = મેળવવું, મળવું
 ધર્માત્મા = ધર્મિષ્ઠ પુરુષ
 નિષાદઃ = હલકી વર્ણનો માણસ
 અનુપ્રાપ્ય (કૃ.) = પહોંચીને
 કલ્પ = જેવો સમ, સદૃશ
 જાનપદઃ (ન.) = ગામડિયો
 અવ+સદ્ [સીદ્] (૧ લો પ) = નાશ
 પામવું
 વિ+લપ્ (૧ પ) = વિલાપ કરવો

જ્ઞાનસંપન્નઃ = જ્ઞાનેન સંપન્નઃ
 કાલાગ્નિસદૃશઃ = કાલાગ્નિના સદૃશઃ
 પ્રાણસમા = પ્રાણૈઃ સમા
 મહર્ષિકલ્પઃ = મહર્ષિણા કલ્પઃ

પુત્રશોકાતુરઃ = પુત્રશોકેન આતુરઃ
 દુઃખતપ્તાનામ્ = દુઃખેન તપ્તાનામ્
 દાનોપભોગહીનેન = દાનોપભોગાભ્યામ્ હીનેન
 દૈવાયત્તમ્ = દૈવે આયત્તમ્

કેન સાધનેન રામેણ ગદ્ગા તીર્ણા ? કેન સાધનેન જનાઃ સંપ્રતિ નદીઃ
 સાગરાન્ ચ તરન્તિ ? કૈઃ સાધનૈઃ જનાઃ સંપ્રતિ સ્થાનાત્સ્થાનમ્ ભ્રમન્તિ ?

મનોયત્ન ૧૮ :

(અ) નિમ્નલિખિતવિષયાવુદ્દિશ્ય દશ વાક્યાનિ લિખત ।

(i) પ્રવાસસાધનાનિ (ii) શ્રીરામઃ

(બ) કવિકલ્પિતાનિ સૌંદર્યલક્ષણાનિ સંક્ષેપેણ કથયન્તુ ।

મનોયત્ન ૧૯ : (અ) બે વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો:—

સૂત:-સુતઃ; કૂલ્મ-કુલ્મ; દાસીપુત્ર:-દાસ્યા:પુત્રઃ, યવની-યવનાની
નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

(બ) પરિરક્ષિતા, સંયોક્તુમ્, વ્યવાસયત્, અનુપાલયન્, વ્રજન્તમ્, વ્યસર્જ-
યત્, આસાદ્ય, પ્રચ્છાદ્ય, પલાયન્તે, પ્રધાવિતઃ, ઉચ્યતે.

મનોયત્ન ૨૦ : (અ) સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો:
વાગ્દોષઃ, તારસ્વરેણ, રાત્રિશેષે, પૌરજાનપદપ્રિયઃ, ગુણસંપન્નમ્, પુરુષાયત્તમ્.

(બ) મોટા ટાઢપે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ લખો:—

સ ગતો હિ વનં વીરઃ । વિષ્ણુના સદૃશો વીર્યે । રામઃ પ્રજાનાં
હિતે રત આસીત્ ।

(ક) ખાલી જગ્યા યોગ્ય શબ્દો વડે પૂરો:—

રામઃ ત્યાગે ——— સમઃ, ગાંભીર્યે ——— તુલ્યઃ, ક્રોધે
——— સમઃ, વીર્યે ——— સદૃશ આસીત્ । સઃ ———
પૃથિવીસમઃ ધૈર્યેણ ચ ——— સદૃશ આસીત્ ।

મનોયત્ન ૨૧ : નીચેનાં વાક્યોમાં યોગ્ય અવ્યયો—કામમ્, કિમુત્, પ્રભૃતિ, બહિઃ, વરં-ન, -મૂકા:—

(i) શૈશવાત ——— પોષિતઃ સ શુક્રો મયા એવ હતઃ ।

(ii) પુત્રસ્ય અસ્વાસ્થ્યમ્ દુઃસ્વાવહં ——— નિધનમ્ ।

(iii) ——— કન્યા જાતા ——— ——— ગુણવિહીનાઃ બહુસુતાઃ ।

(iv) પુરાત્ ——— તડાગતીરે ભિક્ષુકા નિર્વાસિન્તિ ।

(v) ——— ગ્રહાઃ સન્તિ સહસ્રશોઽન્યે જ્યોતિષ્મતી ચન્દ્રમસૈવ રાત્રિઃ ।

५१४ ६ भे।

गौतमस्य परिदेवनम्

(ततः प्रविशति खिन्नो विदूषको गौतमः)

विदूषक—(निःश्वस्य) एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन खिन्नोऽस्मि । एषो मृगोऽयं वराहोऽयं शार्कूल इति मध्याह्नेऽप्याहिण्ड्यतेऽटवीतोऽटवीम् । कषायाणि कदु-
ष्णानि गिरिनदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेलमाहारः
स्वाद्यते । तुरगमारुह्य मृगाननुधावतो मम संधयः
कण्डिताः । तेन रात्रावपि निकामं शयितव्यं नास्ति ।
ततः प्रत्यूषसि दास्याः पुत्राणां लुब्धकानां कोलाहलेन
प्रतिबोधितो भवामि । एतावतापि तावत् पीडा न
निष्क्रामति । ततो गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृत्तः ।
ह्यस्तेन मम प्रियवयस्येन मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टेन
तापसकन्यका ममाधन्यतया दृष्टा । सांप्रतं नगरं प्रति-
निवर्तितुम् नेच्छति । का गतिः । (परिक्रम्यावलोक्य च)
एष यवनीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः ।
भवतु । अङ्गानां भङ्गेन विकल इव भूत्वात्र तिष्ठामि
यद्येवमपि नाम विश्रामं लभेय ।

(ततः प्रविशति राजा)

(तथास्थित एव) भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति ।
वाङ्मात्रेण अभिनन्दयामि । जयतु जयतु भवान् ।

राजा — कुतोऽयं गात्रोपघातः ।

विदूषक—कुतः किल स्वयमक्षिणी आकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।

राजा — न खल्ववगच्छामि ।

विदूषक—भो वयस्य, यद्वेतसः कुब्जलीलां विडम्बयति, तत्कि-
मात्मनः प्रभावेण, ननु नदीवेगस्य ।

રાજા — નદીવેગસ્તત્ર કારણમ્ ।

વિદૂષક — મમાપિ ભવાન્ । પ્રત્યહં શ્વાપદાનુસારેણ મમ ગાત્રાણામ-
નીશોઽસ્મિ સંવૃત્તઃ । તત્પ્રસીદ મે । એકાહમપિ તાવદ્વિ-
શ્રમ્યતામ્ । —Adapted from શાકુન્તલમ્

શબ્દકોશ

અક્ષિન્ (ના.)=આંખ	મૃગયાશીલઃ=શિકાર કરવો એ
અધન્યતા (નારી)=કમનસીબ	જેનો સ્વભાવ છે એવો
અનિયતવેલમ્ (અ.)=અનિયમિત	યવની (નારી)=મુસલમાન સ્ત્રી
અનીશઃ (ન.)=ખિનસત્તાધીશ	લુબ્ધકઃ (ન.)=શિકારી
ઉપઘાતઃ (ન.)=ધ્વજ	વયસ્યઃ (ન.)=મિત્ર
એતાવતાપિ તાવત્=આટલેથીજ	વરાહઃ (ન.)=ભૂંડ
કણ્ઠિત (કૃ.)=ઢીલા પડીગયેલા	વિકલ (વિ)=એડોળા, ભાંગેલું
કદુષ્ણ (વિ.)=દુઃશાળું	વેતસઃ (ન.)=નેતર, બરુ
કષાય (વિ.)=તૂરું	શયિતવ્યમ્=ઊંધ
કુતઃ (અ.)=કયાંથી	સંધિઃ (ન.)=સાંધો
કુબ્જલીલા (નારી)=વાંકા વળ- વાની રમત	સંવૃત્ત (કૃ.)=થયેલો
ગણ્ઠઃ (ન.)=ફેલેલો; આંદું	સાંપ્રતમ્ (અ.)=હમણાં
તુરગઃ (ન.)=ઘોડો	હ્યઃ (અ.)=ગઈકાલે
નિકામમ્ (અ.)=સંતોષપૂર્વક	અનુ+ધાત્ (૧ લો પ)=પાછળ દોડવું
નિઃશ્વસ્ય (કૃ.)=નિશ્વાસ નાંખીને	અત્+ગમ્ (૧ લો પ)=ગળણવું
પરિદેવનમ્ (ના.)=વિલાપ	આકુલી કૃ=એખાકળો બનાવવો
પરિવૃત (કૃ.)=ઘેરાયલો, વીંટાયલો	આ+રુહ (૧ લો પ)=ચઢવું
પિણ્ડકઃ (ન)=ચુમડું	આ+હિણ્ (૧ લો પ)=ભટકવું
પ્રતિબોધિત (કૃ.)=બગૃત કરેલો	પરિ+ક્રમ્ (૪ થો પ)=ગોળ ફરવું
પ્રત્યૂષસિ=પરોઢમાં	પ્રતિ+નિ+વૃત્ (૧ લો આ)=પાછા ફરવું
	વિ+ડમ્બઝ્ (૧૦મો પ)=દેખાવ કરવો

किमर्थम् गौतमः खिन्नः ? कैर्जनैर्गौतमः प्रत्यूषसि प्रतिबुध्यते ? कथं राजा तापसकन्यां दृष्टवान् ? किमर्थम् गौतमोऽङ्गभङ्गेन विकल इव भूत्वा स्थितः ? कथं तेन राजा अभिनन्दितः ? किमर्थम् राजा गौतमस्य गात्रोपघातस्य कारणम् ?

भनोयत्न २२ : योज्य शब्दोत्थी भानांभो पुरोः—

(i) वने आहारः ————— खाद्यते । (ii) वने जलं ————— च पीयते । (iii) रात्रौ निद्रापि ————— न लभ्यते । (iv) ————— प्रतिबुध्यते । (v) ————— अटवीतोऽटवीमाहिण्ड्यते । (vi) ————— संधयोऽपि कण्डिताः । (vii) ————— वने वासो राज्ञा ।

गौतमस्य परिदेवनम् संक्षेपेण लिखत ।

भनोयत्न २३ : नीयेनां रूपे ओणभोः—

अनुधावतः, अटवीतः, आहिण्ड्यते, प्रतिनिवर्तितुम्, विश्रम्यताम् आकुली-
कृत्य, पीयन्ते.

नीयेना सभासोनो विग्रह करोः—

गिरिनदीजलानि, प्रियवयस्येन, मध्याह्नः, तापसकन्यका, वृत्तहीन.

भनोयत्न २४ : संस्कृतमां लापांतर करोः—

(१) पणु आटलेथीञ् वातनो अंत आवतो नथी.

(२) छोकराओओ वणतसर ञभवुं जेधओ.

(३) ञर्वशीने शोधवा पुरुरवा (पुरुरवस्) ञंगले ञंगल लटकयो.

(४) ँडीने लीधे भारा अंगो पर भारो काणु रछो नथी.

पाठ १० मे।
पुरुषवाक्यः सर्वनाम

हा मे मन्दभाग्यम् ।
त्वां तृणं मन्ये ।
न त्वां तृणाय मन्ये ।
मद्वचनादुच्यताम् स राजा ।
त्वामन्तरेण कीदृशं लोकमतम् ।
बलवती पिपासा मां बाधते ।
इच्छाम्यहं देवदर्शनसुखमनुभवितुम् ।
मम गृहस्योत्तरेण महान्पर्कटीवृक्षो वर्तते ।
ननु प्रभवत्यायुष्मानस्माकं गात्राणाम् ।
न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
उत्कण्ठते मे मनो युष्मत्संनिकर्षस्य ।
रत्नमिति न मम तस्मिन् मणौ प्रियत्वम् ।
विविधमहमभूवम् पात्रमालोकितानाम् ।
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ।
उपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् मां धिक् ।
ममापि सर्वविद्याविशारदस्य शंकास्थानं जीवननिर्वाहसाधनानि
वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः ।
किमद्य त्वयाहारवृत्तिर्नानुष्ठीयते ।
क्षेममस्माकमिदानीं तु विशेषतो भवद्दर्शनात् ।
दारिद्र्यकाले प्रियदर्शनं हि विनाग्निना मे दहति कायम् ।
भूतेषु वात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते किं पुन
पृथिव्याः ।
मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठस्व ।
अचिरप्रवृत्तोपदेशं काव्यमन्तरेण कीदृशो मे बाल इति त्वा
प्रष्टुमागतोऽहम् ।

તીર્થોદ્ધૃતં ચ વહ્નિશ્ચ નાન્યતઃ શુદ્ધિમર્હતઃ ।

આયુશ્ચ કર્મ ચ નિધનં ચ દેહિનો ગર્ભસ્થસ્યૈવ સૃજ્યન્તે ।

ત્વં ચાહં ચ સાયંકાલે તડાગતીરે ગોષ્ઠીસુખમનુભવન્તૌ કાલં નયાવઃ ।

દ્રોણશ્ચ કર્ણશ્ચાહં વૃદ્ધપિતામહો ભીષ્મશ્ચ દુર્યોધનમનુનેતું ન પ્રભવામઃ ।

ભો રામ, ત્વં ચ લક્ષ્મણશ્ચ મમ યજ્ઞરક્ષણાર્થમાગચ્છતમ્ ।

જ નો ઉપયોગ આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં જોયો છે. ‘અને’ થી જોડાતાં અને વાક્યો કે શબ્દોની પછી એકવાર અથવા તો દરેક શબ્દ કે વાક્યની પછી જ મૂકવામાં આવે છે. (અભિનવ સં. પ્ર. ભા. ૧ લો પા. ૫, ૨૮.) એ ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જ થી જોડાયેલા એ કે એથી વધારે શબ્દો કર્તા તરીકે વપરાય, ત્યારે એ બધા શબ્દોનું એકત્ર ‘વચન’ ધ્યાનમાં લઈ ક્રિયાપદ દ્વિવચનમાં કે બહુવચનમાં વપરાય છે. વળી જ થી જોડાયેલા કર્તાઓ પૈકી કોઈ પણ એક કર્તા પહેલા પુરુષનો હોય તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષમાં વપરાય છે. તેમજ એ કર્તાઓ પૈકી કોઈ એક બીજા પુરુષનો હોય અને બાકીના ત્રીજા પુરુષના હોય તો ક્રિયાપદ બીજા પુરુષમાં વપરાય છે.

પહેલા અને બીજા પુરુષ સર્વનામનાં રૂપો ત્રણે જાતિમાં એકસરખાંજ છે, એ રૂપો મોટે ભાગે અનિયમિત હોવાથી અહીં તૈયાર આપ્યાં છે.

પ્રથમ પુરુષ સર્વનામ—અસ્મદ્

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	અહમ્	આવામ્	વયમ્
દ્વિતીયા	મામ્-મા	આવામ્-નૌ	અસ્માન્-નઃ
તૃતીયા	મયા	આવામ્યામ્	અસ્માભિઃ
ચતુર્થી	મહ્યમ્-મે	આવામ્યામ્-નૌ	અસ્મભ્યમ્-નઃ
પંચમી	મત્	આવામ્યામ્	અસ્મત્
ષષ્ઠી	મમ-મે	આવયોઃ-નૌ	અસ્માકમ્-નઃ
સપ્તમી	મયિ	આવયોઃ	અસ્માસુ

ખીજો પુરુષ સર્વનામ—યુષ્મદ્

પ્રથમા	ત્વમ્	યુવામ્	યૂયમ્
દ્વિતીયા	ત્વામ્-ત્વા	યુવામ્-વામ્	યુષ્માન્-વઃ
તૃતીયા	ત્વયા	યુવાભ્યામ્	યુષ્માભિઃ
ચતુર્થી	તુમ્યમ્-તે	યુવાભ્યામ્-વામ્	યુષ્મભ્યમ્-વઃ
પંચમી	ત્વત્	યુવાભ્યામ્	યુષ્મત્
ષષ્ઠી	તવ-તે	યુવયોઃ-વામ્	યુષ્માકમ્-વઃ
સપ્તમી	ત્વયિ	યુવયોઃ	યુષ્માસુ

અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્ નાં વૈકલ્પિક રૂપો ધણું ખરું (૧) વાક્યની શરૂઆતમાં, (૨) ચ, વા, એવ વગેરે અવ્યયોની તરત આગળ, કે (૩) સંબોધનની પછી તરતજ વપરાતાં નથી.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) મેં તેને તેનું નામ પૂછ્યું.
- (૨) તમારી ઉદ્ધતાઈથી હું શરમાઉં છું.
- (૩) તમારા સિવાય ખીજો કોણ મને આવી શિખામણ આપે ?
- (૪) તું અને તારો ભાઈ તમારા પાઠો કેમ તૈયાર કરતા નથી ?
- (૫) તે જ્યારે ઘોડા પરથી પડ્યો ત્યારે હું અને તમારો ભાઈ ત્યાં હાજર હતા.
- (૬) મારા વિના તમે આટલો (દ્યત્) વખત ક્યાં રખડતા હતા ?
- (૭) તમારા ગયા પછી (ગમનમ્ અનુ) તમારો ભાઈ મને ઠપકો આપવા લાગ્યો.
- (૮) તમારી પાછળ ભટકીને અમે હવે તદ્દન થાક્યા છે.
- (૯) આપણા બેના જીવનનાં જીવેણુ જુદી જુદી દિશામાં વહે છે.
- (૧૦) અમે અમારો વખત રમવામાં ગાળતા નથી.
- (૧૧) તમારી તરફથી મેં આવા વર્તનની આશા રાખી ન હતી.
- (૧૨) જેમની પાસે પૈસો છે તેઓ તમારાથી પૂજાય છે.
- (૧૩) અમારી પાસેથી તમને જે જે કાંઈ મળ્યું હોય તે સધળું તમારે અમને પાછું આપવું જોઈએ.
- (૧૪) નાટકમાં તને કયો પાત્ર આપવામાં આવ્યો છે ?

શબ્દકોશ

અનુ+ની (૧ લો ૫)=સમન્નવતું
 ઉદ્+કણ્ઠ (૧ લો, ૧૦ મો ૩)=
 આતુર હોવું

અચિરપ્રવૃત્તોપદેશમ્=જેમાં થોડા
 વખત પર ઉપદેશ આપવાનું શરૂ
 કર્યું છે તે.

અતિમાત્રમ્ (અ.)=વધારે

અદ્ય (અ.)=આજે

અન્તરેણ (અ.)=સંબંધમાં

અમ્બા (નારી)=મા

અવમાનિન્ (વિ.)=અવગણના કર-
 નાર

આયુસ્ (ના.)=આયુષ્ય

આલોકિતમ્ (ના.)=દષ્ટિ

इति (અ.)=તરીકે

इदानीम् (અ.)=હમણાં

उत्तरेण (અ.)=ઉત્તર બાજુએ

उपस्थित (કૃ.)=આવી મળેલું

कृतक्षणः=રાહ જોતા

गर्भस्थ (વિ.)=ગર્ભમાં રહેલો

गोष्ठीसुखम् (ના.)=વાતચીતને
 આનંદ

जीवननिर्वाहसाधनम् (ના.)=
 જીવનપોષણનું સાધન

पर्कटीवृक्षः (ન.)=અંજીરનું ઝાડ

पिपासा (નારી)=તરસ

पिपासा बाधू=તરસ લાગવી

मा (અ.)=નહિ

विशारद (વિ.)=કુશળ

विशेषतः (અ.)=ખાસ કરીને

वृत्तहीन (વિ.)=ચારિત્ર્ય વગરનો

संनिकर्षः (ન.)=સમાગમ

हा (અ.)=અહીંસોસ

नाम=अभिधानम्

ઉદ્ઘાટન=અવિનયમ્

शरभावुं=लज्ज (લજ્જ) (૧ લો
 આ), अप+त्रप् (૧ લો આ)

આતું=ईदृश

કેમ=कथम्

પાઠ તૈયાર કરવો=पाठं पठ्

હાજર=प्रत्यक्ष, સંનિહિત, સંમુખ

ક્યાં=कुत्र

હપકો આપવો=उप+लम्भ

પાછળ=पार्श्वम्

તદન=नितान्तम्

જીવનનું બહેણ=जीवनस्रोतस् (ના.)

જુદી=भिन्न

વહેવું=प्र+स्रु (૧ લો ૫)

રમવામાં=क्रीडनेन, ક્રીડયા

આશા રાખવી=अप+ईक्ष्

પાછું આપવું=पुनः आ+नी

પાઠ=भूमिका

મનોયત્ન ૨૫ : નીચેનાં વાક્યોમાં ચ નો ઉપયોગ ખરો છે કે ખોટો તે સકારણ જણાવો:—

- (i) નદી પર્વતાદુઃક્રવતિ સાગરં ચ ગચ્છતિ ।
- (ii) બહવો જના ઋક્ષસ્ય છાયાયામુપવિશન્તિ આતપપરિતાપં શમયન્તિ ચ ।
- (iii) ત્વાં ચ તમહં નૃણાય મન્યે ।

નીચેનાં વાક્યો ચ થી જોડો:—

- (i) રામો વનં ગચ્છતિ । સીતા વનં ગચ્છતિ । લક્ષ્મણો વનં ગચ્છતિ । તત્ર તે સુખેન વસન્તિ ।
- (ii) भीमः कुन्त्याः पुत्रः । युधिष्ठिरः कुन्त्याः पुत्रः । तौ भीष्मस्य पौत्रौ ।
- (iii) સીતા રામસ્ય પત્ની । સીતા લક્ષ્મણસ્ય આતૃપત્ની । સીતા લક્ષ્મણસ્ય શ્યાલી ।

નીચેનાં વાક્યોમાં ચ નો ઉપયોગ ધ્યાનમાં રાખી ક્રિયાપદો વાપરો:—

- (i) त्वमहम् लक्ष्मणश्च अत्र पर्णशालायाम् ——— (वस्) ।
- (ii) यूयम् कपयः अयं लक्ष्मणश्च रावणवधार्थं ——— (गम्) ।
- (iii) यूयम् च वयं च पाठशालायाम् पाठान् ——— (पठ्) ।

મનોયત્ન ૨૬ : નીચેનાં વાક્યોમાં સર્વનામનો ઉપયોગ ખરો છે કે ખોટો તે પર નોંધ લખો:—

- (i) अपूपम् च कदलीफलम् च मे रोचंते ।
- (ii) नः पावयन्तु वह्नयो हव्यगन्धैः ।
- (iii) दुर्योधनस्य च मे च बाल्यात्प्रभृति वैरमस्ति ।
- (iv) बाला वः स्वाम्यागच्छत्यत्र ।
- (v) न नः कुतूहलमस्ति सर्पदर्शने ।
- (vi) हा मे मन्दभाग्यम् ।
- (vii) ते मन्दभाग्यस्य सर्वमेवैतद् दृश्यमानमपि नास्ति ।

મનોયત્ન ૨૭ : સંધિ કરો:—

વાચ્+માત્રેણ; યત્+જીવતિ; તત્+મરણમ્; નત્+રસ, અક્ષિણી આકુલીકૃત્ય.

પાઠ ૧૧ મે।

અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપે।

ભગવાન્બાલમુકુન્દો વિજયતેતરમ્ ।
બાલ ઉચ્ચૈસ્તમામ્ વ્યાક્રોશતિ ।
કર્પૂરઃ પાવકસ્પૃષ્ઠઃ સૌરભં લભતેતરમ્ ।
ગોપીષુ રાધા કૃષ્ણસ્ય પ્રિયતમા ।
ફળી ક્ષીરં પીત્વા વમતિ ગરલં દુઃસહતરમ્ ।
પ્રાણિષુ શૃગાલો ધૂર્તતમોઽઙ્ગજેષુ ચ વાયસઃ ।
મરણાદ્ દારિદ્ર્યાદ્વા કતરત્તે રોચતે ।
કદાચિન્મોહાદપિ પ્રબોધઃ કષ્ટતરઃ ।
ચક્રવાકી પ્રિયેણ વિના વિષાદેન દીર્ઘતરાં રજનીં ગમયતિ ।
નાસ્તિ જીવિતાદન્યદભિમતતરમિહ જગતિ સર્વજન્તૂનામ્ ।
લોહેભ્યઃ કઠિનતરાઃ સ્વલુ સ્નેહમયા બન્ધનપાશાઃ ।
સ્વાર્થાત્સતાં ગુરુતરા પ્રણયિક્રિયૈવ ।
સુરૈર્હિં પર્યાયપીતસ્ય હિમાંશોઃ કલાક્ષયો વૃદ્ધેઃ શ્લાઘ્યતરઃ ।
યદેવોપનતં દુઃસ્વાત્સુખં તદ્રસવત્તરમ્ ।

શૈત્યં હિ યત્સા પ્રકૃતિર્જલસ્ય ।
પરાન્નભોજી યજ્જીવતિ તન્મરણં યન્મરણે સોઽસ્ય વિશ્રામઃ^૬ ।
ધન્યોઽન્ધ ત્વમસિ ધનમદવતાં નેક્ષસે યન્મુખાનિ ।
એતત્તુ માં દહતિ યદ્ગૃહમસ્મદીયં ક્ષીણાર્થમિત્યતિથયઃ પરિવર્જયન્તિ ।
પ્રાપ્તં મયા સકલમેવ ફલં પયોધૈર્યદ્વાંરુણૈર્જલચરૈર્ન વિદારિતોઽસ્મિ ।
ધૈર્યમુદ્યમઃ કાર્યપરાયણતા ચ સર્વથા સર્વત્ર સ્તુત્યાનિ ।
પક્ષપાતિનૌ માતા ચ પિતા ચ સર્વદા પુત્રાણામ્ ।

ધર્મઃ કામશ્ચ દર્પશ્ચ હર્ષઃ ક્રોધઃ સુખં વયઃ ।
અર્થાદેતાનિ સર્વાર્ણિ પ્રવર્તન્તે ન સંશયઃ ॥

અંગ્રેજીમાં વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણનાંજ અધિકતા અને શ્રેષ્ઠતા વાચક રૂપે થાય છે, પણ સંસ્કૃતમાં અધિકતા કે શ્રેષ્ઠતા દર્શક પ્રત્યયો વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ ઉપરાંત ક્રિયાપદ, નામ કે અવ્યયને પણ લગાડવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં અધિકતાવાચક પ્રત્યય ત્રણ છે, અને શ્રેષ્ઠતાવાચક પ્રત્યય ત્રણ છે. નામ, વિશેષણ કે વિશેષણના અર્થમાં વપરાતાં અવ્યયોને આ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. અવ્યય તથા ક્રિયાપદને અધિકતા દર્શાવવા ત્રણ અને શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા ત્રણ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે.

વિશેષણોનાં આ રૂપોનું નારીજ્ઞતિનું અંગ આકારાંત થાય છે.

નિયમ ૬ હોઃ—જ્યારે સંબંધી સર્વનામનું વિધેય (Predicate) અને તેનો પૂર્વાપર શબ્દ (Antecedent) ભિન્નજ્ઞતિનાં હોય ત્યારે સંબંધી સર્વનામ જ્ઞતિપરત્વે વિધેયને અનુસરી વાપરવામાં આવે છે.

નિયમ ૭ મોઃ—જ્યારે કોઈ સંબંધી સર્વનામ આખા વાક્યને માટે વપરાયું હોય ત્યારે તે હમેશાં નાન્યતરજ્ઞતિ અને એકવચનમાં આવે છે.

નિયમ ૮ મોઃ—જ્યારે એકજ વિશેષણની સાથે સંબંધ ધરાવતાં એ કે વધારે ભિન્નજ્ઞતિનાં નામો હોય ત્યારે એ બધાં નામોનો એકત્ર વિચાર કરીને વિશેષણનું વચન નક્કી થાય છે. આ નામો પૈકી કોઈપણ એક નામ નાન્યતરજ્ઞતિનું હોય તો વિશેષણ નાન્યતરજ્ઞતિમાં વપરાય છે; પણ એ નામો માત્ર નર અને નારીજ્ઞતિનાંજ હોય તો વિશેષણ નરજ્ઞતિમાં વપરાય છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

(૧) પાણ્ડવોમાં ભીમ અર્જુનથી મોટો હતો (વૃદ્ધ, જ્યાયસ).

(૨) યયાતિને દેવયાની કરતાં શર્મિષ્ઠા વધારે વહાલી હતી (પ્રિય, પ્રેયસ).

- (૩) યમુના કરતાં ગડ્ડા નદી મોટી છે (દીર્ઘ).
 (૪) પાણ્ડવોમાં ભીમ સૌથી બલવાન હતો (બલવત્).
 (૫) દુર્જન કરતાં પણ વિશ્વાસઘાતી વધારે હલકો છે (હુલ્લ).
 (૬) ઝાડોમાં સૌથી ઊંચું (તુલ્લ) કયું છે ?
 (૭) જેને ઝનુન કહેવામાં આવે છે તે વાધનો સ્વભાવજ છે (પ્રકૃતિઃ, સ્વભાવઃ)
 (૮) આપણે અનાથોને પોષીએ છીએ એ આપણી ફરજ છે.
 (૯) ક્રોધ, યાચના અને કૂરતા હમેશાં નિન્દાને પાત્ર છે (નિન્દનીય).
 (૧૦) મારા ભાઈ અને બેન સત્યના પક્ષપાતી છે.
 (૧૧) તમે આમ કહો છો એ ખરેખર નવાઈ જેવું છે.
 (૧૨) તમારા પરના મારા અતિશય પ્રેમને લીધે હું તેમની અદેખાઈને પાત્ર બન્યો.
 (૧૩) આપણા બેમાં કેાનું જીવન સારું છે ?
 (૧૪) હું તમારા કરતાં નાનો છું, પણ મારો ભાઈ આપણા બધામાં સૌથી મોટો છે.

શબ્દકોશ

અણ્ડજઃ (ન.)=પક્ષી (અણ્ડમ્= ઇંડું+જન્)

અભિમત (વિ.)=ઈષ્ટિ

ઉચ્ચૈઃ (અ.)=મોટેથી

ઉપનત (કૃ.)=આવી મળેલું

કર્પૂરઃ (ન.)=કપૂર

કામઃ (ન.)=ઈચ્છા

ક્ષીરમ્ (ના.)=દૂધ

ક્ષીણાર્થઃ=જેનો પૈસો ઓછો થયો છે તે

ગમય (ક્રિ.)=પસાર કરવું, મોકલવું

ગરલમ્ (ના.)=ઝેર

ગુરુ (વિ.)=મોટું

ચક્રવાકી (નારી)=ચક્રવાક પક્ષીની માદા

દર્પઃ (ન.)=અભિમાન

દુઃસહ (વિ.)=સહન ન થઈ શકે એવું

ધૂર્ત (વિ.)=હુચ્ચો

પર્યાયપીત=સંતોષ થાય ત્યાં સુધી જેણે પીધું છે તે

પરાક્ષમોજી=પારકે ઘેર પેટ ભરનાર

પાવકઃ (ન.)=અગ્નિ

પ્રણયિક્રિયા (નારી) = સ્નેહીનું કાર્ય	વિષાદઃ (ન.) = શોક
પ્રબોધઃ (ન.) = જાગૃતિ	વિ+આ+કુઙ્ (૧ લો પ) = વિલાપ
ફણિન્ (ન.) = સાપ	કરવો, રડવું
અન્ધનપાશઃ (ન.) = અંધનનો ફાંસો	શૈત્યમ્ (ના.) = ઠંડક
મુકુન્દઃ (ન.) = વિષ્ણુ ભગવાન	હિમાંશુઃ (ન.) = ચંદ્ર
રસવત્ (વિ.) = રસદાયક	

વિશ્વાસઘાતી = વિશ્વાસઘાતકઃ	કૂરજ = ધર્મઃ
ઝનુન = કૌર્યમ્	કૂરતા = નિર્દયતા
અનાથ = અનાથઃ	ખરેખર = નિઃશંકમ્, નનુ
પોષવું = પોષય, સં+વર્ધ	નવાઈ જેવું = વિચિત્ર

મનોયત્ન ૨૮: મય-ય-તન इत-त्य પ્રત્યયો લગાડી વિશેષણો બનાવો:
વ્યાધિ, દક્ષિણ, હેમ, સના, ધર્મ.

નીચેનાં વિશેષણોનાં અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો આપો:
બુદ્ધિમત્, પરાજયતે, મહત્, નીચૈઃ, યશસ્વિન્, વિદ્વસ્, સુ.

મનોયત્ન ૨૯: નીચેનાં વાક્યોમાં કૌંસમાં આપેલા શબ્દોનું યોગ્ય અધિકતાવાચક કે શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપ વાપરો:—

- (i) સર્વાસુ નદીષુ ગદ્ગા. ————— (દીર્ઘ) ।
- (ii) બાલાનામ્ ભોજનાદપિ ક્રીડનકમ્ ————— (પ્રિય, પ્રેયસ્) ।
- (iii) સહ્યાદ્રેર્વિન્ધ્યાચલઃ ———, હિમવાન્ તુ સર્વેષાં ——— (ઉચ્ચૈઃ) ।
- (iv) વિવેકબ્રષ્ટો જનઃ ————— અપકૃષ્ટયતે (નીચૈઃ) ।
- (v) જ્ઞાનમાર્ગાદ્ ભક્તિમાર્ગઃ ————— (શ્રેયસ્, ઉત્કૃષ્ટ)
- (vi) સીતાયા ઝમિલા ————— (કનીયસ્) ।
- (vii) દુર્જનનાનામપિ હિતમાચરજ્જનો ————— (વિ+જિ) ।

सुभाषितानि (I)

मङ्गलं भगवान्विष्णुर्मङ्गलं गरुडध्वजः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गलायतनो हरिः ॥ १ ॥
आपदो महतामेव महतामेव च संपदः ।
क्षीयते वर्धते चन्द्रः कदाचिन्नैव तारकाः ॥ २ ॥
यथा चित्तं तथा वाचा, यथा वाचा तथा क्रिया ।
चित्ते वाचि क्रियायां च महतामेकरूपता ॥ ३ ॥
संपत्तौ कोमलं चित्तं साधोरापदि कर्कशम् ।
सुकुमारं मधौ पत्रं तरोः स्यात् कठिनं शुचौ ॥ ४ ॥
ये प्रियाणि प्रभाषन्ते, प्रयच्छन्ति च सत्कृतिम् ।
श्रीमन्तोऽनिन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ५ ॥
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ ६ ॥
स्वभावं नैव मुञ्चन्ति संतः संसर्गतोऽसताम् ।
न त्यजन्ति रुतं मञ्जु काकसंपर्कतः पिकाः ॥ ७ ॥
विवेकः सह संयत्या विनयो विद्यया सह ।
प्रभुत्वं प्रश्रयोपेतं चिह्नमेतन्महात्मनाम् ॥ ८ ॥
असद्भिः शपथेनोक्तं जले लिखितमक्षरम् ।
सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम् ॥ ९ ॥
कामं प्रियानपि प्राणान्विमुञ्चन्ति मनस्विनः ।
इच्छन्ति न त्वमित्रेभ्यो महतीमपि सत्क्रियाम् ॥ १० ॥
सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्यापि पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ११ ॥
परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ १२ ॥

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
 आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १३ ॥
 सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
 मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ १४ ॥
 येषां प्राणिवधः क्रीडा नर्म मर्मच्छिद्रो गिरः ।
 कार्यपरोपतापित्वं ते मृत्योरपि मृत्यवः ॥ १५ ॥
 सीदन्ति सन्तो, विलसन्त्यसन्तः, पुत्रा म्रियन्ते जनकश्चिरायुः ।
 परेषु मैत्री, स्वजनेषु वैरं, पश्यन्तु लोकाः कलिकौतुकानि ॥ १६ ॥
 अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
 येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ १७ ॥
 अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
 क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १८ ॥
 संतोषामृततृप्तानाम् यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
 कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतः प्रधावताम् ॥ १९ ॥
 तृष्णां चेह परित्यज्य को दरिद्रः क ईश्वरः ।
 तस्याश्चेत्प्रसरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम् ॥ २० ॥
 सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान्कुटुम्बी ।
 पश्चात्पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय ॥ २१ ॥
 गुणो वित्तवतां त्यागो वित्तं त्यागवतां गुणः ।
 परस्परवियुक्तौ तु वित्तत्यागौ विडम्बना ॥ २२ ॥
 आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।
 निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ २३ ॥
 गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते दूरेऽपि वसतां सताम् ।
 केतकीगन्धमाघातुं स्वयं गच्छन्ति षट्पदाः ॥ २४ ॥
 एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ।
 न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥ २५ ॥

અશિલેષુ વિહંગેષુ હન્ત સ્વચ્છન્દચારિણુ ।

શુક પન્નરવન્ધસ્તે મધુરાણાં ગિરાં ફલમ્ ॥ ૨૬ ॥

અભ્યાવહતિ કલ્યાણં વિવિધં વાક્ સુભાષિતા ।

સૈવ દુર્ભાષિતા રાજન્નનર્થાયોપપદ્યતે ॥ ૨૭ ॥

બલવાનપિ નિસ્તેજાઃ કસ્ય નાભિભવાસ્પદમ્ ।

નિઃશઙ્કં દીયતે લોકૈઃ પશ્ય ભસ્મચયે પદમ્ ॥ ૨૮ ॥

નાસ્તિ વિદ્યાસમં ચક્ષુર્નાસ્તિ સત્યસમં તપઃ ।

નાસ્તિ રાગસમં દુઃખં નાસ્તિ ત્યાગસમં સુખમ્ ॥ ૨૯ ॥

વિદ્યામદો ધનમદસ્તૃતીયોઽભિજનમદઃ ।

મદા એતેઽવલિપ્તાનામત એવ સતાં દમાઃ ॥ ૩૦ ॥

બહવો યત્ર નેતારઃ સર્વે પંડિતમાનિનઃ ।

સર્વે મહત્ત્વમિચ્છન્તિ તદ્વૃન્દમવસીદતિ ॥ ૩૧ ॥

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્ ।

અપુણ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥ ૩૨ ॥

પિપીલિકાર્જિતં ધાન્યં મક્ષિકાસંચિતં મધુ ।

લુબ્ધેન સંચિતં દ્રવ્યં સમૂલં વૈ વિનશ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દકોશ

અતિભોજનમ્ (ના.)--અકરાંતિયું
ભોજન

અધઃ (અ.)=નીચે

અનિન્દ્યચરિત=વખાણવા લાયક
ચારિત્ર્યવાળો

અપહૃતભર=જેનો ભાર લઈ લેવામાં
આવ્યો છે તે

અભિજનઃ (ન.)=ખાનદાન ડુંગ

અલ્પમેધસૂ=ઓછી બુદ્ધિવાળો

અર્જિત (કૃ.)=મેળવેલું

અવલિપ્ત (કૃ.)=અહંકારી

ઇતશ્ચેતઃ (અ.)=આમતેમ

ઇહ (અ.)=અહીં, આ દુનિયામાં

કાર્યહન્તૃ (ન.)--કાર્યનો નાશ કરનાર

ક્રીડા (નારી)=રમત

કુસરિત્ (ના.)=ખરાબ નદી

ગરુડધ્વજઃ=જેની ધ્વજ પર ગરુડ છે

ચિરાયુઃ=લાંબા આયુષ્યવાળો

દમઃ (ન.)=દમન

નરવિગ્રહઃ=મનુષ્યના દેહવાળો

નર્મન (ના.) = મરકરી
 પંડિતમાનિન્ (વિ.) = પોતાને પંડિત
 માનનારો
 પયોમુખમ્ = જેના મોંઢા પર દૂધ છે તે
 પરોક્ષ (વિ.) = નજરઅંધાર
 પરોપતાપિત્વમ્ = પારકાને તપાવવું તે
 પિપીલિકા (નારી) = ડાડી
 પુંડરીકાક્ષઃ (ન.) = જેની આંખ
 કમળ જેવી છે તે
 પ્રત્યક્ષ (વિ.) = નજર સામે
 પ્રશ્રયોપેત (વિ.) = વિનયવાળો
 (ઉપેત = વાળો)
 પ્રસરઃ (ન.) = ફેલાવો
 વત (અ.) = ખરેખર
 મઙ્ગલાયતનઃ = મંગળના ધામરૂપ
 મધુઃ (ન.) = વસંત ઋતુ
 રાગઃ (ન.) = પ્રેમ
 લબ્ધ (કૃ.) = મેળવેલું

લોકવિદ્વિષ્ટ = લોકોએ વખોડેલું
 વિપરીત = ઊલટું
 વિયુક્ત = છૂટું પડેલું
 વૃજ્ (૧ લો પ) = ત્યાગ કરવો પરિ + વૃજ્
 ષટ્પદઃ (ન.) = અમરો
 સંયતિઃ (નારી) = સંયમ
 સત્ક્રિયા (નારી) = સત્કાર
 સરસૂ (ના.) = સરોવર
 સર્વપઃ (ન.) = રાઈ
 સ્યાત્ = અસ્ 'હોવું'નું વિધ્યર્થ ૩ એ. વ.
 હન્ત (અ.) = અક્ષોસ
 અનુ + પ્ર + સીદ્ = ખુશ કરવું
 અપ + ત્રપ્ (૧ લો આ) = શરમાવું
 અભિ + આ + વહ્ = લાવવું
 ઉપ + પદ્ (૪ થો આ) = પરિણમવું
 નિ + પાત્ = પાડવું
 નિ + વારય્ = અટકાવવું
 પ્ર + સાદય્ = ખુશ કરવું

મનોયત્ન ૩૦ : નીચેનાં ૩૦ ઓ ઓળખો :—

પ્રોક્તં, પ્રધાવતામ્, નિપાત્યતે, સુમાપિતા, નિવાર્યતે, અત્પમંથસઃ, ઉપપદ્યતે, અગ્રાતુમ્.

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી તેમના પ્રકાર કહેો :—

વક્સહસ્યેળ, ગુણદોષયોઃ, વિદ્યામમમ્, મન્ત્રૌષધિવશઃ, પિપીલિકાર્જિતમ્,
 વિત્તત્યાગૌ, પ્રશ્રયોપેતમ્, શિલાલિગ્નિતમ્, ધનલુબ્ધઃ, લોકવિદ્વિષ્ટમ્.

મનોયત્ન ૩૧ : મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ લખો :—

(i) પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોત્રા ચ દુર્લભઃ । (ii) વલવાનપિ નિસ્તંજાઃ
 અભિમવાસ્પદમ્ । (iii) દુર્માષિતા વાગનર્થાયોપપદ્યતે । (iv) સમ
 ગાત્રાણામર્નાશોઽસ્મિ સંવૃત્તઃ । (v) પ્રમુત્વં ત્વાયિ યુજ્યતે । (vi)
 ધનપતિગૃહાદુત્તરેણ મદીયં ગૃહમ્ ।

પાઠ ૧૨ મો

વિધ્યર્થ કર્મણિકૃદંત : ચિવ ૩૫

વિધ્યર્થ કર્મણિકૃદંતના ય, તવ્ય અને અનીય એ ત્રણ પ્રત્યયો છે.

કૃ+અનીય=કરણીય

સૃપ્+અનીય=સર્પણીય

અનીય પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુના અંત્ય સ્વરનો તેમજ ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે.

સ્મૃ+તવ્ય=સ્મર્તવ્ય

ભૂ+તવ્ય=ભો+ઇ+તવ્ય=ભવિતવ્ય

મુચ્+તવ્ય=મોક્તવ્ય

ડી+તવ્ય=ડે+ઇ+તવ્ય=ડયિતવ્ય

તવ્ય પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુના અંત્ય સ્વરનો તેમજ ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે. કેટલાક ધાતુઓમાં* તવ્ય આગળ ઇ ઉમેરવામાં આવે છે.

ની + ય = નેય

બુધ્ + ય = બોધ્ય

ય પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુના અંત્ય કે ઉપાંત્ય ઇ અને ઊ નો ગુણ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ય પહેલાં

દા+ય=દેય

ધા+ય=ધેય

સ્થા+ય=સ્થેય

(i) અંત્ય આ નો એ કરવામાં આવે છે.

હ+ય=હાર્+ય=હાર્ય

કૃ+ય=કાર્+ય=કાર્ય

જૂ+ય=જાર્ય

(ii) અંત્ય ઋ કે ઋ નો આર્ કરવામાં આવે છે.

ક્ષૈ+ય=ક્ષેય

ગૈ+ય=ગેય

સો+ય=સેય

(iii) અંત્ય એ કે ઓ નો એ કરવામાં આવે છે.

તઙ્+ય=તાઙ્ય

પચ્+ય=પાચ્ય

કમ્+ય=કામ્ય

(iv) ઉપાંત્ય અ નો આ કરવામાં આવે છે.

* ડી (૧ લો આ) અને જે ધાતુને છેડે ક અગર ઋ આવે એવા દરેક ધાતુમાં આ ફેરફાર થાય છે. એ ઉપરાંત જે ધાતુને છેડે રૂ, ગૂ, ઘૂ, ઙૂ, ટૂ, ઢૂ, ઢૂ, ણૂ, તૂ, યૂ, ફૂ, બૂ, ઘૂ, રૂ, લૂ, પૈકીનો કોઈપણ વ્યંજન આવે તે ધાતુને આ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવે છે.

धातु	अनीय प्रत्यय	तव्य प्रत्यय	य प्रत्यय
तड्	ताडनीय	ताडयितव्य	*
घुप्	*	*	*
कम्	*	कमितव्य	काम्य
कुप्	*	*	क्रुय
दृश्	*	द्रष्टव्य	दृश्य
स्पृश्	*	*	*
क्षै		क्षातव्य	*
त्रै		*	*
ह्वै		*	*
खन्			ख्य

नियमो तथा डाहाभां आपेलां इपो ध्यानभां राप्पी कूदडीवाणां पानां पूरो.

कथ्यतां कुतो भवान् परित्रातव्यः ।

स्मर्तव्यो युष्माभिरहम् ।

प्राणपरीत्यागेऽपि रक्षणीयाः सुहृदसवः ।

स्मर्तव्योऽहं प्रियजनकथासु ।

नास्ति व्यवसायिनोऽसाध्यं नाम ।

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ કૃશધનઃ ।

નાહારવેલાતિક્રમણીયા ।

ક્રોધલોભૌ વિમોક્તવ્યૌ, કર્તવ્યા તપસે મતિઃ ।

અતાદૃશી ગુણવતી કન્યા યસ્મૈકસ્મૈચ્છ પ્રદાતવ્યા ।

યત્ર ગુરોઃ પરીવાદો નિન્દા વાપિ પ્રવર્તતે તતોઽન્યતો ગન્તવ્યમ્ ।

ન સ્થાતવ્યં ન ગન્તવ્યં ક્ષણમપ્યધમૈઃ સહ ।

અજ્ઞાતકુલશીલસ્ય વાસો દેયો ન કસ્યચિત્ ।

સુખમાપતિતં સેવ્યં, દુઃખમાપતિતં તથા ।

વિપદ્યુચ્ચૈઃ સ્થેયં, પદમનુવિધેયં ચ મહતામ્ ।

પક્ષો વન્ધસ્ત્વમસિ ન ગૃહં યાસિ યોઽર્થી પરેષામ્ ।

સંપ્રતિ તેન યુષ્માકં ગૃહે ભવિતવ્યમ્ ।

સુહૃત્સુ વિશ્વાસઘાતકેન ત્વયા ન ભવિતવ્યમ્ ।

અધ્યયનસ્યારમ્ભાત્પ્રાક્ બાલેન અવહિતચેતસા ભાવ્યમ્* ।

સેવાધર્મઃ પરમગહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ।

યયોરેવ સમં વિત્તં, યયોરેવ સમં બલમ્ ।

તયોર્વિવાદો મન્તવ્યો નોત્તમાધમયોઃ ક્વચિત્ ॥

કઠોરીભૂતો દિવસઃ ।

વિપત્તૌ જનાનાં ધિયઃ માલિનીભવન્તિ ।

છિદ્રેષ્વનર્થા બહુલીભવન્તિ ।

ભવતઃ પ્રસાદાત્ મે દુઃસ્વાનિ દૂરીભૂતાનિ ।

નષ્ઠધનાશ્રયસ્ય સૌહૃદાદપિ જનાઃ શિથિલીભવન્તિ ।

નતોન્નતભૂમિભાગે તે પદાનિ વિષમીભવન્તિ ।

* આ વિધ્યર્થમાં આવે પ્રયોગની રચના છે. આવે પ્રયોગની રચનામાં ક્રિયાપદ હુમેશાં ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં વપરાય છે. (સરખાત્રો અ.સં.પ્ર. ભાગ ૧ પા. ૧૫૪) ક્રિયાપદને બદલે જ્યારે કૃદંત વાપરવામાં આવે ત્યારે કૃદંત નાન્યતર જાતિ એકવચનમાં વપરાય છે.

કોઈપણ નામ કે વિશેષણ પરથી એ નામ કે વિશેષણથી સૂચિત અર્થની ક્રિયા કરવી અગર 'એવા હોવું' એ અર્થમાં ક્રિયાપદો બનાવી શકાય છે. આવાં રૂપો સંસ્કૃતમાં ચિવ રૂપ તરીકે ઓળખાય છે.

કઠોર—કઠોરી—કઠોરીભૂત:	માતૃ-માતૃ+રી=માત્રીભવતિ
શુચિ—શુચી—શુચીભવતિ	દિવા-દિવાભવતિ †
રાજન્-રાજી-રાજીભવતિ	ભસ્મન્-ભસ્મી-ભસ્મીકરોતિ

- (૧) શબ્દને છેડે અ કે આ હોય તેનો ર્ કરવામાં આવે છે, ઇ કે ઉ હોય તે દીર્ઘ કરવામાં આવે છે, અને ઋ નો રી કરવામાં આવે છે.
- (૨) વ્યંજનાન્ત નામોમાં અંત્ય ન્ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે અને પછી નિયમ (૧) લાગુ પાડવામાં આવે છે.
- (૩) શબ્દના આ અક્ષરને ક્ર, મૂ અને કેટલીકવાર અસ્ ના કાળનાં રૂપો જોડવામાં આવે છે.

વિષ્યર્થ કર્મણિકૃદંત વાપરી સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) નીચ માણસની કદીપણ યાચના કરવી જોઈએ નહિ.
- (૨) ઉપકાર કરનારને પ્રાણના ભોગે પણ બચાવવો જોઈએ.
- (૩) તે અત્યારે નિશાળમાં હોવો જોઈએ.
- (૪) વિપત્તિમાં માણસે મિત્રને છોડી જવો જોઈએ નહિ.
- (૫) આવી સુંદર હવેલી ગમે તે માણસને આપવી જોઈએ નહિ.
- (૬) મિત્ર તેમજ દુશ્મન સાથે હમેશાં મીઠું બોલવું જોઈએ.
- (૭) અપરાધીઓને શિક્ષા થવી જોઈએ.
- (૮) માણસે ઇચ્છામાં આવે એમ ખાવું જોઈએ નહિ.
- (૯) પહેલેથીજ આકૃતનો ઉપાય વિચારી મૂકવો જોઈએ.
- (૧૦) માણસે આળસને જીતવું જોઈએ અને ઉદ્યમનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

† અવ્યયમાં અ કે આ નો ર્ થતો નથી.

- (૧૧)* ગરીબ માણસ પણ નસીબના યોગે રાજા બને છે. (રાજા)
 (૧૨) મનુષ્યનો દેહ છેવટે રાખ બને છે (મસ્મન); તો એને શાણુગારવા ચિંતા શા માટે ?
 (૧૩) વિદ્યા આપનાર ગુરુ પિતા બને છે (પિતૃ).
 (૧૪) તમારા મનોરથો સફળ થયા છે (સફલ) એ જાણી મને આનંદ થયો.
 (૧૫) સજ્જના સમાગમમાં માણસનું મન પવિત્ર બને (શુચિ) એમાં નવાઈ જેવું શું છે ?

શબ્દકોશ

અજ્ઞાતકુલશીલ=જેનું કુલ અને ચારિત્ર્ય ખબર નથી એવો.
 અન્યતઃ (અ.)=બીજા બાજુએ
 અવહિતચેતસ્ (વિ.)=ધ્યાનવાળું
 આપતિત (કૃ.)=આવી પડેલું
 કાપુરુષઃ (ન.)=ખાયલો માણસ
 કૃશધન=ઓછી મિલકતવાળો
 નતોન્નત (વિ.)=ઉંચો નીચો
 નષ્ઠધનાશ્રયઃ=જેનું ધન ચાલી ગયું છે એવો.

પદ્મ (વિ.)=લૂનો.
 પરીવાદઃ (ન.)=નિન્દા, અપયશ
 પ્રાક્ (અ.)=પહેલાં (પાંચમી સાથે વપરાય છે.)
 વ્યવસાયિન્ (ન.)=નિશ્ચયી માણસ
 ———
 અનુ+વિ+ધા=અનુસરવું
 પરિ+ત્રૈ=પર્યાવરણ
 વિષમી મૂ=આડું પડવું.

હવેત્રી=હર્મ્યમ્
 ઈચ્છામાં આવે એમ=યથેચ્છમ્
 પહેલેથીજ=પ્રાગેવ, પ્રથમમેવ

આળસ=આલસ્યમ્
 નસીબના યોગે=કૈવલ્યશાત્, વિષ્ટ્યા
 એ જાણી=ઈતિ જ્ઞાત્વા

* છેલ્લાં પાંચ વાક્યોમાં ચિવ રૂપ વાપરેલું.

भनोयत्न ३२ : प्रयोग ईरवी नीयेनां वाक्ये लभ्योः—

- (i) विमुच्यतामयमत्यादरः ।
- (ii) संप्रति तेन युष्माकं गृहे भवितव्यम् ।
- (iii) गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।
- (iv) अहममुना मदन्धेन निरर्थकम् अधिक्षिप्तः ।
- (v) दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

भनोयत्न ३३ : नीयेना धातुभ्योनां विध्यर्थ कर्मणि कृतानां
इपो आपोः—

गम्, क्लप्, कृत्, घ्रा, जि, वृत्, तृ, भ्यै, सं+पद्, तुष्, कृ, श्रु.

नीयेना शब्दानुं च्वि इप अनापी तेनां वर्तमानकाण त्रीन्ने पु. अ. व.
नां इपो आपोः—

व्यक्त, स्वस्, रहस्, स्पष्ट, गुरु, दण्डिन्, विमल, गङ्गा, कवि, चर्मन्.

भनोयत्न ३४ : संधिकरोः—

कस्मैचित्+न; विपदि+उच्चैः, राजन्+अनर्थ; मृगाः+चरन्ति; सौहृदात्+
अपि; सद्भिः+तु; फलोद्गमैः+नव; संसर्गतः+असताम्; कदाचित्+न+एव;
एतत्+महात्मनाम्; भगवन्+इयम्; मन्द+औत्सुक्यम्; यस्मिन्+जीवति; सः+
अत्र, ते+एव.

नीयेनां इपो ओणभ्योः—

उच्यताम्, उपनतम्, प्रष्टुम्, अनुष्णीयते, विदारितः

नीयेना सभासोनो विग्रह करोः—

देवदर्शनसुखम्, उपस्थितश्रेयः, जलचरः, प्रणयिक्रिया, पयोधिः, अण्डजः.

પાઠ ૧૩ મે।

દર્શક સર્વનામ

દર્શક સર્વનામ સંસ્કૃતમાં ત્રણ છે—અદસ્, इदम् અને एतद्.* આ પૈકી एतद् નાં રૂપો આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં વાંચ્યાં છે, અને अदस् અને इदम् નાં રૂપો આ પાઠમાં આપ્યાં છે.

अदस् (નરજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	असौ	अमू	अमी
દ્વિતીયા	अमुम्	अमू	अमून्
તૃતીયા	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
ચતુર્થી	अमुष्मै	„	अमीभ्यः
પંચમી	अमुष्मात्	„	„
ષષ્ઠી	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
સપ્તમી	अमुष्मिन्	„	अमीषु

अदस् (નારીજાતિ)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	असौ	अमू	अमूः
દ્વિતીયા	अमूम्	„	„
તૃતીયા	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
ચતુર્થી	अमुष्यै	„	अमूभ्यः
પંચમી	अमुष्याः	„	„
ષષ્ઠી	„	अमुयोः	अमूषाम्
સપ્તમી	अमुष्याम्	„	अमूषु

* નજીકની વસ્તુ અગર વ્યક્તિ પરત્વે इदम् નો ઉપયોગ થાય છે અને દૂરની વ્યક્તિ કે વસ્તુ પરત્વે अदस् વપરાય છે. વધુ નજીક વસ્તુ કે વ્યક્તિ પરત્વે एतद् નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને પરોક્ષ વસ્તુ કે વ્યક્તિ સંબંધમાં तद् પ્રયોજવામાં આવે છે.

અદસ્રા (નાન્યતરજ્ઞતિ)

પ્રથમા, દ્વિતીયા	અદઃ	અમૂ	અમૂનિ
ખીજ્ઞં રૂપો નરજ્ઞતિ જેવાં થાય છે.			

હદમ્ (નરજ્ઞતિ)

પ્રથમા	અયમ્	હમૌ	હમે
દ્વિતીયા	હમમ્-એનમ્	હમૌ-એનૌ	હમામ્-એનાન્
તૃતીયા	અનેન-એનેન	આભ્યામ્	એભિઃ
ચતુર્થી	અસ્મૈ	„	એભ્યઃ
પંચમી	અસ્માત્	„	„
ષષ્ઠી	અસ્ય	અનયોઃ-એનયોઃ	એષામ્
સપ્તમી	અસ્મિન્	„	એષુ

હદમ્ (નારીજ્ઞતિ)

પ્રથમા	હયમ્	હમે	હમાઃ
દ્વિતીયા	હમામ્-એનામ્	હમે-એને	હમાઃ-એનાઃ
તૃતીયા	અનયા-એનયા	આભ્યામ્	આભિઃ
ચતુર્થી	અસ્યૈ	આભ્યામ્	આભ્યઃ
પંચમી	અસ્યાઃ	„	„
ષષ્ઠી	„	અનયોઃ-એનયોઃ	આસામ્
સપ્તમી	અસ્યામ્	„	આસુ

હદમ્ (નાન્યતરજ્ઞતિ)

પ્રથમા	હદમ્	હમે	હમાનિ
દ્વિતીયા	હદમ્-એનત્	હમે-એને	હમાનિ-એનાનિ

ખીજ્ઞં રૂપો નરજ્ઞતિ જેવાં થાય છે.

+ વિદ્યાર્થીઓ જોઈ શકશે કે અદસ્ર નાં દ્વિવચનનાં રૂપો ત્રણે જ્ઞતિમાં એક સરખાં છે.

इदम् नां वैकल्पिक रूपे अन्वादेश होय (ओटवे કે એનાં નિયમિત રૂપે।
આગળ વાપરવામાં આવ્યાં હોય) તેજ વપરાય છે.

भगवन्नियमस्मि ।

विमुच्यतामयमत्यादरः ।

धिगियं दरिद्रता ।

गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।

न मे संशीतिरस्य खलत्वं प्रति ।

मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति ।

विनयेन वर्ततामस्मिन्नार्यः ।

आवयोः किमनया विचारणया ।

इमानि दिवसानि प्रजागरकृशो लक्ष्यते भवान् ।

असंतानत्वं वर्जयित्वा न किमप्यस्य हीनम् ।

अयं न मे पादरजसापि तुल्य इति निरर्थकमहममुना मदान्धेना-
ધિક્ષિપ્તઃ ।

अस्या अविनयमन्तरेण मया कामतो मौनमवलम्बितम् ।

देवायतनमभितः स्थिता इमे वृक्षाः कस्य लोचनानि न हरन्ति ।

गणेशमभितः स्थिते इमे ऋद्धिसिद्धी युष्मान् रक्षताम् ।

अमर्यादे जगत्यस्मिन्नमर्यादे शुभाशुभे ।

जलस्यैषा काचकूपी पिपासितस्य मे तृप्त्यायलम् ।

धिग् युष्मान् येषાં ક્રુતે इमे जना इमां दशामापन्नाः ।

अनयोर्देशयोः को देशो भद्रतरः ।

आयुष्मन्नेष वाग्विषयीभूतः स वीरः ।

सोयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता ।

अस्मिन्नायुष्मता परिजनसामान્યदृष्टिना न भवितव्यम् ।

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

(૧) તમે આ શિક્ષાને પૂરેપૂરાં પાત્ર છો (અર્હ).

(૨) આપણી સામે આવેલાં આ ધરો કેનાં છે ?

- (૩) આ બધી કથાઓ શું તે મહાભારતમાં નથી વાંચી ?
 (૪) આ તેજ નિશાળ છે જ્યાં હું અને મારો ભાઈ ભણ્યા હતા.
 (૫) આ દુનિયામાં ધનની પૂજા થાય છે, જ્ઞાનની થતી નથી.
 (૬) અમારા બધામાં આ છોકરી વધુ ચાલાક છે.
 (૭) આ બેમાં તમને કયી છત્રી ગમે છે ?
 (૮) આ ઘરમાંથી જે માણસ નીકળ્યો તે મારા ભાઈનો સાળો છે.
 (૯) આ અમણ્યો હોવો જોઈએ.
 (૧૦) આ બાળકમાં નિશાળે જવા માટે ઉત્સાહ નથી.
 (૧૧) આ બાળકની ઉદ્ધતાઈ માટે આપનો શું મત છે ?
 (૧૨) આ બગીચાને ફરતે આ મોટી ભીત કાણે બંધાવી ?
 (૧૩) અમે નિશાળે આ રસ્તેથી જઈએ છીએ.
 (૧૪) એ બાબતમાં તમે હવે શંકા છોડી દો (બલમ).
 (૧૫) આ બેમાંથી કાણુ ચાલાક છે ?

શબ્દકોશ

અધિ+ક્ષિપ્ (૬ પ)=અપમાન કરવું
 અમિતઃ (અ.)=આજુબાજુ (બીજી
 વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.)

અસંતાનત્વમ્ (ના.)=વાંઝિયાપણું

આપન્ન (કૃ)=આવી મળેલું

ઔત્સુક્યમ્ (ના.)=ઉત્સુકતા

કાચકૂપી (નારી)=કાચનું પ્યાલું

કામતઃ (અ.)=છૂટાપૂર્વક

કૃતે (અ.)=માટે (છટ્ટી વિભક્તિ
 સાથે વપરાય છે.)

દેવાયતનમ્ (ના.)=મંદિર

નિરર્થકમ્ (અ.)=નકામું

પાદરજસ્ (ના.)=પગની ધૂળ

પિપાસિત (વિ.)=તરસ્યો

પ્રજાગરકૃશ (વિ.)=જગરણુથી
 નબળો પડેલો

પ્રતિ (અ.)=ને વિશે (બીજી વિભક્તિ
 સાથે વપરાય છે.)

મદ્ર (વિ.)=સારું

વાગ્વિષયઃ (ન.)=વાતનું કેન્દ્ર

વિચારણા (નારી)=વિચારસરણી

સંશીતિ (નારી)=સંશય

હીન (વિ.)=ઓછું

पूरेपूरां=नितान्तम्

साभे=पुरतः, अग्रतः, समक्षम्

आवेष्टुं=स्थित

वांयवुं=पठ्, वाचय्,

अभ्युवुं=शिक्ष्, अभि+अस् (४ उ)

आक्षाक=निपुण, विचक्षण, पटु

छत्री=आतपत्रम्

नीकण्वुं=बर्हिः आगम्

साणो=इयालः

अभ्युये=आगन्तुकः

उत्साह=उत्साहः, अत्युत्कंठा

भीत=भित्ति (नारी)

कदुष्णम् - किञ्चित् उष्णम्

कुसरित् - कुत्सिता सरित्

किंप्रभुः - कुत्सितःप्रभुः

सन्निमित्तम् - शोभनं च तद् निमित्तम् च

सुजनः - शोभनः च असौ जनः च

दुर्जनः - दुष्टः च असौ जनः च

भनोयत्न ३५ : भोटा अक्षरे छापेना शब्दो परे नोधि लभोः—

(i) अज्ञातकुलशीलस्य वासो न देयः ।

(ii) विपद्गुचैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महताम् ।

(iii) धिगियं दरिद्रता ।

(iv) किमनया विचारणया ।

(v) अयं न मे पादरजसापि तुल्यः ।

(vi) अमर्यादे जगत्यस्मिन्नमर्यादे शुभाशुभे ।

(vii) इमे वृक्षाः । इमे ऋद्धिसिद्धी ।

भनोयत्न ३६ : नीयेना सभासोनो विग्रहं करी तेभना प्रकारं कळेः—

मदान्धेन, शुभाशुभे, वाग्विषयः, परिजनसामान्यदृष्टिना, प्रजागरकृशः, मदमुचाम्, रागसमम्, सर्वविद्याविशारदः, प्राणपरित्यागः, क्रोधलोभौ, प्रियजनकथासु, उत्तमाधमयोः, नतोन्नतभूमिभागे, सुहृदसवः ।

नीयेनां ३७ो ओणोः—

विमुच्यताम्, वर्तताम्, वर्जयित्वा, अधिक्षिप्तः, वाग्विषयीभूतः, मदमुचाम्, व्यवसायिनः, अतिक्रमणीया, अवहितचेतसा, भाव्यम्, एतादृशी, अनुविधेयम् ।

સર્વનામ	સંબંધવાચક	વિશેષણ	જથ્થાવાચક વિશેષણ	સમાનતાવાચક વિશેષણ
અસ્મદ્	અસ્મદીય અમારું મદીય મારું	અસ્માકીન મામક-મામકીન		અસ્માદશ-શ્ માદશ-શ્
યુષ્મદ્	યુષ્મદીય તમારું ત્વદીય તારું	તાવક-તાવકીન		યુષ્માદશ-શ્ ત્વાદશ-શ્
તદ્	તદીય તેનું		તાવત્ તેટલું	તાદશ-શ્ તેના જેવો
યદ્	યદીય જેનું		યાવત્ જેટલું	યાદશ-શ્ જેવો
કિમ્			કિયત્ કેટલું	કીદશ-શ્ કેવો, કેના જેવો
એતદ્	એતદીય આનું		એતાવત્ આટલું	એતાદશ-શ્ આના જેવો, આવો
ઇદમ્			ઇયત્ એટલું	ઈદશ-શ્ આના જેવો

૧. મદીય, તદીય વગેરે વિશેષણો વિશેષ્ય સાથે જાતિ, વચન અને વિભક્તિનો સંબંધ જાળવે છે. વિદુલા નામે રાણી હતી. તેને પુત્ર ગાદીએ બેઠો. વિદુલા નામ રાણી આસીત્ । તદીયઃ પુત્રો રાજ્યમારોહત્ ।
૨. તાવત્ વગેરેનાં રૂપો ધનવત્ પ્રમાણે થાય છે. એનું નારીજાતિનું અંગ ઈ ઉમેરવાથી થાય છે.
૩. યાદશ્-શ વગેરેનાં નારીજાતિનાં અંગો અનુક્રમે યાદશ્ અને યાદશી થાય છે. યાદશ્નાં રૂપ દિશ્ની માફક, યાદશનાં રામની માફક અને યાદશીનાં વાપી પ્રમાણે થાય છે.

પાઠ ૧૪ મેા

સતિ સપ્તમી અને અનાદરાર્થે પછી

જ્યારે હું જીવતો છું ત્યારે લંકાનો પરાજય કોણ કરી શકે ?
જ્યારે સૂર્ય તપતો હોય, ત્યારે અંધારું ક્યાંથી હોઈ શકે ?
જ્યારે તું રાજા છે ત્યારે પ્રજાનું અશુભ ક્યાંથી સંભવે ?

ઉપરનાં વાક્યો જોતાં માલમ પડશે કે મુખ્ય વાક્યમાં જે બનાવ કહ્યો છે તે બનાવ બનવાનો કાળ ગૌણવાક્યથી સૂચિત થાય છે. આવાં વાક્યોનો સંસ્કૃતમાં તરજૂમો કરતી વખતે ગૌણવાક્ય માટે સતિસપ્તમી વપરાય છે. પણ

જ્યારે રામ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે તે પ્રજાસુખની કાળજી રાખતા.
જ્યારે હનુમાન અશોકવાડીમાં ગયા, ત્યારે સીતાએ તેને પૂછ્યું.
જ્યારે દુષ્યન્ત વનમાં ગયો ત્યારે તેણે શકુન્તલાને જોઈ.

આ વાક્યોમાં સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ થતો નથી. એનું કારણ ગૌણ-વાક્યમાં જે શબ્દ કર્તા છે તેજ મુખ્ય વાક્યમાં કર્તા અગર કર્મ તરીકે વપરાયો છે. માટે જ્યારે (૧) ગૌણવાક્ય મુખ્ય વાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયાનો કાળ સૂચવતું હોય અને (૨) ગૌણવાક્યનો કર્તા કે કર્મ મુખ્ય વાક્યમાં છઠ્ઠી સિવાય બીજી કોઈ પણ વિભક્તિમાં વાપરવામાં ન આવ્યો હોય ત્યારે સંસ્કૃતમાં સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ થાય છે.

વાક્યના કર્તાને સાતમી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે, અને ક્રિયાપદનું કૃદંત બનાવી તેને પણ કર્તાને અનુસરી સાતમી વિભક્તિમાં વાપરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આવાં વાક્યોમાં વર્તમાનકૃદંતજ વપરાય છે, પણ એ સંબંધમાં નીચેનો નિયમ છે. જ્યારે ગૌણવાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયા અને મુખ્ય વાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયા એકજ કાળે થતી હોય ત્યારે વર્તમાન-કૃદંત વપરાય છે; પણ જો ગૌણવાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયા મુખ્ય વાક્યમાં દર્શાવેલી ક્રિયાની પહેલાં થઈ ગઈ હોય તો ભૂતકર્મણિ કૃદંત વપરાય છે.

દશરથે નિધનં ગતે ભસ્તો રાજ્યમારોહત્ ।
 સેનાપતૌ ઉપરતે સૈનિકા વિષ્ણા અભવન્ ।
 પરંતુ સૂર્યે તપતિ તમિસ્રા કુત આર્વિર્ભવતિ ।
 મયિ જીવતિ કસ્તવ પરાભવમભિવાઙ્છેત્ ।

સપ્તમીને બદલે કેટલીક વાર ષષ્ઠીનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, પણ સાધારણ રીતે ષષ્ઠીનો પ્રયોગ ખાસ અર્થમાં કરવામાં આવે છે. જેમકે હું જોતો હોવાં છતાં બીલાડીએ ઊંદર માર્યો. વડીલ જોતાં છતાં છોકરાએ બીડી ખીધી.

પશ્યતોऽપિ મે માર્જારેણાશુર્હતઃ ।
 પશ્યતોऽપિ ગુરોઃ વાલેન ધૂમ્રપાનં કૃતમ્ ।

જ્યારે અવગણના કે તિરસ્કારનો ગર્ભિત અર્થ સૂચિત કરવો હોય (જે અંગ્રેજીમાં In spite of, Notwithstanding, વગેરેથી દર્શાવાય છે), ત્યારે સંસ્કૃતમાં ષષ્ઠીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. માટે આ પ્રયોગને અનાદરાર્થે ષષ્ઠી કહેવામાં આવે છે.

દીપે પ્રજ્વલિતે તમો વિનશ્યતિ ।
 નાથે ત્વયિ કુતઃ પ્રજાનામશુભં સ્યાત્ ।
 અપથ્યે સેવિતે પુરુષસ્ય મરણં વ્યાધિર્વા ભવતિ ।
 દ્રોણે રણધુરાં વહતિ ભયસ્ય કોઽવકાશઃ ।
 સર્વનાશો સમુત્પન્ને અર્ધં ત્યજતિ પણ્ડિતઃ ।
 ન કૂપસ્વનનં યુક્તં પ્રદિતે વહ્નિના ગૃહે ।
 પત્તને વિદ્યમાનેऽપિ ગ્રામે રત્નપરીક્ષા ।
 સન્નિમિત્તે વરં ત્યાગો વિનાશો નિયતે સતિ ।
 ચક્ષુર્વિષયાતિક્રાન્તેષુ પક્ષિષુ વ્યાધો નિવૃત્તઃ ।
 ન ગણસ્યાગ્રતો ગચ્છેત્ સિદ્ધે કાર્યે સમં ફલમ્ ।
 તમસ્તપતિ ઘર્માશૌ કથમાર્વિર્ભવિષ્યતિ ।
 યસ્મિન્જીવતિ જીવન્તિ બહવઃ સોઽન્ન જીવતિ ।

વિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત એવ ધીરાઃ ।
 એવં સ્થિતે યદ્વાવસરપ્રાપ્તં તત્ર પ્રભવત્યાયુષ્માન્ ।
 તથાનુષ્ઠિતે સર્વોઽવસન્નઃ ।
 પ્રભાતાયામેવ રજન્યાં સ નગરગમનાય પ્રસ્થિતઃ ।
 અનવસિતવચન એવ* તસ્મિન્ મહાનુદ્વોષઃ પૃષ્ઠભાગે ઉચ્છલિતઃ ।
 પશ્યતો રાક્ષસસ્ય ચાણક્યેન નન્દાઃ પશવ ઇવ હતાઃ ।
 ભો કર્ણ, યુષ્માકં પ્રેક્ષમાણાનામેનં કુમારવૃષસેનમર્જુનઃ સ્મર્તવ્યશેષં
 નયતિ ।

છેદેઽપિ ચન્દનતરુઃ સુરભયતિ મુખં કુઠારસ્ય ।
 ઉષ્ણો દહતિ અક્ષારઃ શીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ ।
 પ્રાસાદશિખરસ્થોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ।
 દુઃસ્વીયતિ સુખહેતોઃ કો મૂઢઃ સેવકાદન્યઃ ।
 જીર્યતસ્તૃષ્ણૈકા તરુણાયતં ।
 ધવલયતિ સમગ્રં ચન્દ્રમા જીવલોકમ્ ।
 ગુણાયન્તે દોષાઃ સુજનવદનં, દુર્જનમુખે ગુણા દોષાયન્તે ।
 નિરસ્તપાદપે દેશે ઇરણ્ડોઽપિ દ્રુમાયતે ।

સંસ્કૃતમાં કેટલીક વાર વિશેષણ કે નામ પરથી ક્રિયાપદો બનાવવામાં આવે છે. આવાં ક્રિયાપદોને સાધિતક્રિયાપદ (Denominative Verbs) કહેવામાં આવે છે. શબ્દનો જે અર્થ સૂચિત થતો હોય તેવું વર્તન કરવું, તેના જેવા હોવું, તેની મિચ્છા કરવી વગેરે અર્થોમાં આવાં સાધિતક્રિયાપદો બનાવવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આવાં ક્રિયાપદો વર્તમાનકાળમાંજ વપરાયલાં જોવામાં આવે છે.

ઉપરના દાખલાઓ જોતાં માલૂમ પડશે કે કેટલીક વાર શબ્દને ચ જેડી પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લગાડી ક્રિયાપદ બનાવવામાં આવે છેઃ ધવલયતિ, સુરભયતિ. કેટલીક વાર ચ પહેલાં અંત અ નો આ કરી આત્મનેપદના

પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે: કૃણાયતે, તરુણાયતે, ગરુડાયતે, વગેરે. કેટલીક વાર ય પહેલાં અંત અ નો ર્ડ કરી પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે: દુઃસ્વીયતિ, પુત્રીયતિ વગેરે.

સતિસમ્મીના પ્રયોગ સાથે એવ કે માત્ર જોડવામાં આવે તો જેવો—તેવો: (No sooner—than, As soon as) નો અર્થ દર્શાવી શકાય છે.

પાઠશાળાં પ્રાવિષ્ટે એવ — પ્રવિષ્ટમાત્રે એવ — ગુરૌ શિષ્યા શાન્તા અમ્બવન્ ।

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) જ્યારે ચાંદની પ્રકાશતી હોય ત્યારે દીવાનો શો ઉપયોગ ?
- (૨) જ્યારે માખાપો જીવતાં હોય ત્યારે છોકરાઓ પોતાનો વખત આનંદથી ગાળે છે.
- (૩) આમ હોવાથી અમે તમારે શરણે આવ્યા છીએ.
- (૪) રાત્રિ પૂરી થતાં પક્ષીઓ માળા છોડી ઇચ્છિત દિશામાં ઊડી જાય છે.
- (૫) ઇશ્વર જીવે છે છતાં માણસો પાપનું આચરણ કરતાં શરમાતા નથી.
- (૬) દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે સગાવહાલાં પણ માણસને છોડી જાય છે.
- (૭) દેવોએ બોલવાનું પૂરું કર્યું કે તરતજ બ્રહ્માએ તેમને શંકરને પ્રુશ કરવા ફરમાવ્યું.
- (૮) ભય દૂર હોય ત્યારે બાયલો માણસ પોતાની બહાદુરી વખાણતાં થાકતો નથી.
- (૯) તેના મનમાં અનેક વિચારો હોવાથી તેને રાત્રે નિરાંતે ઊંઘ આવી નહિ.
- (૧૦) અમારા જેતાં આ બાળકને મારવા કેાણુ ઇચ્છા કરે છે ?
- (૧૧) જે મરણ નક્કીજ છે તો પછી મરણથી શા માટે બહીવો છે ?
- (૧૨) સ્વામીની હાજરીમાં કુતરો પણ સિંહ બને છે (સિંહ)*

* કૌંસમાં આપેલા શબ્દો પરથી સાધિત ક્રિયાપદ બનાવો.

(૧૩) ધણા સર્પોથી ઘેરાયલું ચન્દનનું ઝાડ ઝેરી થતું નથી (વિષ).

(૧૪) શર કરેલા કાર્યમાં સજ્જનો ઢીલા પડતા નથી (મન્દ).

(૧૫) ગધેડાને જોઇને ગધેડો અવાજ કરે છે (શબ્દ).

શબ્દકોશ

અતિ+ક્રમ્=વટાવી જવું, ઓળંગી જવું

અનુ+સ્થા=ખાખવવું, કાર્ય કરવું

અવ+સો [સ્ય] (૪ થો પ)=પૂરું કરવું, અંત આણવો

અવ+સદ્ [સીદ] (૧ લો પ)=નાશ પામવું, આશાભંગ થવું, ખૂંચઈ જવું

આવિસ્ર+મૂ=દેખાવું, પ્રત્યક્ષ થવું

ઉચ્છલિત (કૃ.)=ઉત્પન્ન થયો

પ્ર+જવલ્ (૧ લો પ)=જાળવું

વિ+કૃ (કર્મણિ)=વિકાર પામવું

સમ્+ઉદ્+પદ્ (૪ થો આ)=ઉત્પન્ન થવું

સ્મર્તવ્યશેષં ની=ભારી નાંખવું

અપથ્ય (વિ.)=ગેરફાયદો કરનારું

અવસરપ્રાપ્ત (વિ.)=કાળને યોગ્ય

કુઠારઃ (ન.)=કુહાડી

ઉદ્ઘોષઃ (ન.)=ખુમરાણુ

સ્વનનમ્ (ન.)=ખેદાણુ

ગણઃ (ન.)=ટોળું

ઘર્માશુઃ (ન.)=સૂર્ય (ઘર્મ=ગરમ)

નન્દઃ (ન.)=નન્દ નામે રાજા

નિયત (વિ.)=નક્કી, ખચિત

પત્તનમ્ (ના.)=શહેર

પૃષ્ઠભાગઃ (ન.)=પાછલો ભાગ

રણધુરા (નારી)=યુદ્ધની ઝૂંસરી

ચાંદની=ચન્દ્રિકા, જ્યોત્સ્ના

પ્રકાશવું=વિ+રાજ્ (૧ લો આ)

દીવો=દીપઃ

માઆપ=પિતૃ (દ્વિવ.), માતાપિતરૌ

આનંદથી=લીલયા, સલીલમ્

શરણે આવવું=શરણમ્ ગમ્

માળો=નીડઃ-ડમ્

ધ્વજિત દિશા=દિશ્વદિગ્ભાગઃ

સગુંવહાલું=વાન્ધવઃ

ફરમાવવું=આ+દિશ્

ઘેરાયલું=આવિષ્ઠ

નિરાંતે=પ્રકામમ્, ગાદં, નિર્ભરમ્

ગંધ આવવી=નિદ્રયા અભિમૂ

(કર્મણિ)-આક્રમ્ (કર્મણિ)

भनोयत्न ३७ : नीचेनां वाक्योभां सति सप्तमीनो प्रयोग करो छे
३ ओटो ते सकारणु न्थावोः—

- (i) आगतेषु बालेषु तेभ्यो मोदकान्दातुमारभे ।
- (ii) द्रोणे हते तस्य पुत्रोऽश्वत्थामा रणधुरामवहत् ।
- (iii) रामेण लङ्कायां विजितायाम् तेन विभीषणो राज्यपदेऽभिषिक्तः ।
- (iv) शत्रौ पराजिते सैनिकाः परां मुदामापन्नाः ।
- (v) विद्यमानेषु देवेषु दमयन्ती नलस्य कण्ठे वरमालामारोपयत् ।
- (vi) पथिक उत्थिते सत्यात्मनो गर्दभमपहृतमपश्यत् ।
- (vii) एवं विचारयति तस्मिन्नहम् न्यवेदयम् ।
- (viii) मृते राज्ञि तस्य महिषी प्रमुक्तकण्ठं व्यलपत् ।

भनोयत्न ३८ : नीचेनां वाक्योभां अनादरार्थे पठनीनो प्रयोग करोः—

- (i) _____ काकंन मूषकोऽपहृतः ।
- (ii) _____ मया द्रौपदी केशेषु गृहीता ।
- (iii) _____ राजा तस्य वधमादिशत् ।

नीचेनां वाक्योभां सति सप्तमीनो प्रयोग करोः—

- (i) _____ मित्राणि जनानि त्यजन्ति ।
- (ii) _____ भरतो राज्येऽभिषिक्तः ।
- (iii) _____ कथं तमिस्रा लोकस्य दृष्टेरावरणाय कल्पेत ।
- (iv) _____ कुतः बालानामशुभं स्यात् ।

भनोयत्न ३९ : नीचेनां रूपो ओण्योः—

विद्यमाने, घर्माशौ, जीवति, अनवसित, प्रेक्षमाणानाम्, अवसन्नः, विक्रियन्ते.

પરિશિષ્ટ ૩

નારીજ્ઞતિનું અંગ

(અ) સ્વરાંત વિશેષણો અને કૃદંતો

પ્રથમ પુસ્તકમાં ૧૭૨ માં પાનાપરના પરિશિષ્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અકારાંત વિશેષણોનું નારીજ્ઞતિનું અંગ આકારાંત કે ફેંકારાંત થાય છે. ભૂત કર્મણિકૃદંત, વિધ્યર્થ કર્મણિ કૃદંત, વર્તમાન કૃદંત, વિશેષણનું અધિકતાવાચક કે શ્રેષ્ઠતાવાચક અંગ, હત કે ય તદ્વિતપ્રત્યયોથી બનાવવામાં આવેલાં વિશેષણો (કણ્ઠકિત, પુષ્પિત, વ્યાધિત, ગ્રામ્ય, ધર્મ્ય, ન્યાય્ય વગેરે), અને સંબંધ વાચક વિશેષણો (મદીય, તદીય, વગેરે)—આનું નારીજ્ઞતિનું અંગ આકારાંત થાય છે. અ, મય કેતન તદ્વિત પ્રત્યયોથી બનાવવામાં આવેલાં વિશેષણો (ચાક્ષુષ, મૃષ્મય, હિરણ્યમય, અવ્યતન, પુરાતન વગેરે), જ્ઞથાવાચક વિશેષણો (ઇયત્, કિયત્, વગેરે), સમાનતાવાચક વિશેષણો (કીદશ, તાદશ, વગેરે), ઉભય અને (વિકલ્પે) કતિપય—આ સધળાનું નારીજ્ઞતિનું અંગ ફેંકારાંત થાય છે. †

અકારાંત વિશેષણોનાં સાધારણ રીતે રૂપો નરજ્ઞતિમાં રામ પ્રમાણે અને નાન્યતરજ્ઞતિમાં જલ પ્રમાણે થાય છે. પણ કેટલાંક સાર્વનામિક વિશેષણોમાં થતો ફેરફાર અહીં આપ્યો છે.

વિશેષણ	નરજ્ઞતિ	નારીજ્ઞતિ	નાન્યતરજ્ઞતિ
અન્ય, અન્યતર, ઇતર એકતમ, કતર, કતમ	કિમ્ (નર) પ્રમાણે	કિમ્ (નારી) પ્રમાણે	કિમ્ (નાન્યતર) પ્ર. } એ. વ. દ્વિ. } અન્યત્—દ્
એકતર, વિશ્વ, સમ, સર્વ	કિમ્ (નર) પ્રમાણે	કિમ્ (નારી) પ્રમાણે	કિમ્ (નાન્યતર) પ્ર. એ. વ. એકતરમ્
અપર, અવર, ઉત્તર, દક્ષિણ, પર, પૂર્વ, સ્વ	પં. એ. વ. અપરાત્— અપરસ્માત્. સ. એ. વ. અપરે—અપરસ્મિન્	કિમ્ (નારી) પ્રમાણે	કિમ્ (નાન્યતર) પ્ર. એ. વ. એકતરમ્

† ગૌર કલ્યાણ, નરુણ, વરાહ, નું અંગ ફેંકારાંત છે, અને ચણ્ડ, વિશાલ, સુસ્વ-
કર, સુન્દરનું વિકલ્પે ફેંકારાંત છે.

અપર, અર્ધ, અલ્પ, અવર, ઉત્તર, કતિપય, દક્ષિણ, ચરમ, પર, પૂર્વ અને સ્વ ના પ્ર. ય. વ. નાં રૂપો રામ પ્રમાણે તથા કિમ્ પ્રમાણે થાય છે.

(બ) વ્યંજનાન્ત વિશેષણો અને કૃદંતો

વ્યંજનાન્ત વિશેષણોનાં રૂપો નીચેના ક્રોધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

વિશેષણ	નરજાતિ	નારીજાતિ	નાન્યતરજાતિ
સત્	શરદ્ (૨)*	શરદ્	જગત્ (૩૫)
યાદશ્	દિશ્	દિશ્	યાદક્-ગ્-યાદશી યાદૃશિ
સુખભાજ્	વાચ્	વાચ્	„
ભગવત્-શ્રીમત્- ક્રિયત્-ગતવત્	ધનવત્ (૭)	ભગવતી	ધીમત્ (૩૫)
ગચ્છત્ (૧-૪-૧૦ ગણ)	યચ્છત્ (૧૦)	યચ્છન્તી (૧૧)	ગચ્છત્ (૩૫)
વિશત્ (૬ ગણ)	યચ્છત્ (૧૦)	વિશતી-ન્તી	વિશત્ (૩૫)
કુર્વત્ (૨-૩-૫- ૭-૮-૯ ગણ)	યચ્છત્ (૧૦)	કુર્વતી	કુર્વત્
અનાગસ્	વેધસ્ (૧૭)	વેધસ્	મનસ્ (૩૫)
પ્રેયસ્-ગરીયસ્	પ્રેયસ્ (૧૭)	પ્રેયસી	મનસ્ (૩૫)
ગુણિન્, યશસ્વિન્	દષ્ટિન્ (૧૮)	ગુણિની	ભાવિન્ (૩૬)
વિદ્વસ્	વિદ્વાન્ (૨૭)	વિદુષી	વિદ્વસ્ (૩૫)
સુગૃહીતનામન્	મહિમન્ (૨૭)	સુગૃહીતનામ્ની	નામન્ (૩૬)

* ક્રોધમાં આપેલો આંકડો આ પુસ્તકનાં પાનાનો નંબર છે.

(क) अकारांत नामे

नरऋति	नारीऋति	अेवां णीळं नामे
देवः	देवी	कुमारः कुम्भकारः, क्षत्रियः, गोपः गोपालः चौरः,
मानुषः	मानुषी	दासः, दूतः, नरः, नर्तकः, पुत्रः, प्राज्ञः, ब्राह्मणः, भृङ्गः, मत्स्यः मातामहः, मृगः, यवनः, रजकः, वृषलः, वैश्यः, शूद्रः, सिंहः, हयः, हरिणः.
नन्दनः	नन्दिनी	
राजन्	राज्ञी	
श्वन्	शुनी	मधवन्
युवन	युवतिः—	युवती, यूनी
बालः	वाला	अजः, अश्वः, आत्मजः, किंकरः, चटकः, तनयः, पोत, वत्सः, सेवकः
दारकः	दारिका	गोपालकः, मूषकः
पुत्रकः	पुत्रिका—	पुत्रका
भवः	भवानी	आचार्यः, इन्द्रः, उपाध्यायः, रुद्रः, वरुणः
मातुलः	मातुलानी—मातुली	
अग्निः	अग्नायी	
मनुः	मनुः—मनायी—मनावी	

जामाता — स्नुषा

वरः — वधूः

पुमान् — स्त्री

मुनिः— मुनिः

शुकः — सारिका

वक्रः — बलाका

नृ-नरः— नारी

कपिः— कपिः—कपी

પુનરાવર્તન પ્રશ્નપત્ર ૨ જે

૧. નીચેનાં વાક્યોનો ગૂજરાતી અનુવાદ કરો:—

- (i) મમ મન આપદમાશક્લેષે ।
- (ii) દેશાન્સંચરતો બુદ્ધિસ્તૈલબિન્દુરિવામ્ભસિ વિસ્તૃતા ભવતિ ।
- (iii) દીપે પ્રજ્વલિતે વિનશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।
- (iv) ગુણવત્તરપાત્રેણ છાદ્યન્તે ગુણિનાં ગુણાઃ ।
- (v) સૂર્યે તપત્યાવરણાય દૃષ્ટેઃ કલ્પેત લોકસ્ય કથં તમિસ્રા ।
- (vi) ગુણાનુરાગેન શિરોભિહૃયતે નિરાધિપૈર્મૌલ્યમિવાસ્ય શાસનમ્ ।
- (vii) યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિંત્ય વદેદ્ વિપશ્ચિન્મહતોઽનુરોધાત્ ।
- (viii) આયુઃ પરિસ્રવતિ ભિન્નઘટાદિવામ્ભો, લોકસ્તથાપ્યહિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ।
- (ix) મૌને મૌની, ગુણિનિ ગુણવાન્પણ્ડિતે પણ્ડિતોઽસૌ ।
ધન્યઃ કોઽપિ ત્રિભુવનજયી યોઽવધૂતેઽવધૂતઃ ॥

૨. નીચેના શબ્દો પરથી વિશેષણો બનાવો:—

મૃદ, ભવત્, પુરા, પુષ્પ, ગ્રામ, ધી, ન્યાય, ધન, આયુસ્, ભાગ્ય.

નીચેનાં વિશેષણોનાં અધિકતાવાચક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપો આપો:—

રાજન, પ્રિય, નીચૈઃ, ઓજસ્વિન્, મહત્, બુદ્ધિમત્, યુવન્, વિજયતે, વિદ્વસ્, સુ.

૩. નીચેના ધાતુઓનું વિધ્યર્થ કર્મણિકૃદંત બનાવો:—

ક્ષમ્, કૃત્, ડી, સો, પુષ્, ભુજ્, દૃશ્, કુપ્, યજ્, જૃ.

નીચેના શબ્દોના બીજા અ.વ., પાં. એ.વ., સા. એ.વ.નાં રૂપો આપો:—

અસ્મદ્, ઇદમ્, (ન. નારી) પૂર્વોત્તરા, યુષ્મદ્, અદસ્ (ન. નારી),
યાદૃશ્-શ (નારી), તાવત્ (ન. નારી).

४. नीयेनां रूपे ओणभेः—

अम्, इमे, वः, आवयोः, अमुयोः, आभ्याम्, मे.

मम-मे, तद्-एतद्, इदम्-अदम्, इमानि-एनानि, ना उपयोगे संबंध-
भां दाभला आपी दुंङ नोंध लभेः—

५. नीयेनां भानांभ्यो योग्य शब्द वडे पूरेः—

(i) महात्मनाम् चित्तानि ——— न क्षुभ्यन्ति ।

(ii) महात्मनाम् कार्याणि ————— संबदन्ति ।

(iii) महात्मनाम् विद्या ——— कल्पते चक्षुः च ————— ।

(iv) महात्मानः—————वचांसि प्रभाषन्ते, जनानाम्—————प्रभवन्ति च ।

६. नीयेना विषयोपैङ्गी गमे ते ऐक पर सात वाक्ये संस्कृतभां लभेः—

(i) कुम्भकारस्य जीवनचर्या ।

(ii) पाण्डवानां वने विवासनम् ।

(iii) अध्ययनात् पराजितस्य छात्रस्य परिदेवनम् ।

७. नीयेनां भानांभ्यो औसभां आपेदा शब्दो वापरोः—

(i) कामः क्रोधः मदः लोभः मोहः असूया च मनुष्येण ————— ।
(जिनुं विध्यर्थे क. कृदंत)

(ii) यत् पाण्डवाः ————— विवाहवृत्तम् ————— निवेदयन्ति —————
मे आनन्दहेतुः । (आत्मन्, अहम्, तद्)

(iii) अपश्ये सेविते पुरुषस्य मरणं वा व्याधिर्वा ————— । (निश्चित)

(iv) तपो दमो निःस्पृहता च यतिषु ————— । (प्र+शंसुं विध्यर्थे
क. कृदंत)

(v) यत्कौर्यमिति उच्यते ————— स्वभाव एव खलानाम् । (तद्)

(vi) आकाशे ————— तारकाणि नक्षत्राणि ग्रहाः च रात्रौ ————— ।
(बहु, ज्योतिर्दायिन्)

नीयेना शब्दो पर नोंध करेः—

(i) प्राणभ्योऽपि प्रिया सीतासीद् रामस्य महात्मनः ।

(ii) सा तपस्विनी तस्य कृपापात्रम् जाता ।

૮. નીચેનાં વાક્યો સુધારી લખો:—

- (i) તવ ચ મે ચ સહ્યમસ્તિ ।
- (ii) અતસ્ત્વાં દૂરાદેવ નમઃ ।
- (iii) મૂર્ખજનૈઃ સતાં સમાજો ન પ્રવેશ્યમ્ ।
- (iv) મે આગમનસ્ય પ્રાગેવ સ ગતઃ ।
- (v) અસ્ય પુસ્તકસ્ય તુમ્યં પ્રયોજનં નાસ્તિ ।
- (vi) ઇદાનીં સ કુત્ર સ્થિતો ભવિતવ્યમ્ ।
- (vii) પાણ્ડવેષુ વને ઉષિતેષુ બહવો બ્રાહ્મણાસ્તાનુપાસર્પન્ ।
- (viii) ત્વં મે પ્રાણાનામપિ પ્રિયતમોઽતસ્ત્વામેતત્સર્વં કથયામિ ।

નીચેના શબ્દોનો ઉપયોગ સમજાવવા તમારાં વાક્યો બનાવો:—

પ્ર+ભૂ, અમિતઃ, તત્રભવત્, ઉદ્+કષ્ટ, વિ+રમ્.

૯. ગમે તે બેના જવાબ આપો:—

- (i) સંસ્કૃતમાં સરખામણી દર્શાવવા હમેશાં અધિકતાવાચક રૂપ વાપરતું પડે છે ખરું ?
- (ii) અનાદરાર્થે પછી કયા વિશિષ્ટ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં વપરાય છે ?
- (iii) સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં કયારે થાય છે ?
- (iv) ચ નો ઉપયોગ દાખલા આપી સમજાવો.

૧૦. સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરો:—

પહેલાંના વખતમાં સુન્દ અને ઉપસુન્દ નામે બે ભાઈઓ હતા. તેઓ ત્રણે લોકમાં વિજય મેળવવા માટે મોટું તપ કરવા લાગ્યા. તેમના તપથી ખુશ થઈ બ્રહ્માએ તેમને ઇચ્છિત વરદાન આપ્યું. તેઓ આખી પૃથ્વીને પીડવા લાગ્યા. દેવો તેના ત્રાસથી દુઃખી થઈ બ્રહ્માપાસે ગયા. બ્રહ્માએ તેમની વાત સાંભળી એક સુંદર સ્ત્રીને તે રાક્ષસો પાસે જવા કહ્યું. તે સુંદર સ્ત્રીને જોઈ બંને રાક્ષસો મોહિત બન્યા. તેને પરણવા બંને માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા. આમ તેઓ પોતેજ પોતાના મરણનું કારણ બન્યા.

५१४ १५ मे।
अतिलोभो विनाशाय

आसीत्कल्याणकटके भैरवो नाम व्याधः । स चैकदा मृगम-
न्विष्यमाणो विन्ध्याटवीं गतः । तत्र तेन मृग एको व्यापादितः
ततो मृगमादाय गच्छन् स घोराकृतिं शूकरं दृष्टवान् । स व्याधो
मृगं भूमौ निधाय शूकरं शरेणाविध्यत् । शूकरोऽपि घनघोरगर्जनं
कृत्वा व्याधं हतवान् । संचिच्छन्नद्रुम इव स व्याधो भूमावपतत् ।
अथानन्तरं दीर्घरावो नाम जम्बुकः परिभ्रमन्नाहारार्थं तान्मृतान्मृग-
व्याधशूकरानपश्यत् । अचिन्तयच्च । अहो अद्य महद्भोज्यं मे समु-
पस्थितम् । अथ वा यथाचिन्तितानि दुःखानि तथा सुखान्यपि
देहिनामागच्छन्ति । तद्भवतु । अधुना प्रथमबुभुक्षायां निःस्वाद-
कोदण्डलग्नं स्नायुबन्धनं खादामि इत्युक्त्वा तद्भक्षयितुमारभत ।
यावत्स भक्षयितुमारभते तावत् स्नायुबन्धनं छिन्नं धनुश्चोत्पतितम् ।
तेन हृदि निर्भिन्नः स दीर्घरावः पञ्चत्वं गतः । अत उच्यते

कर्तव्यः संचयो नित्यं कर्तव्यो नातिसंचयः ।

पश्य संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः ॥

—Adapted from पञ्चतन्त्रम्

किमर्थम् व्याधो विन्ध्याटवीं गतः ? मृगमादाय गच्छता तेन किं दृष्टम् ?
शूकरेण किं कृतम् ? किमर्थम् दीर्घरावस्तत्रागतः ? किं तेन दृष्टम् ? किं तेन चिन्तितम् ?

કિં તેન પ્રથમમ્ ભક્ષિતમ્ ? કથં સ દીર્ઘરાવો મૃતઃ ? કથં દીર્ઘરાવ આત્મનો મૃત્યોઃ
કારણમ્ ? કશ્ચિદપરો દૃષ્ટાતોઽસ્મિન્ વિષયે ઉચ્યતામ્ । કિં કથાયાસ્તાત્પર્યમ્ ?

નિયમ ૧૧ મો :—અથ વા-સંસ્કૃતમાં એક વિચારસરણી પરથી
બીજી વિચારસરણી પર જવામાં આવે, અગર એક વિચાર દર્શાવ્યા પછી
બીજો વિરુદ્ધ વિચાર દર્શાવવામાં આવે, ત્યારે એ વિચારો વચ્ચે ત્રુટી બતાવવા
અથ વા શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

શબ્દકોશ

અનુ+દ્વિ (૪ થો પ)=શોધવું
અનન્તરમ્ (અ.)=પછી
આ+દા=લેવું
કટકઃ=પર્વતની તળેટી, સપાટ પ્રદેશ
કર્તવ્ય (કૃ.)=કરવું જોઈ એ
કૃત્વા (કૃ.)=કરીને
કોદણ્ડઃ (ન.)=ધનુષ્ય ધનુસ્ (ના.)
ઘનઘોરગર્જનમ્ (ના.)=મેઘ જેવી
ઘોર ગર્જના
ઘોરાકૃતિઃ=ભયંકર આકૃતિવાળો
જમ્બુકઃ (ન.)=શિયાળ
દ્રુમઃ (ન.)=ઝાડ
નિ+ધા=મૂકવું
નિઃસ્વાદુ (વિ.)=સ્વાદવગરનું

નિસ્+ભિદ્=વીંધવું
પશ્ચત્ત્વં ગમ્=મરણ પામવું
બુબુક્ષા (નારી)=ભૂખ
ભોજ્યમ્ (ના.)=ખાવાનું
વ્યધ્ [વિધ્] (૪ થો પ)=વીંધવું
વ્યાધઃ (ન.)=શિકારી
વ્યાપાદિત (કૃ.)=મરાયલો
શૂકરઃ (ન.)=ભૂંડ
સંચિછન્ન (કૃ.)=તોડી પાડેલું
સંચયશીલઃ=એકઠું કરવાની વૃત્તિ-
વાળો
સ્નાયુઃ (ન.)=ખાણની દોરી
સમ્+ઉપ+સ્થા=ઉપસ્થિત થવું
હતવત્ (કૃ.)=માર્યો

મનોયત્ન ૪૦ : ખાનાંઓ પૂરી નીચેનાં વાક્યો લખો :—

- (i) ——— નામ વ્યાધેન મૃગ એકો વ્યાપાદિતઃ ।
- (ii) વ્યાધસ્ય વાળેન ——— શૂકરઃ ——— દૃષ્ટઃ ।
- (iii) શૂકરેણ વ્યાધો ——— ।
- (iv) દીર્ઘરાવસ્તત્ર ——— આગતઃ ।

(૯૧)

(v) લોભાત્ સઃ મૃગવ્યાધશૂકરાન્ ——— સ્નાયુબન્ધનમ્ — આરમ્ભત ।

(vi) ————— ધનુરુદ્ધપતત્ ।

મનોયત્ન ૪૧ : નીચેનાં કૃદંતો ઓળખો અને તેમનાં માગેલાં રૂપો તૈયાર કરો:—

કૃદંત	વર્ત. કૃ.	ભૂ. કર્તરિ કૃ.	ભૂ. કર્મણિ કૃ.	સં. ભૂ.કૃ.
ગત		*		
અન્વિધ્યમાણ			*	*
વ્યાપાદિત	*			*
આદાય	*		*	
દૃષ્ટવાન્	*			*
મક્ષયિતુમ્		*		*
પરિભ્રમન્			*	
છિન્ન	*			*
હતવાન્			*	
કૃત્વા		*		

મનોયત્ન ૪૨ : સંધિ છૂટી પાડી લખો:—

મૃગ એકો વ્યાપાદિતઃ । શૂકરોઽપિ; ભૂમાવપતત્; પરિભ્રમન્નાહારાર્થી; અચિન્ત-
યન્ન; મહદ્ભોજ્યમ્; હત્યુક્ત્વા; અત્રૈકેયમપિ; તસ્માદિયમ્; રાજદ્વાર ઉપસ્થાપિતઃ.

कविकुलमणिः कालिदासः

संस्कृतसाहित्यमणिः कालिदासः क आसीत्, कुत्र वा तेना-
ध्युषितं, कदासौ जातस्तत्सर्वं न कापि निर्दिष्टम् । अस्मिन् विषये
ते ते जनप्रवादाः प्रचलिताः । अत्रैकेयमपि किंवदन्ती ।

आसीत् पुरा कोऽपि भूपालः । तस्य चासीत्पण्डिततमा कन्या ।
तस्या अनुरूपं वरमन्विष्यतस्तस्य मनोरथा विफलीभूता । भग्ना-
शोऽसौ प्रतिज्ञां कृतवान् । ‘श्वः प्रभाते यः प्रथमं नयनगोचरतामा-
गच्छेत् तस्मा इयं कन्या प्रदेया ’ इति । अथ तस्य मन्त्री
चिन्तितवान् । ‘ राज्ञा सा कन्या मम तनयाय न प्रप्ता । अहमपि
तावदेवं घटयेयं यथा मम वैरनृप्तिर्भवेदिति । एवं विचिन्त्य तेन
कस्यचिद्वृक्षस्य शाखाग्रमारुह्य मूलमुच्छिन्दन् कोऽपि गोपालो
राजद्वार उपस्थापितः । अथ श्वः प्रभाते यावद्राजा द्वाराण्युद्ग-
घाटयति तावत्प्रथममेवासौ दृष्टिपथमागतः । यथाप्रतिज्ञं तस्मै प्रप्ता
कन्या । निशि कन्यया पत्युः मौढ्यातिशयोऽवगतः भृशं च स
निर्भर्त्सितः । एवं प्रतिदिनं जायया परुषं निर्भर्त्सितोऽसौ प्रासादं
त्यक्त्वा वनं गतः । तत्र च कालीमाराध्यालौकिकं कवित्वं संपाद्य
गृहं प्रतिनिवृत्तः । रात्रौ शयनमन्दिरं गतोऽसौ तस्य कवित्वमन्त-
रेणोत्सुकया राजपुत्र्या पृष्ठः

अनिलस्यागमो नास्ति द्विपदो नैव दृश्यते ।

जलमध्ये स्थितं पद्मं कम्पितं केन हेतुना ॥

सपद्येवोक्तवान् कविकुलमणिः कालिदासः

पावकोच्छिष्टवर्णस्य शर्वर्या बन्धनं कृतम् ।

मोक्षो न लभ्यते कान्ते कम्पितं तेन हेतुना ॥

पत्युः कवित्वेन मुग्धा सा तस्य पादयोः प्रणिपत्य क्षमामया-
चत तस्मिन् बद्धदृढभावा जाता ।

कथं कालिदासेन कवित्वं संपादितम् ? कांचित् अन्यां एतादृशीं किंवदन्तीं कथयत । एतादृशान् जनप्रवादानन्तरेण भवताम् किं मतम् ? एतादृशैर्जनप्रवादैः किं प्रयोजनम् ? कालिदासमुद्दिश्य भवद्भिः वाचिता अन्याः किंवदन्तीः कथयत । कुत्र कालिदासेन अध्युषितम् ? कदा कालिदासो जातः ? के ग्रन्थाः कालिदासेन रचिताः ? किमर्थम् सः कविकुलमणिः उच्यते ?

શિવ-કે-શિ

अधि+वस् (१ लो. प) = २६वुं
 आसीत् = ६तो (अस् = ६ोवुं)
 उद्+घाटय् = ७धा३वुं
 उद्+छिद् = ५१५वुं
 उप+स्थापय् = ७ला रा५वुं
 घट्-यो७वुं, घाट घ३वे।
 नयनगोचरताम् गम् = न७रे ५३वुं
 नयनपथं गम्
 निस्+दिग् (६ द्वे. प) = ५ता५वुं
 निस्+भर्त्स् (१० भे. आ) = ४५३।
 आपवे।
 प्रति+नि+वृत्त् (१ लो. आ) = ५।छ।
 ३२वुं
 विफलीभू = नि७ङ्ग ७वुं
 सं+पादय् = भे७वुं

अनिलः (न.)=पवन
अनुरूप (वि.)=योग्य
कान्ता (नारी)=स्त्री जाया

કિંવદન્તી (નારી) = અફવા
 ક્વાપિ (અ.) = કોઈ પણ ઠેકાણે
 ગોપાલઃ (ન.) = ભરવાડ
 જનપ્રવાદઃ (ન.) = લોકવાયકા
 દ્વિપદઃ (ન.) = બે પગું, પક્ષી
 પરુષમ્ (અ.) = સખાપ્રથી
 પાવકોચ્છિષ્ટવર્ણઃ (ન.) = ભ્રમર
 પ્રથમમ્ (અ.) = પહેલુંજ
 વદ્ધદ્વદભાવા = જેનો ભાવ દૃઢ છે તે
 ભક્ષાશઃ = જેની આશા નષ્ટ થઈ છે
 એવે।
 મૃગમ્ (અ.) = ધણુંજ
 મન્ત્રિન્ (ન) = પ્રધાન
 મૌઢ્યમ્ (ના.) = મૂર્ખાઈ
 યથાપ્રતિજ્ઞમ્ = પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે
 શર્વરી (નારી) = રાત્રિ
 શ્વઃ (અ.) = આવતી કાલે
 સપદ્યેવ (અ.) = તરતજ

भनोयत्न ४३ : कालिदासमुद्दिश्य कानिचित् वाक्यानि लिखत ।

भनोयत्न ४४ : (a) नीचेनां रूपे ओजोः—

समुपस्थितम्, उच्यते, निर्भिन्नः, हृदि, उच्छिन्दन्, विफलीभूताः, उक्तवान्, पण्डिततमा, प्रदेया, अध्युषितम्, घटयेयम्, दृश्यते, कृतवान्, मुग्धा, प्रणिपत्य, प्रप्ता.

(b) संधिथी लोडोः—

पश्यन्+अपि; अचिन्तयत्+च; विनोद+उक्त्या; अमात्यान्+च; सम्यक्+गृहीत.

भनोयत्न ४५ : नीचेनां वाक्ये प्रयोग ईरवीने लोः—

- (i) तेन मृग एको व्यापादितः ।
- (ii) स व्याधः शूकरं शरेणाविध्यत् ।
- (iii) मृगमादाय गच्छन् स घोराकृतिं शूकरं दृष्टवान् ।
- (iv) पश्य, संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः ।
- (v) तस्मै सा कन्या प्रदेया ।
- (vi) तस्य कवित्वमन्तरेणोत्सुक्या राजपुत्र्या पृष्टः ।
- (vii) मोक्षो न लभ्यते कान्ते कंपितं तेन हेतुना ।
- (viii) कस्ते गुरुः ।

पाठ १७ मे।

चन्द्रमाः

चन्द्रमा रात्रावुदयते । स औषधीनामधिपः । अत औषधीश इति ख्यातः । चन्द्रस्य प्रकाशः शीतलः । तस्माद् हिमांशुर्जनानां रुचये भवति । चन्द्रिकया प्रकाशिता जलाशयाः पर्वता वृक्षाश्च जनानाह्लादयन्ते । ज्योत्स्न्याच्छादितं भूतलं कस्य रसिकस्य चित्तं न हरति । शशाङ्कस्योदयेन वारिधिरूर्मिमालाकुलो भवति, कुमुदानि च विकसन्ति । अतश्चन्द्रस्य कुमुदबान्धव इत्यपरम् अभिधानम् ।

सोमस्य बिम्बं वर्धते क्षीयते च । शुक्लपक्षे प्रतिपद आरभ्य पूर्णिमापर्यन्तं प्रतिदिनं क्रमेण सुधांशोर्बिम्बं वर्धते । अष्टम्यामर्धवर्तुलं पूर्णिमायां च पूर्णवर्तुलं भवति । ततः क्रमेण क्षीयते । अमावास्यायां नितान्तमन्तर्हितं भवति । शशिनो वृद्धिक्षयावुद्दिश्य तास्ताः कथाः पुराणेष्वन्यग्रन्थेषु च लभ्यन्ते ।

कलानिधिर्दक्षप्रजापतेः का अपि दुहितृः पर्यणयत् । स रोहिण्यामतीवास्निह्यत् । तस्मादन्या दुहितरो मत्सरणाविष्टा

पितरमभाषन्त । अस्माकं भर्तुः पक्षपातेन भृशं दुःखिता वयम् । ततः कोऽप्युपायश्चिन्त्यतां येन सोऽस्मासु सर्वासु समं स्निह्येदिति । दक्षोऽवदद्यतो विधुरेकां रोहिणीमेवाराधयति नान्याः स क्षयमस्तो भवत्विति । ततः प्रभृति प्रतिदिनमिन्दुः क्षीणोऽभवत् । तेन भीतास्ता दुहितरः पुनर्जनकं गत्वा तस्य वृद्धिमयाचन्त । तदा तेनोक्तम् । निशापतिरेकस्मिन् पक्षे क्षयं गमिष्यत्यपरपक्षे तु पुनर्वृद्धिं गमिष्यतीति । अत एव शुक्लपक्षे द्विजराजस्य कला वर्धते कृष्णपक्षे च क्षीयते ।

इयमन्या कथा अस्मिन् विषये प्रवर्तते । उडुपोऽमृतानां निधिः । देवाश्च पितरश्च सुधामाकाङ्क्षन्ते । सुधांशुस्तान् सुधया तर्पयति । तस्मात् स क्षीणो भवति । यदा स नितान्तं रिक्तो भवति तदा पुनः समाहरत्यमृतम् । अत एव कृष्णपक्षे प्रतिदिनं चन्द्रस्य कला क्षीणा भवति, शुक्लपक्षे तु पुनर्वर्धते सा । चन्द्रस्येमां कल्याणप्रवृत्तिमेवोद्दिश्य कविना गीतम् 'पर्यायर्पीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ।

नक्षत्राणां चन्द्रः श्रेष्ठः । तस्मात्स नक्षत्रेश इति ख्यातः । आकाशे बहूनि नक्षत्राणि तारकाणि च वर्तन्ते । तथापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिष्मती । अत उक्तम्—'नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ।' अपरं च

शशिना च निशा निशया च शशी, शशिना निशया च विभाति नभः । पयसा कमलं कमलेन पयः पयसा कमलेन विभाति सरः ॥

शब्दकोश

आ+काङ्क्ष् (१ लो. आ)=काम्ना
राप्पवा

उद्यू (१ लो. आ)=उदय पाभुं
तर्प्यू=तृप्त करुं

परि+नी (१ लो. प)=परत्युं

प्र+वृत् (१ लो. आ)=प्रवर्तुं

वि+कस् (१ लो. प)=भीषुं

वि+भा=प्रकाशयुं

सम्+आ+हृ (१ लो. प)=लेयुं
अङ्कुं करुं

अन्तर्हित (कृ.)=छूपायले

અભિધાનમ્ (ના.)=નામ	પિતરઃ (ન. બહુ વ.)=પિતૃઓ
આચ્છાદિત (કૃ.)=ઢંકાયેલું	મત્સરઃ (ન.)=અદેખાઈ
આવિષ્ટ (કૃ.)=ધેરાયલો	યતઃ (અ.)=કારણ કે
ઉડુપઃ (ન.)=ચંદ્ર [ઉડુ (ન., ના.) =તારો]	રિત્ત (કૃ.)=ખાલું
ઝર્મિ (ન., નારી)=મોઝું	વારિધિઃ=સમુદ્ર (ધિઃ=ભંડાર)
કુમુદઃ-વં=પોયણું	શશાઙ્કઃ (ન.)=ચંદ્ર (શશ=સસણું અઙ્કઃ=લાંછન)
ક્ષિ (૧લો પ)=ધસાણું, નબળા પડવું	સમમ્ (અ.)=સાથે
જલાશયઃ (ન.)=સરોવર	સંકુલ (વિ.)=ભરપૂર, સંપૂર્ણ
તારકમ્ (ના.)=તારો	સુધાંશુઃ (ન.)=ચંદ્ર (સુધા=અમૃત અંશુઃ=કિરણ)
નિતાન્તમ્ (અ.)=સંપૂર્ણ રીતે	સોમઃ (ન.)=ચંદ્ર કલાનિધિઃ
નિશાપતિઃ (ન.)=ચંદ્ર વિધુઃ, દ્વિજરાજઃ	હિમાંશુઃ (ન.)=ચંદ્ર (હિમ=ઠંડું)

મનોયત્ન ૪૬ : ચંદ્ર માટે આપેલા બધા શબ્દોની યાદી કરો અને તેમાંના ગમે તે આઠનો અર્થ સમજાવો.

મનોયત્ન ૪૭ : નીચેનાં વાક્યોનો અર્થ લખો:—

(i) ધર્માર્થે ક્ષીણવિત્તસ્ય ક્ષીણત્વમપિ શોભતે ।

સૂરૈઃ પર્યાયપીતસ્ય કૃષ્ણપક્ષે વિધોરિવ ॥

(ii) નમસ્તે ચન્દ્રમસે સુધયા તર્પયતે સુરાન્ પિતૃન્શ્ચ ।

(iii) ભૂતાનિ સર્વાણિ વિરાજયન્તં, મહોદધિં ચાપિ સમેધયન્તમ્ ।

જ્યોત્સ્નાવિતાનં મહદુદ્ગમન્તં દદર્શ શીતાંશુમથાભિયાન્તમ્ ॥

મનોયત્ન ૪૮ : સૂર્યમુદિશ્ય કાનિચિત્ વાક્યાનિ લિખત ।

મનોયત્ન ૪૯ : નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેમના પ્રકાર કહો.

મૃગવ્યાધશૂકરાન્, નયનપથમ્, અન્યગ્રન્થેષુ, વૃદ્ધિક્ષયૌ, કોદણ્ડલમ્, ભૂપાલઃ, નક્ષત્રતારાગ્રહસંકુલા, મૂર્ખરાજઃ, અપરપક્ષઃ, આહારાર્થી, ક્ષયગ્રસ્તઃ, વારિધિઃ, સંસ્કૃતસાહિત્યમણિઃ, ઝર્મિમાલાકુલાઃ, પ્રથમવુષુક્ષાયામ્.

મનોયત્ન ૫૦ : નીચેના ધાતુઓનાં ભૂતકર્મણિ કૃદંતનાં રૂપો આપો:—

અવ+સો, નિસ્+ભિદ્, વ્યધ્, અનુ+સ્થા, પ્ર+સદ.

५१४ १८ मे।
भीमघटोत्कचयोर्विवादः

भीमसेन — भोः पुरुष ! तिष्ठ तिष्ठ ।

घटोत्कच — एष स्थितोऽस्मि ।

भीमसेन — किमर्थं ब्राह्मणं परास्यसि भवान् राहुरिव ।

घटोत्कच — राहुरेव ।

भीमसेन — आः, सर्वापराधेऽवध्यत्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः ।

घटोत्कच — न मुच्यते ।

मुच्यतामिति विस्त्रब्धं भाषतं यदि मे पिता ।

न मुच्यते तथाह्येष गृहीतो मातुराज्ञया ॥

भीमसेन — (आत्मगतम्) भोः ! कस्य पुत्रेणानेन भवितव्यम् ।

(प्रकाशम्) भोः पुरुष ! प्रष्टव्यं खलु तावदस्ति । का
नाम भवतो माता ।

घटोत्कच — हिडिम्बा नाम राक्षसी या कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन
सनाथा ।

भीमसेन — (आत्मगतम्) एवं, हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् । सदृशो
ह्यस्य गर्वः । रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु ।

(પ્રકાશમ્) ભો બ્રાહ્મણ । ગમ્યતાં ગૃહમ્ । વયમેનૈર્મનુ-
ગચ્છામઃ ।

ઘટોત્કચ—ઈમમેવ નયામિ । અથ કેનાયં વારિતઃ ।

भीमसेन —मया ।

ઘટોત્કચ—કિં ત્વયા । તેન હિ ભવાનેવાગચ્છતુ ।

भीमसेन —अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि । यदि ते शक्तिरस्ति, बला-
त्कारेण मां नय ।

ઘટોત્કચ—કિં મામવગચ્છતિ ભવાન્ ।

भीमसेन —मत्पुत्र इति मे मतिः ।

ઘટોત્કચ—કથં કથં તવપુત્રોઽહમ્ ।

भीमसेन —कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । सर्वाः प्रजाः क्षत्रि-
याणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते । अत एव मयाभिहितम् ।

ઘટોત્કચ—भीतानामायુધં ગૃહીતમ્ ।

भीमसेन —सत्येन^३ शपामि न मे भयस्य ज्ञानम् । भवत्समीपे
तज्ज्ञातुमिच्छामि । भद्र, वद किं रूपमेतद् ।

ઘટોત્કચ—एष ते भयमुपदिशामि । आयुधं धारयतु भवान् ।

भीमसेन —आयुधमिति । अयं मे दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम ।

ઘટોત્કચ—इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीमसेन —अथ कोऽयं भीमो नाम ।

Adapted from મધ્યમવ્યાયોગમ્

કો ઘટોત્કચોઽસ્તિ ? કિમર્થમ્ સ બ્રાહ્મણં ગૃહીતવાન્ ? કો भीमोઽસ્તિ ? કિમર્થે
સ બ્રાહ્મણસ્ય રક્ષણાયાગતઃ ? કથં સ બ્રાહ્મણં રક્ષિતવાન્ ? કિમર્થમ્ भीमो ઘટોત્ક-
ચેન સહ ગન્તુમુચ્યતઃ ? કા હિડિમ્બા આસીત્ ? કિમર્થમ્ भीम આત્માનં બલાત્કારેણ
નેતું ઘટોત્કચમાદિશત્ ? કથં મત્પુત્રેતિ भीमेन ઘટોત્કચ ઉદ્દિષ્ટઃ ? કિં
भीतानामાયુધમ્ ? કિં નામ भीमस्यायुधमासीत् ?

નિયમ ૧૨ માઃ—એકનાર વ્યક્તિ ઉચ્ચ દરજ્જાની હોય તે
એનાને માટે એકવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરે છે.

નિયમ ૧૩ મો:—‘ સોગન લેવું ’ એ અર્થનાં ક્રિયાપદો સાથે જેના સોગન લેવામાં આવે તેને ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

શબ્દકોશ

અભિ+ધા (કર્મણિ)=ખેલાવવું	મૃષ્ (૧ લો પ)=શાંત પડવું
ઉપપન્ન (વિ.)=યોગ્ય	રુષ્ (૪ થો પ)=ગુસ્સે થવું
ગૃહીત (કૃ.)=પકડાયેલો	વારય્=અટકાવવું
જ્ઞાતુમ્ (કૃ.)=જાણવાને	વિસ્ત્રબ્ધમ્ (અ.)=નિર્ભયપણે
ધૃ (૧૦ મો પ)=પકડવું	વીર્યમ્ (ના.)=શક્તિ
પરા+અસ્ર (૪ થો પ)=પીછો પકડવો	શપ્ (૧ લો પ)=સોગન લેનાં
પ્રકાશમ્ (અ.)=મોટેથી	સદૃશ (વિ.)=જેવો, યોગ્ય
મદ્રઃ (ન.)=ભાઈ (વહાલસૂચક શબ્દ)	સનાથ (વિ.)=નાથવાળો, ઓઠવાળું

મનોયત્ન ૫૧ : (a) મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર સામાન્ય નોંધ લખો:—

- (i) કિમર્થમ્ બ્રહ્મણં પરાસ્યતિ ભવાન્ રાહુરિવ ।
- (ii) સર્વાપરાધેષ્વ્યધ્યત્વાન્મુચ્યતાં દ્વિજસત્તમઃ ।
- (iii) મુચ્યતામિતિ વિસ્ત્રબ્ધં બ્રવીતિ યદિ મે પિતા ।
- (iv) સર્વાઃ પ્રજાઃ ક્ષત્રિયાણાં પુત્રશબ્દેનાભિવીયન્તે ।

(b) મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર વ્યાકરણની દૃષ્ટિથી નોંધ કરો:—

- (i) કા નામ ભવતો માતા ।
- (ii) વયમેનમનુગચ્છામઃ ।
- (iii) પૂજ્યતમઃ સ્વલુ બ્રાહ્મણઃ ।
- (iv) ઉપપન્નં હિ શ્વદં મે પિતુર્ભીમસેનસ્ય ।

મનોયત્ન ૫૨ : નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો:—

દ્વિજસત્તમઃ, મુનિશ્રેષ્ઠઃ, નરપુદ્ગવઃ, કવિવરઃ, પુરુષોત્તમઃ, કુરુસત્તમઃ, નરર્ષભઃ, વર્તનવિશારદઃ, પરનિન્દાનિપુણઃ, સર્વવિદ્યાકુશલઃ, યુદ્ધપ્રવીણઃ, વંચનાચતુરઃ, વાકપટુઃ, ક્ષત્રિયકુલોત્પન્નઃ, આતપશુષ્કઃ.

पाठ १६ भे।

पांथभे। गाथ

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।
अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुमर्हसि ।
स्वल्पायपि पिण्डाय श्वा लाङ्गूलं धुनोति ।
निदाघे वर्षनिरोधे च प्रस्वेदपीडिता जना आत्मानं व्यजनेन
विधुन्वन्ति ।

स्वाधिकरात्प्रमत्तः कोऽपि यक्षो धनदशापेन विषमां दृशां प्राप्तवान् ।
संतोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति सर्वो जनः ।
निर्बला बलिनो युद्धे न कदापि धृष्णयुः ।
गीतं कोकिल ते मुदा रसविदः शृण्वन्ति कर्णामृतम् ।
अश्वशालां दक्षिणेन महान्कोलाहलः श्रूयते ।
कर्णो दुर्योधनाय पाण्डवानां नाशं प्रतिश्रुतवान् ।
संतानकामाय राज्ञे सा पयस्विनी पुत्रं प्रतिश्रुतवती ।
हनुमान् रामाय वैदेह्या अन्वेषणं प्रत्यशृणोत्^३ ।
अश्रुते स हि कल्याणं व्यसने यो न मुह्यति ।
कृष्णं दुर्योधनाय प्रहिण्वता युधिष्ठिरेण महद्दुःखमनुभूतम् ।
हरिः समाधिभेदिनीं सुराङ्गनां दुश्चरं तपः चरते तृणबिन्दवे प्राहिणोत् ।
इमां कथां तवाग्रजाय निवेदयितुं दूतं मुम्बापुरीं प्रहिणोमि^४ ।
हितान्न ये संशृणुते स किंप्रभुः ।
आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन् रिपून् ।
न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया ।
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्य हि शङ्कया ।
मयि जीवति को नाम धृष्णुयात्त्वयि प्रहर्तुम् ।
न केवलं यो महतोऽपभाषतं शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ।

નિયમ ૧૩ :—પ્રતિ+શ્રુ-વચન આપવું-ધાતુ સાથે જેને વચન આપવામાં આવે તે વ્યક્તિ ચોથી વિભક્તિમાં મૂકાય છે.

નિયમ ૧૪ :—‘મોકલવું’ એ અર્થમાં પ્ર+હિ, વિ+સૃજ્, વગેરે ધાતુઓ સાથે જે વ્યક્તિ તરફ મોકલવામાં આવે તે વ્યક્તિને સાધારણ રીતે ચોથીમાં અને જે સ્થાન પરત્વે મોકલવામાં આવે તે સ્થાનને બીજી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

પ્રથમ પુસ્તકમાં આપણે ચાર ગણો-પહેલો, ચોથો, છઠ્ઠો અને દશમો. -જોયા. આ ગણનું અંગ અકારાંત હોય છે. હવે જે બાકીના છ ગણો શિખવાના છે તેમનું અંગ અકારાંત નથી. આ ઉપરાંત આ ચાર ગણોમાં પ્રત્યયો લગાડતી વખતે અંગમાં કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવામાં આવતો ન હતો. હવે પછીના ગણોમાં ધાતુને કાળના પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં અમુક પ્રત્યયો આગળ અંગમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે. આ છ ગણ માટેના કાળના પ્રત્યયો તથા એ પ્રત્યયો પહેલાં કરવામાં આવતો ફેરફાર નીચે પ્રમાણે છે:—

પરસ્મૈપદ				આત્મનેપદ			
વર્તમાનકાળ				વર્તમાનકાળ			
	એ. વ.	દ્વિવ.	ત્રિ. વ.		એ. વ.	દ્વિવ.	ત્રિ. વ.
૧લો પુ.	મિ	વસ્	મસ્	૧લો પુ.	મિ	વદ્	મદ્
૨જો પુ.	સિ	થસ્	થ	૨જો પુ.	સિ	આથં	થ્વે
૩જો પુ.	તિ	તસ્	અન્તિ	૩જો પુ.	તિ	આતે	અતે
ભૂતકાળ				ભૂતકાળ			
૧લો પુ.	અસ્	વ	મ	૧લો પુ.	અસ્	વહિ	મહિ
૨જો પુ.	સ્	તસ્	ત	૨જો પુ.	સ્	આથામ્	થ્વમ્
૩જો પુ.	ત્	તામ્	અન	૩જો પુ.	ત્	આતામ્	અત
આશર્થ				આશર્થ			
૧લો પુ.	આનિ	આવ	આમ	૧લો પુ.	આનિ	આવહે	આમહે
૨જો પુ.	હિ	તમ્	ત	૨જો પુ.	હિ	આથામ્	થ્વમ્
૩જો પુ.	તુ	તામ્	અન્તુ	૩જો પુ.	તુ	આતામ્	અતામ્

વિધ્યર્થ				વિધ્યર્થ		
૧ લો પુ.	યામ્	યાવ	યામ	ઈય	ઈવહિ	ઈમહિ
૨ જો પુ.	યાઃ	યાતમ્	યાત	ઈથાઃ	ઈયાથામ્	ઈધ્વમ્
૩ જો પુ.	યાત્	યાતામ્	યુઃ	ઈત	ઈયાતામ્	ઈરન્

ઉપરના પ્રત્યયો જોતાં જણાશે કે ૧૩ પ્રત્યયો બાકીના પ્રત્યયો કરતાં જુદા પાડવામાં આવ્યા છે. એ પ્રત્યયો વિકરણ પ્રત્યયો કહેવાય છે. આ વિકરણ પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં ધાતુના અંત્ય સ્વરનો કે ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ કરવામાં આવે છે. આ સિવાયના બીજા પ્રત્યયો આગળ કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવામાં આવતો નથી.

પાંચમા ગણની નિશાની નુ છે. માટે ચિ + નુ + વઃ = ચિનુવઃ એજ પ્રમાણે ચિનુમઃ - ચિનુથઃ વગેરે રૂપો થાય છે. તેમજ ચિ + નુ + આથે = ચિન્વાથે; ચિ + નુ + અન્તિ = ચિન્વન્તિ રૂપો થાય છે. પણ ચિ + નુ + તિ = ચિ + નો + તિ = ચિનોતિ. એજ પ્રમાણે ચિનોમિ, ચિનોષિ, ચિનોતુ વગેરે રૂપો થાય છે.

ચિ + નુ + આનિ = ચિ + નો + આનિ = ચિ + નન્ + આનિ = ચિનવાનિ, અને ચિ + નુ + એ = ચિ + નો + એ = ચિનવૈ રૂપો થાય છે.

ચિ-વર્તમાનકાળ

એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ લો પુ. ચિનોમિ	ચિનુવઃ - ચિન્વઃ ^૧	ચિનુમઃ - ચિન્મઃ ^૧
૨ જો પુ. ચિનોષિ	ચિનુથઃ	ચિનુથ
૩ જો પુ. ચિનોતિ	ચિનુતઃ	ચિન્વન્તિ

ચિ-ભૂતકાળ

એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ લો પુ. અચિનવમ્	અચિનુવ - અચિન્વ ^૧	અચિનુમ - અચિન્મ ^૧
૨ જો પુ. અચિનોઃ	અચિનુતમ્	અચિનુત
૩ જો પુ. અચિનોત્	અચિનુતામ્	અચિન્વન્

ચિ-આશાર્થ

૧ લો પુ. ચિનવાનિ	ચિનવાવ	ચિનવામ
૨ જો પુ. ચિનુ ⁱⁱ	ચિનુતમ્	ચિનુત
૩ જો પુ. ચિનોતુ	ચિનુતામ્	ચિન્વન્તુ

ચિ-વિધ્યર્થ

૧ લો પુ. ચિનુયામ્	ચિનુયાવ	ચિનુયામ
૨ જો પુ. ચિનુયાઃ	ચિનુયાતમ્	ચિનુયાત
૩ જો પુ. ચિનુયાત્	ચિનુયાતામ્	ચિનુયુઃ

નિયમ (i) અંગમાંના ઉ ની આગળ જોડાક્ષર આવ્યો ન હોય તો વ્ અને મ્ થી શરૂ થતા પ્રત્યયો આગળ ઉ વિકલ્પે ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. સુનુવઃ-સુન્વઃ, પાણુ આપ્નુવઃ, સાધ્નુવઃ, વગેરે.

નિયમ (ii) જેને છેડે સ્વર છે એવા પાંચમાં ગણના ધાતુઓને આશાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં હિ પ્રત્યય લગાડવામાં આવતો નથી.

આપ્ + નુ + અન્તિ = આપ્ + ન્ + ઉવ + અન્તિ = આપ્નુવન્તિ
અસાધ્ + નુ + અન્ = અસાધ્ + ન્ + ઉવ્ + અન્ = અસાધ્નુવન્

નિયમ (iii) જેને છેડે વ્યંજન છે એવા પાંચમાં ગણના ધાતુઓમાં સ્વરથી શરૂ થતા અવિકરણ પ્રત્યયો આગળ નુ માંના ઉ નો ઉવ્ થાય છે.

અશ્ + નુ + આથે = અશ્ + નુવ્ + આથે = અશ્નુવાથે; અ + અશ્ + નુ + આથામ્ = અશ્નુવાથામ્, અશ્ + નુ + એ = અશ્ + નો + એ = અશ્ + નવ્ + એ = અશ્નવૈ. પણ સુ + નુ + આથે = સુન્વાથે.

અર્-વર્તમાનકાળ

૧ લો પુ. અર્નુવે	અર્નુવહે	અર્નુમહે
૨ જો પુ. અર્નુવે	અર્નુવાથે	અર્નુધ્વે
૩ જો પુ. અર્નુતે	અર્નુવાતે	અર્નુવતે

અર્-ભૂતકાળ

૧ લો પુ. આર્નુવિ	આર્નુવહિ	આર્નુમહિ
૨ જો પુ. આર્નુથાઃ	આર્નુવાથામ્	આર્નુધ્વમ્
૩ જો પુ. આર્નુત	આર્નુવાતામ્	આર્નુવત

અર્-આશાર્થ

૧ લો પુ. અર્નવૈ	અર્નવાવૈ	અર્નવામૈ
૨ જો પુ. અર્નુવ્વ	અર્નુવાથામ્	અર્નુધ્વમ્
૩ જો પુ. અર્નુતામ્	અર્નુવાતામ્	અર્નુવતામ્

અર્-વિધ્યર્થ

૧ લો પુ. અર્નુવીય	અર્નુવીવહિ	અર્નુવીમહિ
૨ જો પુ. અર્નુવીથાઃ	અર્નુવીયાથામ્	અર્નુવીધ્વમ્
૩ જો પુ. અર્નુવીત	અર્નુવીયાતામ્	અર્નુવીરન્

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરોઃ—

- (૧) લોભી માણસ ધનનો ઢગલો ભેગો કરે છે (સં+ચિ).
- (૨) પોતાની પ્રિય વાણીથી તે દુશ્મનનું દીલ જીતવા શક્તિમાન થયો (શક્).
- (૩) અનાચાર અને દુષ્ટ વર્તન સર્જીનેનાં હૃદયને પીડા આપે છે (દુ).
- (૪) કેટલાક માણસો પોતાની ખામીઓ ઢાંકે છે (આ+વૃ), પણ તેમણે પોતાની ખામીઓ બહાર પાડવી જોઈએ (વિ+વૃ).
- (૫) અમે ઘરમાં ભૂમિપર શેતરંજ ખીંચાવીએ છીએ (સ્તૃ).

- (૬) ઉઘમ વિના કાર્ય પાર પડી શકતું નથી (શક્).
 (૭) ઊંચું જ્ઞાન મેળવવા (આપ્) મે મારા ભાઈને ઇંગ્લંડ મોકલ્યો (પ્ર+હિ).
 (૮) તમારી વાતો સાંભળતાં આખી રાત વીતી ગઈ
 (૯) તમારા જેવા નબળા માણસે બળવાન સાથે યુદ્ધમાં બહાર પડવું ન
 જોઈએ (ધૃષ્).
 (૧૦) તમારા પર આ પત્ર કેાણે મોકલ્યો ?
 (૧૧) મારા ધરની પૂર્વ દિશાએ મોટો સાર્વજનિક કૂવો છે.
 (૧૨) કડક શિક્ષક આગળ નિશાળીઆઓ પોતાના વિચારો જણાવી શકતા
 નથી (વિ+ત્ર).
 (૧૩) પોતાના અપરાધો છુપાવનાર (આ+ત્ર) માણસ વખણાતો નથી.
 (૧૪) છોકરાઓ, દુશ્મનોના પણ ગુણોને બહાર લાવો.
 (૧૫) ‘હું પાંડવસેનાનો નાશ કરવા સમર્થ છું માટે એ વિશે તમે ચિંતા કરો
 નહીં’ એમ અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનને વચન આપ્યું (પ્રતિ+શ્રુ).

શબ્દકોશ

પાંચમા ગણના ધાતુઓ

અઙ્=વ્યાપી રહેવું, ભોગવવું
 આપ્=મેળવવું
 ધુ=હલાવવું-વિ=પવન નાંખવો
 ધૃષ્=સામે થવું
 પ્ર+હિ=મોકલવું
 વૃ=ધેરીવળવું, છુપાવવું - આ=ઢાંકવું;
 વિ=ઉઘાડવું
 શક્=શક્તિમાન હોવું
 શ્રુ [શૃ]=સાંભળવું સં+શ્રુ
 પ્રતિ+શ્રુ=વચન આપવું

અગ્રજઃ (ન.)=મોટો ભાઈ
 અધિકારઃ (ન.)=હોદ્દો
 અન્વેષણમ્-ણઃ=શોધ
 અપ+માપ્ (૧લો આ)=પૂરું બોલવું
 અશ્વશાલા (નારી)=ઘોડાને રાખ-
 વાની જગા
 અહિઃ (ન.)=સાપ
 ઉલ્કા (નારી)=જવાળા
 કિંપ્રભુઃ (ન.)=ખરાબ શેઠ
 તાપય્=તપાવવું
 તિલમ્ (ન.)=તલ
 તૃણચિન્દુઃ (ન.)=તૃણચિન્દુ

તૈલમ્ (ના.)=તેલ	લાઙ્ગુલમ્ (ના.)=પૂછડું
દુશ્ચર (વિ.)=ઉઘ્ર	વર્ષનિરોધઃ (ન.)=વરસાદ પહેલાંનો
નિદાઘઃ (ન.)=ઉનાળો	ઝિકળાટ
પયસ્વિની (નારી)=ગાય	વિષમ (વિ.)=ખરાબ
પરાભવઃ (ના.)=અપમાન	વૈદેહી (નારી)=સીતા
પાપભાક્ (ન.)=પાપનો ભાગીદાર	વ્યજનમ્ (ના.)=પંખો
પિણ્ડમ્-ડઃ (ના. ન.)=કેળિયો	વ્યસનમ્ (ના.)=આપત્તિ
પ્ર+મદ્ (૪ થો પ)=ખેપરવા રહેવું,	સમાધિભેદિની = સમાધિ ભંગ
ગાંડાં બનવું	કરનારી
પ્રસ્વેદઃ (ન.)=પરસેવો	સુરાઙ્ગના (નારી)=અપ્સરા
મુદ્ (નારી)=આનંદ	સંતાનકામઃ=છોકરાની ઇચ્છાવાળો
રન્ધ્રઃ (ન.)=છિદ્ર	સ્વલ્પ વિ.)=ઘણું થોડું
રસવિદ્ (ન.)=રસને જાણનારો	હરિઃ (ન.)=ઇંદ્ર

અતવું=વર્ષીકર્તુમ્	ઇંગ્લંડ=આઙ્ગલભૂમિઃ
ખામી=દોષઃ	વીતી ગધ=વ્યતીત
શેતરંજી=કુથઃ-થા, આસ્તરણમ્	પૂર્વ દિશાએ=પૂર્વેણ
પાર પાડવું=સાધય્	કડક=કઠોર, નિષ્ઠુર, તીક્ષ્ણ

મનોયત્ન ૫૩ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

આતુમ્, પ્રત્યશ્ચનોત્, અશ્નુતે, પ્રામવાન્, પ્રતિશ્રુતવતી, શ્રૂયંતે, પ્રહરન્,
પ્રહિણ્વતા, અવચિન્વાના, નિશ્ચિત્ય, ચરંતે.

५१४ २० मे।

५१४मे। गद्य : उर्मणिरन्यना।

आत्मनो नियोगमशून्यं कुरु ।

प्राप्तकालं कुरुष्व ।

परिश्रमविनोदं करोतु आर्यः ।

कतमो राजर्षिवंश आर्येणालंक्रियते ।

परिगतार्थोऽस्मि कृतो भवता ।

सर्वथाविचारितं कर्म न कर्तव्यम् ।

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।

वरमाशीविषैः सङ्गं कुर्यान्नत्वेव दुर्जनैः ।

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।

नीचो वदति न कुरुते, न वदति सुजनः करोत्येव ।

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।

कृतं हि मे कुतूहलेन पश्चाशया हृदि पदम् ।

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

आयाधिकं व्ययं कुर्वन् को न याति दरिद्रताम् ।

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

अर्जुनः खाण्डववनं भस्मसादकरोत् ।

मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ।

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतम् ।

कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिम् प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।

इयं रत्नमाला दीप्त्या सूर्यमपि तिरस्करोति ।

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ।

वारिदादितरं चातको जलं न कदापि वनुते ।

मालिनमपि हिमाशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

स गोपकारकः श्रियमातनोतु नः ।

पुष्पाणां सौरभं प्रायस्तन्वते दिक्षु मारुताः ।

पिष्टोऽपि परिमलैः पिषतामपि चन्दनः पुष्टिं तनोति ॥

अनयोर्विरोधं वितन्वता त्वया न साधु कृतम् ।

किं नु मे स्यादिवं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।

इति कर्माणि संचित्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा ।

आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान् ॥

वामनः बलिं वसुधामयाचत ।

वामनेन बलिर्वसुधां याचितः ।

यक्षो युधिष्ठिरं पञ्च प्रश्नानपृच्छत् ।

युधिष्ठिरः यक्षेण पञ्च प्रश्नान् पृष्टः ।

मालाकारो वृक्षान् पुष्पाणि अवचिनोति ।

मालाकारेण वृक्षाः पुष्पाणि अवचीयन्ते ।

राजपुरुषा अपराधिनम् कारावासमर्थं दण्डं वा दण्डयन्ति ।

राजपुरुषैरपराधी कारावासमर्थं दण्डं वा दण्डयते ।

भीमो विविधाक्षं विराटमपचत् ।

भीमेन विविधाक्षं विराटोऽपच्यत ।

वैतनिको नौकागारं महान्तं भारं मस्तकेन वहति ।

वैतनिकेन नौकागारं महान्भारो मस्तकेनोह्यते ।

गोपो मेषान् ब्रजं नयतु ।

गोपेन मेषा ब्रजं नीयन्ताम् ।

विमानेन जना अचिरात् पृथिव्या विविधान् प्रदेशान् नीयन्ते ॥

आपण्णे प्रथम पुस्तकमां कर्मणि रयना विशे विचार कुर्या छे.
संस्कृतमां भूण वाक्यना कर्ताने कर्मणि रयनामां त्रीश्रमां अने कर्मने पढेलीमां

મૂકવામાં આવે છે. પણ સંસ્કૃતમાં કેટલાક ધાતુઓ—ચાન્, પન્, દષ્ઠ્, ચિ, જિ, ની, હ, કૃષ્, વહ્ વગેરે—એ કર્મ લે છે. આવા દ્વિકર્મક ધાતુઓનું એક કર્મ મુખ્ય કર્મ અને બીજું ગૌણ કર્મ કહેવાય છે. ક્રિયા સાથે સીધો સંબંધ ધરાવનાર કર્મ મુખ્ય કર્મ છે, અને જે વ્યક્તિ અગર સ્થાન પરત્વે ક્રિયા કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ અગર સ્થાન સૂચક શબ્દ નિયમાનુસાર કર્મ વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવતો હોવાથી ગૌણ કર્મ બને છે. આ બે કર્મપૈકી પહેલાં પાંચ ક્રિયાપદોમાં ગૌણ અને છેલ્લા ચાર ક્રિયાપદોમાં મુખ્ય કર્મ કર્મણિ રચનામાં કર્તા વિભક્તિમાં મૂકાય છે અને બીજું કર્મ—એટલે પહેલાં પાંચમાં મુખ્ય અને છેલ્લા ચારમાં ગૌણ—કર્મ વિભક્તિમાંજ રહે છે.

આઠમા ગણની નિશાની ૩ છે. તન્+૩+તિ=તન્+ઓ+તિ=તનોતિ, તન્+૩+અન્તિ=તન્+વ્+અન્તિ=તન્વન્તિ, વન્+૩+તે=વનુતે.

ક્ર આઠમા ગણનો ધાતુ છે; પણ કાળનાં રૂપો બનાવતી વખતે એમાં ઘણા ફેરફારો થાય છે, માટે એ રૂપો અહીં તૈયાર આપ્યા છે.

ક્ર-વર્તમાનકાળ

પરસ્મૈપદ			આત્મનેપદ		
એ. વ.	દ્વિ વ.	ત્રિ વ.	એ. વ.	દ્વિ વ.	ત્રિ વ.
૧લો પુ. કરોમિ	કુર્વઃ	કુર્મઃ	કુર્વે	કુર્વહે	કુર્મહે
૨જો પુ. કરોષિ	કુરુથઃ	કુરુથ	કુરુષે	કુર્વાથે	કુરુથ્વે
૩જો પુ. કરોતિ	કુરુતઃ	કુર્વન્તિ	કુરુતે	કુર્વાતે	કુર્વતે

ક્ર-ભૂતકાળ

૧લો પુ. અકરવમ્	અકુર્વે	અકુર્મ	અકુર્વિ	અકુર્વહિ	અકુર્મહિ
૨જો પુ. અકરોઃ	અકુરુતમ્	અકુરુત	અકુરુથાઃ	અકુર્વાથામ્	અકુરુવમ્
૩જો પુ. અકરોત્	અકુરુતામ્	અકુર્વન્	અકુરુત	અકુર્વાતામ્	અકુર્વત

ક્ર-આજ્ઞાર્થ

૧લો પુ. કરવાણિ	કરવાવ	કરવામ	કરવૈ	કરવાવૈ	કરવામૈહ
૨જો પુ. કુરુ	કુરુતમ્	કુરુત	કુરુધ્વ	કુર્વાથામ્	કુરુધ્વમ્
૩જો પુ. કરોતુ	કુરુતામ્	કુર્વન્તુ	કુરુતામ્	કુર્વાતામ્	કુર્વતામ્

ક્ર વિધ્યર્થ

૧લો પુ. કુર્યામ્	કુર્યાવ	કુર્યામ	કુર્વીય	કુર્વીવહિ	કુર્વીમહિ
૨જો પુ. કુર્યાઃ	કુર્યાતમ્	કુર્યાત	કુર્વીથાઃ	કુર્વીયાથામ્	કુર્વીધ્વમ્
૩જો પુ. કુર્યાત્	કુર્યાતામ્	કુર્યુઃ	કુર્વીત	કુર્વીયાતામ્	કુર્વીરન્

પ્રહિન્વતા=પ્રહિન્વ+અત્+આ

કુર્વત્ = કુર્વ+અત્

વિતન્વતા=વિતન્વ+અત્+આ

અવચિન્વાના=અવચિન્વ+આન+આ

કુર્વાણઃ =કુર્વ + આન+સ્

વિતન્વાનઃ =વિતન્વ + આન+સ્

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં અંગતે અત્ અને આન પ્રત્યયો લગાડી વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ બનાવવામાં આવ્યું છે. આપણે જોયું છે કે (પાનું ૧૦) વર્તમાન કૃદંતના પ્રત્યયો પરસ્મૈપદમાં અત્ અને આત્મને પદમાં માન છે. પહેલા, ચોથા, છઠા અને દશમા ગણમાં આત્મને પદમાં માન પ્રત્યય લાગે છે, પરંતુ બીજા ગણમાં આન પ્રત્યય લાગે છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) તે યોદ્ધાએ મને તલવારથી ધ્રાવણ કર્યો (ક્ષિણ).
- (૨) ચાતકપક્ષી મેઘ પાસે પાણી પાચે છે (વન્).
- (૩) અગ્નિએ મારા ઘરને બાળીને ભસ્મ કર્યું.
- (૪) આ કાર્યથી તમે તમારી ઉદ્ધતાઈ બતાવો છો (આવિસ્+કૃ).
- (૫) આ બાળક કામદેવને પણ રૂપમાં જાંખો પાડે છે.
- (૬) ધીમે ધીમે મધુર વાણી વડે તેણે પોતાનો પરિચય વધાર્યો (આ+તન્).
- (૭) વાંદરાએ ગુસ્સે થઈ પક્ષીના માળાના કટકા કરી નાખ્યા (ચ્વણ્+કૃ).
- (૮) કયો માણસ પોતાની કીર્તિ વધારવા (તન્) ઇચ્છે નહિ ?

- (૯) તમારા મનોવિકારને કબજે કરી (વશીકૃ) સુખ મેળવો.
 (૧૦) વડીલોનો તિરસ્કાર કરનાર કેને પ્રિય થાય ?
 (૧૧) મારી આ ભેટ તમારે સ્વીકારવી જોઈએ (સ્વીકૃ).
 (૧૨) મદનને બાળી ભસ્મ કરનાર શંકરનો કેને ભય ન રહે ?
 (૧૩) અમે ચોમાસામાં પરદેશગમન કરતાં નથી.
 (૧૪) મને મારવાને (પ્રત્ન) તમારે ધણું બળ એકઠું કરવું જોઈએ.
 (૧૫) દુશ્મનોનો પણ તિરસ્કાર કરો નહિ.

શબ્દકોશ

આઠમા ગણના ધાતુઓ

કૃ=કરવું-અભ્ય=શણુગારવું અશૂન્યમ=હાજર થવું - તિરસ્ = તિરસ્કાર કરવો-ભસ્મસાદ્=જમીનદોસ્ત કરવું
 તન્=ફેલાવવું વિતન્, આતન્
 લક્ષ્મીં તન્=સૌંદર્યમાં વધારો કરવો
 મન્=વિચારવું
 વન્=ચાચના કરવી

અદ્ય (અ.)=આજે
 દણ્ડઃ (ન.)=શિક્ષા
 અવિચારિત (વિ.)=વિચાર કર્યા વગરનું
 આયઃ (ન.)=આવક
 આશીવિષઃ (ન.)=સાપ
 કલેવરગૃહમ્ (ના.)=દેહ
 કામદ (વિ.)=ધવ્લિત આપનારું
 કિમુ (અ.)=કેટલું બધું વધારે-ઓછું, શા માટે ?

ગોપદારકઃ (ન.)=ગોવાળીઆને
 છોકરો, કૃષ્ણ
 દુર્વૃત્તમ્ (ના.)=ખરાબ વર્તન
 નિયોગઃ (ન.)=જગ્યા, નિમણૂક
 નૌકાગારમ્ (ના.)=ગોદી
 પરિગતાર્થઃ=જેણે અર્થ જાણ્યો છે તે
 પિષ્ટ (કૃ.)=પીસેલું
 પ્રશ્નાશા(નારી)=પ્રશ્ન પૂછવાની ધમ્મણ
 પ્રાતકાલમ્=વખતને ચોગ્ય
 મુધા (અ.)=નકામું
 મેષઃ (ન.)=ધેડું
 લક્ષ્મન્ (ના.)=ડાઘો
 વસુધા (નારી)=પૃથ્વી
 વિરાટઃ (ન.)=રાજાનું નામ
 વૈતનિકઃ (ન.)=મજૂર
 વૈતસીવૃત્તિઃ (નારી)=ખરેની વૃત્તિ
 વ્યયઃ (ન.)=ખર્ચ
 વ્યલીક (વિ.)=જૂઠું, ન ગમે એવું
 વ્રજઃ (ન.)=સમૂહ, ગોઠ

तलवार=असि, खड्गः, कृपाणः | भेट=उपायनम्
धीमे धीमे=शनैः शनैः

भनोयत्न ५४ : कौसभां आपेक्ष शब्दे योज्य विलङ्घितभां वापरोः

- (i) मद्यपा आत्मनः ————— प्रमाद्यन्ते । (धर्मन)
- (ii) युद्धे अर्जुनस्य रक्षणम् कृष्णः ————— प्रत्यशृणोत् । (कुन्ती)
- (iii) जनक आत्मनो दूतो ————— प्रेषितवान् । (दशरथः, अयोध्या)
- (iv) शकुन्तलया महिषी ————— तिरस्कृता । (अङ्गसौष्टवम्)
- (v) दरिद्रैभ्योऽनपराधिभ्यश्च ————— किं न अपत्रपसे । (उत्कोचग्रहणम्=लांय)

भनोयत्न ५५ : नीयेनां वाक्ये प्रयोग इरपी लप्पोः—

- (i) वयम् धनिनं द्रव्यं न याचामहे ।
- (ii) अहं तव भ्रातरं मार्गं पृच्छामि ।
- (iii) शत्रुमपि न दण्डयामि ।
- (iv) वृक्षं फलानि अवचिनोषि प्रत्यूषसि ।
- (v) ब्राह्मणोऽजशिशुं स्कन्धेन आत्मनो गृहमनयत् ।
- (vi) भृत्यो मस्तकेन पुस्तकानां पेटिकां वहति ।
- (vii) कस्य पुत्रेण अनेन भवितव्यम् ।
- (viii) वलात्कारेण मां नय ।

भनोयत्न ५६ : नीयेनां आनांभ्योऽभां कृ धातुनां योज्य श्पो भूषाः—

- (i) बालानां बुद्धिर्विद्याध्यनेन ————— (संस्कृ) ।
- (ii) सर्वविश्रम्भस्थानेषु सा ————— (अन्तः कृ) ।
- (iii) स एव जीवति यः कर्म ————— ।
- (iv) दैवं विहाय ————— पौरुषमात्मशक्त्या ।

પરિશિષ્ટ ૪

કેટલાક અવ્યયોના અર્થ અને ઉપયોગ

અથ	જો, પછી,	અથ કૌતુકમ્, . . .વેદયામિ ।
અથ કિમ્	હા, બીજું થું	કિમર્થમ્ બ્રાહ્મણં પરાસ્યસિ રાહુરિવ । અથ કિમ્ । રાહુરેવ ।
અથ વા	અથવા તો	અથ મહદ્ભોજ્યં મે સમુપસ્થિતમ્ । અથ વા યથા-ચિન્તિતાનિ દુઃસ્વાનિ તથૈવ સુસ્વાન્યપિ દેહિનામાગચ્છન્તિ ।
અનુ	પછી	તસ્ય મહર્ષે. ગમનમનુ શકુન્તલા સંજ્ઞાં લબ્ધવતી
અંતરા	વચ્ચે	અતરા ત્વાં ચ માં ચ કિમેતદ્ વર્તતે ।
અન્તરેણ	ના સંબંધમાં, સિવાય	ત્વામન્તરેણ કીદૃશં લોકમતમ્ । ભવન્તમન્તરેણ કોઽન્ય એવંવિધાનામૃચામીભજ્ઞઃ ।
અભિતઃ	આબુઆબુ	દેવાયતનમભિતઃ ઇમે વૃક્ષા લોચનાનિ હરન્તિ ।
અલમ્	બસ કરો, પૂરતાં હોતું	અલં સંદેહેન । જલસ્ય ણ્યા કાચકૂપી પિપાસિતસ્ય મે તૃપ્ત્યૈ અલમ્
આ	સુધી, ' થા '	આતૃપ્તેઃ પુત્રમુખસંદર્શનસુખમનુભવતુ । આ મૂલાત્ શ્રોતુમિચ્છામિ ।
આઃ	દુઃખસૂચક કે ક્રોધ સૂચક અવ્યય	આઃ । દારતનયૈઃ મહ મુચ્યતાં દ્વિજસત્તમઃ ।
ઉત્તરેણ	ઉત્તર દિશાએ	તત્રાગારં ધનપતિગૃહાનુત્તરેણાસ્મદીયમ્ । મમ ગૃહસ્ય ઉત્તરેણ મહાન્પર્કટી વૃક્ષો વર્તતે ।
ઋતે	સિવાય	ભવતઃ ઋતે ન મે અન્યચ્છરણમસ્તિ ।
કામમ્	કબુજ છે કે, બહેતર છે કે,	મનસ્વી મિયતે કામં ન તુ કાર્પણ્યં ગચ્છતિ । કામં વૃષાઃ સન્તુ સહસ્રોઽન્યે, રાજન્વતીમાહુરનેન ભૂમિમ્ ।

किम् शोऽपयोगः शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् । आवयोः
प्रश्नसूत्रक अव्यय किमनया विचारणया ।

किमङ्ग किमु किमुत किंपुनः } डेटलुं अधुं
 वधारे,
 डेटलुं अधुं
 ओ।धुं

कृतम् असं कर्तुं कृतं रुदनेन ।

कृते ने भाटे मातिमानं मम कृते उत्कण्ठस्व ।

कृ ३५। प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा कृ भवान् कृ वयम्
कृ च चातकाः ।

ग्वलु ખરેખર ન રલુ ધીમતાં કશ્વિદાવિષયો નામ ।

જાતુ જરા પણ, બનવા ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન પ્રશામ્યતિ ।
ભોગ છે કે,

तावत्	अरेअर,	एतावतापि तावत् पीडा न निष्कामति । अहमपि
	भारं तरुस्थी	तावदेवं घटयेयं यथा मम वैरतृप्तिर्भवेत् ।
	(on my part)	

धिक् धिक्कार हे। उपस्थितश्रेयोऽवमानिनं मां धिक् ।
धिग् इयम् दरिद्रता ।

નમઃ નમસ્કાર હે નમો ભગવતે વાસુદેવાય ।

नाम नामे, शंबूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।
अरेअर यद्येवमपि नाम विश्रामं लभेय ।

प्रति ने विषे मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनम् प्रति ।

प्रभृति मांशने प्रियंवदा शकुन्तलायाः जन्मनः प्रभृति वृत्ता-
न्तम् दुष्यन्ताय अकथयत् ।

प्राक्	पहेलां	नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।
बत	अरेअर	अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
बहिः	अहार	विदुषां वदनाद्वाचः सहसा गच्छन्ति नो बहिः ।
यथा-तथा	जेम-तेम जेथी जेम-डे	यथाचिन्तितानि दुःखानि तथा सुखान्यपि देहिनामागच्छन्ति । अहमपि तावदेवं घटयेयं यथा मम वैस्तृप्तिर्भवेत् । तथा वर्तितुम् प्रयतेथा यथा हास्यास्पदं मा भवेः ।
यावत्-	जेवे।-तेवे।	यावत्स भक्षयितुमारभते तावत्स्नायुबन्धनं छिन्नम् ।
तावत्	जेमजेम-तेम तेम, पहेलां	यावदेकैक आगच्छत् तावत्स आगच्छ मूर्खरा- जंति तं स्वागतं व्याहरत् । यावत्स तरुशिखरात् न अवतरति तावदहम् वृक्षतलम् भजं ।
वरं-न	सारुं-नहि	वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि ।
विना	वगर	विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।
सह, साक, साथे सार्धम्		न स्थातव्यं न गन्तव्यं क्षणमपि अधमैः सह ।
हन्त	अक्षसूयक डे अक्ष- सोस दर्शक अव्यय	अखिलेषु विहंगेषु हन्त शुकस्य पञ्जरबन्धः । हन्त मे पुत्रोऽक्षतशरीर आगच्छति ।
हा	अक्षसोस	हा मे मन्दभाग्यम् ।

सुभाषितानि (II)

मूकं करोति वाचालं पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयाविभागाय पश्चान्द्दमुपेयुषे ॥ २ ॥

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।

दासोऽहमिति मां मत्वा क्षमस्व परमेश्वर ॥ ३ ॥

भवन्ति नम्रास्तरवो फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनैः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः, स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ४ ॥

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ५ ॥

स्पृहणीयाः कस्य न ते सुमतेः सरलाशया महात्मानः ।

त्रयमपि येषां सदृशं हृदयं वचनं तथाचारः ॥ ६ ॥

वदनं प्रसादसदनं, सदयं हृदयं, सुधामुचो वाचः ।

करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वन्द्याः ॥ ७ ॥

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं नैहमकृत्रिमम् ।

सज्जनानां स्वभावोऽयं केनन्दुः शिशिरीकृतः ॥ ८ ॥

परदुःखं समाकर्ण्य स्वभावसरलो जनः ।

उपकारासमर्थत्वात्प्राप्नोति हृदये व्यथाम् ॥ ९ ॥

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।

परपीडां न कुर्वन्ति न ते यान्ति यमक्षयम् ॥ १० ॥

दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय ।

परोपकाराय वचांसि यस्य वन्द्यस्त्रिलोकीतिलकः स एकः ॥ ११ ॥

श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः ।

यस्यार्थिनो वा शरणागता वा नाशाभिभङ्गाद्विमुखाः प्रयान्ति ॥ १२ ॥

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
 धन्या महीरुहो येभ्यो निराशां यान्ति नार्थिनः ॥ १३ ॥
 आदौ तु मन्दमन्दानि मध्ये समरसानि च ।
 अन्ते स्नेहायमानानि संगतानि बुधैः सह ॥ १४ ॥
 आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभंगुराः ।
 परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥ १५ ॥
 यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
 स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६ ॥
 अनुगन्तुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते ।
 स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति ॥ १७ ॥
 गच्छन् पिपीलिको याति योजनानां शतान्यपि ।
 अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ १८ ॥
 कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ।
 अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 कुलीनैः सह संपर्कः पण्डितैः सह मित्रताम् ।
 ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ २० ॥
 नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानतोपजीवी च भवत्यरोगः ॥ २१ ॥
 यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।
 अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ २२ ॥
 उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
 पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ २३ ॥
 बलीयसा हीनबलो विरोधं न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।
 न बध्यते वेतसवृत्तिरत्र व्यक्तप्रणाशो हि पतङ्गवृत्तेः ॥ २४ ॥
 चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया ।
 न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥ २५ ॥

धर्मार्थं क्षीणवित्तस्य क्षीणत्वमपि शोभते ।
 सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥ २६ ॥
 संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ।
 कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥ २७ ॥
 मर्तव्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ।
 शक्यते नानुमानेन परेण परिवर्णितुम् ॥ २८ ॥
 वितर वारिद वारि दवातुरे चिरपिपासितचातकपोतके ।
 प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा, क्व नु भवान् क्व वयं क्व च चातकाः ॥ २९ ॥
 खद्योतो द्योतते तावद्भ्यावन्नोदयते शशी ।
 उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः ॥ ३० ॥
 निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् ।
 उत्पत्तिरिन्द्रोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥ ३१ ॥
 को न याति वशं लोके मूखे पिण्डेन पूरितः ।
 मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ ३२ ॥
 यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।
 अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥ ३३ ॥
 भो दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धाऽहं त्वत्प्रसादतः ।
 पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ ३४ ॥

शब्दकोश

अकृत्रिम (वि.) = कृत्रिमी
 अनु+प्र+विश (इ थे। प) = भेज
 राभीने लणी जपुं
 अल्पचेतस् = अल्पबुद्धिवालो
 अहर्निशम् = रात दिवस
 आदौ (अ.) = शुरुआतमां
 आप्तोपजीविन् = स्नेहीयो पर
 उपनारे।

आमरणान्तः = भरलुथी जेने। अंत
 आवे छे अवे।
 उद्गमः (न.) = क्षण
 उप+कृ = उपकार करवे।
 उपेयिवस् = जनार, पामनार
 कण्टकम्-कः = कांटे।
 करस्थ (वि.) = दाथमां राजेने।
 कृत्स्न (वि.) = आपुं

કેવલાત્મન=કેવળ આત્મસ્વરૂપ

ક્ષ (અ.)=ક્યાં

ક્ષિપમ્ (અ.)=તરતજ

સ્વદ્યોતઃ (ન.)=આગિયો

ગુણત્રયમ્ (ના.)=ત્રણ ગુણો-સત્ત્વ,
રજસ્, તમસ્-નો સમુદાય

ગુપ્ત (કૃ.)=સાચવેલું

તત્ક્ષણમ્-જેનો તરત નાશ
થાય છે એવું

ત્રિમૂર્તિ=બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું
સંયુક્ત સ્વરૂપ

ત્રિલોકીતિલક=ત્રણ લોકોને શણ-
ગારરૂપ

દારુ (ના.)=લાકડું

નિઃસન્ન=આસક્તિ વગરનું

પતન્નવૃત્તિઃ=પતંગિયાના જેવી વૃત્તિ
વાળો

પાદલમ્=પગમાં લાગેલો

પોતકઃ (ન.)=અચ્યું

પ્રતિક્રિયા (નારી)=દૂર કરવાનો
ઉપાય

પ્ર+મૃજ્ [માર્જ]=સાફ કરવું

બુધઃ (ન.)=ડાલિયા માણસ

ભૂતિકામઃ=આબાદીની ઇચ્છાવાળો

ભૂરિ (વિ.)=ધણું

મહીરુહ (ન.)=ઝાડ

માર્ગસ્થઃ=રસ્તે પડેલો

મૂક (વિ.)=મૂંગો

મૃદન્નઃ (ન.)=પખાજ

મંધાવિન્=બુદ્ધિશાળી

મેલઃ (ન.)=સહવાસ, પરિચય

લઙ્ગ્ય=ઓળંગાવવું

લઘુચેતસઃ=ટૂંકી વૃત્તિનો

યોજનમ્ (ના.)=૪ કોસનો અંતર

વર્ત્તમ્ (ના.)=રસ્તો

વલ્કલમ્ (ના.)=ઝાડની છાલ

વાચાલ (વિ.)=બહુબોલો

વારિદઃ (ન.)=વાદળ

વિ+તૃ (૧ લો પ)=આપવું

વિાનશ્ચયઃ (ન.)=નિર્ણય

વિનિદ્ર=અગતું

વિમુખ=મોં ફેરવી લીધું હોય તેવો

વિલામ્બન્=લટકેલું

વિષયઃ (ન.)=ઉપભોગ

વેદાન્તોપગતમ્=ઉપનિષદમાં કહેલું

શિશિરીકૃ=હંડું પાડવું

સદનમ્ (ના.)=ઘર

સદય=દયાવાળું

સદૃશ (વિ.)=સરખું

સમ (વિ.)=સરખું સમરસ

સમીક્ષ્યકારિન્=સમીક્ષા કરનારો

સમ્યક્ (અ.)=અરાબર

સરલાગયઃ=જેનો આશય સરળ છે
એવો

સહસ્રાંશુઃ (ન.)=સૂર્ય

સિદ્ધઃ (ન.)=સિદ્ધપુરુષ

સુધામુચ્ચ=અમૃત વર્ષાવનારું

सुमतिः (न.)= सारी बुद्धिवाणे	स्नेहायमान (कृ.)=स्नेह करतुं
भाष्यस संगतम् (ना.)=सोपगत, संपर्क	हित (वि.)=क्षायदाकारक
संप्राप्त (कृ.)=आयी भण्डे	हीनबल=ओछा अणवाणे

उदारचरितः=उदारम् चरितम् यस्य सः	सहस्रांशुः=सहस्रम् अंशवः यस्य सः
सरलाशयः=सरलाः आशयाः यस्य सः	क्षीणवित्तः=क्षीणं वित्तं यस्य सः
अल्पचेताः=अल्पं चेतः यस्य सः	सुमतिः=शोभना मतिः यस्य सः

शरणागता=शरणं आगता

अहर्निशम्=अहः च निशा च

भनोयत्न ५७ : निम्नलिखितान्विषयानुद्दिश्य पञ्च वाक्यानि लिखत ।

- (अ) मज्जनानां लक्षणानि दुर्जनलक्षणैः कथं विसंवदन्ति ?
- (ब) के जना अस्मिन् जगति परिभूयन्ते ?
- (क) शत्रूणां सह जनः कथं व्यवहंरत ?
- (ड) मनुष्येण किं कर्तव्यम् ?
- (इ) अर्थः सुखाय कल्पत ।

भनोयत्न ५८ : नीचेना समासेना विग्रह करी तेमना प्रश्नर कहेः—

- (अ) लघुबलमाम्, स्वभावगरलः, तुहिनांशुः, हीनबलः मृतिकामः.
- (ब) नवाम्बुभिः, वाञ्छनसी, पादलग्नम्, सुकृतम्, महोरुहः, दवातुरः, सत्पुरुषाः, वेदान्तोपगतम्, सुधामुचः, उपकारगृहीतेन, अकृत्रिमम्, माधवः, करस्थम्.

भनोयत्न ५९ : (अ) नीचेनां रूपे ओणोः—

उपेयुषे, मुवि, शिशिरीकृतः, अनुगन्तव्यम्, संप्राप्तम्, शुना, स्नेहायमानानि, स्पृहणायाः, गिराम्, प्रसादतः.

(વ) આ શ્લોકોમાં આવેલાં સતિસમ્મીનાં ઉદાહરણો લખો. સતિ સમ્મીના પ્રયોગને બદલે સાદી રચનામાં એ વાક્યો લખો.

મનોયત્ન ૬૦ : નીચેનાં ખાનાઓમાં યોગ્ય શબ્દો ભૂકો:—

- (અ) (i) સજ્જનામ્ વાક્— — — — — ચ ।
 (ii) સજ્જનાનામ્ લક્ષ્મી: — — — — — ન — — — — — ।
 (iii) સજ્જનામ્ હૃદયમ્ — — — — — ચેતશ્ચ — — — — — ।
 (iv) સજ્જના: દુઃસ્થિતા: — — — — — ચ તુષ્ટા ભવતિ ।
 (v) સજ્જનામ્ આચારા: — — — — — ન વ્યભિચરન્તિ ।

(બ) સજ્જનસંસર્ગમુદ્દિશ્ય દશ વાક્યાનિ લિખત ।

મનોયત્ન ૬૧ : (અ) નીચેનાં વાક્યોમાં પ્રયોગ ફેરવો:—

- (i) અપરાધસહચારિણિ ક્રિયન્તેઽહર્નિશમ્ મયા ।
 (ii) કૅષાં ન તે વન્ધ્યા: ।
 (iii) કતમો રાજર્ષિવંશ આર્યેણાલંક્રિયતે ।

(વ) મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોપર નોંધ લખો:—

- (i) નમસ્ત્રિમૂર્તયં તુમ્યં પ્રાક્ સૃષ્ટેઃ કેવલાત્મને । (ii) વિષયેષ્વ-
 સક્તઃ (iii) કસ્તસ્ય પૌરુષેણાર્થઃ ।

पाठ २१ मे।

नवमे। गणु; अव्ययीभाव सभास

प्रतिदिनं गणेशस्य यथाविधि पूजां करोमि ।
पात्रेभ्यो यथाशक्ति प्रतिक्षणं दानं दीयताम् ।
जडः पुत्रो यावज्जीवं पितुः संतापकारी ।
यावज्जीवं सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
शनिवासरे मया आमध्याह्नमुपवेशनं क्रियते ।
यावदवकाशं बालाः पुष्पाणां स्रजं ग्रथनन्तु ।
आजन्मशुद्धचरितानां महात्मनां यशो दिक्षु वितनुते ।
सर्वे एवाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम् ।
किमत्र चित्रं यद्यस्मिन् कलौ यथाकालं वर्षति न पर्जन्यः

अनुजानीहि मां गमनाय ।

न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।
तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।
सहवासी विजानाति सहवासीविचंचितम् ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।
मृणालानां भङ्गऽपि तन्तवोऽनुबध्नन्ति ।
तत्ते वित्तमहं मन्ये यदश्नासि दिने दिने ।
वृद्धानां वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।
बालादपि ग्रहीतव्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः ।
न चेदन्यकार्यातिपातः, आगम्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः ।
वासांसि जीर्णानि सदा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
महता पुण्यपण्येन नराः शरीरमिदं क्रीणाति ।
अपि ज्ञायते कतमेन दिग्भागेन गतः स जात्मः ।

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં યો જાનાતિ સ પાણિટતઃ ।

પુણ્યાશ્રમદર્શનેન તાવદાત્માનં પુનીમહે ।

વિપદ્વિપદં સંપત્સંપદમનુવધ્નાતિ ।

મા મુષાણ ધનં કિંચિત્પાપં મહદવાપ્સ્યસિ ।

વ્રણતે હિ વિમૃશ્યકારિણં ગુણલબ્ધાઃ સ્વયંમવ સંપદઃ ।

પ્રતિવધ્નાતિ હિ શ્રેયઃ પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમઃ ।

ન હીશ્વરવ્યાહૃતયઃ કદાચિત્પુણ્ણન્તિ લોકે વિપરીતમર્થમ્ ।

કાલે સ્વલુ સમારબ્ધાઃ ફલં વધન્તિ નીતયઃ ।

નાહં જાનામિ કેયૂરે નાહં જાનામિ કુણ્ડલે ।

નૂપુરે ત્વભિજાનામિ નિત્યં પાદાભિવન્દનાત્ ॥

નીતા યેન નિશા શશાઙ્કધવલા પદ્મોદરે શારદે ।

સોઽયં ભૃઙ્ગયુવા કરીરવિટપે વધ્નાતુ તુષ્ટિં કુતઃ ॥

પુષ + ના + તિ = પુણ્ણાતિ પુષ્+ની+તઃ=પુણ્ણીતઃ પુષ્+ન્+અન્તિ=પુણ્ણન્તિ
 ક્ષુમ્+ના+આનિ = ક્ષુમ્નાનિ ક્ષુમ્+ની+તમ્=ક્ષુમ્નીતમ્ ક્ષુમ્+ન્+અન્તુ=ક્ષુમ્નન્તુ
 અક્લિશ્+ના+સ્ = અક્લિશ્નાઃ ક્લિશ્+નો+યામ્-ક્લિશ્નીયામ્ અજા+ન્+અન્=અજાનન્
 જા + ના + મિ = જાનામિ મુષ્+આન = મુષાણ જા + ની+હિ= જાનીહિ

નવમા ગણુમાં ગણુની નિશાની ના, ની અને ન્ છે. વિકારક પ્રત્યયો આગળ ધાતુને ના લગાડવામાં આવે છે. સ્વરથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યયો આગળ ન્ અને વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યયો આગળ ની લગાડવામાં આવે છે.

આશર્થ બીજા પુરુષ એકવચનનો પ્રત્યય હિ છે, પરંતુ જે ધાતુને છેડે વ્યંજન છે એવા ધાતુઓને ગણુની નિશાની કે હિ પ્રત્યય લગાડવામાં આવતો નથી. ધાતુને માત્ર આન પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે: મુષાણ ક્ષુમાણ, પુષાણ વગેરે.

- (૧) પ્રતિદિનમ્—દિને દિને
 (૨) યથાવિધિ—વિધિમ્ અનતિક્રમ્ય
યથોચિતમ્—યથા યચિતં તથા
 (૩) યાવજ્જીવમ્—જીવનપર્યન્તમ્
 (૪) યાવદવકાશમ્—યાવાન્ અવકાશઃ તાવાન્
 (૫) આમધ્યાહ્નમ્—મધ્યાહ્નાત્ આ

સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરો:—

- (૧) આ સુંદર પુષ્પો તોડો (વિ+લૂ) અને માળા ગૂંથો (ગ્રન્થ).
 (૨) દેવોએ સમુદ્રમાંથી અમૃતનું મંથન કર્યું (મન્થ).
 (૩) તમે આ ચોપડી ફટલી કિંમતે ખરીદી (ક્રી) ?
 (૪) આજના જમાનામાં યુદ્ધને કોણ પસંદ કરે (વૃ) ?
 (૫) તમારું શરીર દરરોજ ધસાતું જોઈ મારું ચિત્ત ખળભળે છે (ક્ષુમ્, વ્યાકુલી મૂ).
 (૬) મેં મારું ફરનીયર ઘણી ઓછી કિંમતે વેચી નાખ્યું (વિ+ક્રી).
 (૭) મુનિઓ જંગલમાં કંદમૂળ ખાતા હતા (અશ્) એ શું તમે જાણતા નથી (જ્ઞા) ?
 (૮) અગ્નિની પાસે મૂકેલું ઘી ઓગળી જાય (વિ+લ્) એમાં શું નવાઈ છે.
 (૯) રાત્રે ઝાડનાં પાન હલાવો નહીં (ધ્રૂ*).
 (૧૦) ઉપવાસમાં લોકો ફળમૂળ ખાય છે (અશ્).
 (૧૧) માણસે પોતાની ઇન્દ્રિયોને કબજે કરવી જોઈએ (નિ+ગ્રહ).
 (૧૨) તમને જે જે માણસો મળે તે બધાને સારી વાણીથી ખુશ કરો (પ્રી).
 (૧૩) દરેક પર્વણિએ શક્તિપ્રમાણે દાન કરવું જોઈએ.
 (૧૪) મરણ સુધી તમારે કોઈની નિંદા કરવી નહીં.
 (૧૫) ઉઘમ વગરનો છોકરો પિતાને જીવે ત્યાં સુધી કલેશ આપે છે (ક્લિશ્).

* ઝાળનાં રૂપો બનાવતી વખતે અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે

શબ્દકોશ

નવમા ગણના ધાતુઓ

અગ્-ખાવું

ક્રી-ખરીદવું

ગ્રહ [ગૃહ]-લેવું

પ્રતિ+ગૃહ્-સ્વીકારવું

ગ્રન્થ્-ગૂંથવું

જ્ઞા [જા]-ગ્નણવું અનુ-રજ્ઞ આપ-

વી-અભિ-ઓળખવું-પ્રતિ (આ)-

વચન આપવું, માન્ય રાખવું-

વિ-ગ્નણવું, સમજવું

પુષ્-પોષવું

*પૂ-પવિત્ર કરવું

ચન્ધ્-આંધવું, અટકાવવું, બેડવું-

અનુ-વળગવું, અનુસરવું, દબાણ

કરવું-પ્રતિ-અટકાવવું

મુષ્-ચોરવું

*વૃ-પસંદ કરવું

અવાપ્સ્યસિ-અવ+આપ્ નું ભવિષ્ય

કાળ ૨ બે પુ. એ. વ.

આતિથેય (વિ.)-અતિથિ તરીકેનો

ઈશ્વરઃ (ન)-સર્જન

ઉપવેશનમ્ (ના.)-અપવાસ

કતમ-કયો (કિમ્ નું શ્રેષ્ઠતાવાચક)

કરીરઃ (ન.)-એક વનરુપિ, કેરડો

કાર્યાતિપાતઃ (ન.)-કાર્યની અવ-

ગણના

કુण्डलम्-લઃ=કાનનું ધરણું

કેયૂરમ્-રઃ=માથાનું ધરણું

જાલમઃ (ન.)-બદમાસ

તત્ત્વમ્ (ના.)-ખરું રહસ્ય

તુષ્ટિઃ (નારી)-સંતોષ

દિગ્ભાગઃ (ન.)-દિશા

નૂપુરમ્-રઃ=પગનું ધરણું

પણ્યમ્ (ના.)-કિંમત

પર્જન્યઃ (ન.)-વરસાદ

પૂજ્ય (કૃ.)-પૂજવા યોગ્ય

પ્રસ્તાવઃ (ન.)-સમય, તક

મૃદ્ધયુવન (ન.)-અમરાનું બચ્ચું

મનીષિન્ (ન.)-ડાહ્યો માણસ

મૃણાલઃ (ન.)-કમળનો દાંડો

યુક્ત (વિ.)-યોગ્ય

વાસસ્ (ના.)-વસ્ત્ર

વિચેષ્ટિતમ્ (ના.)-કાર્ય

વિટપઃ (ન.)-ડાળી

વિત્તમ્ (ના.)-પૈસો

વિમૃશ્યકારિન્-વિચારીને કાર્ય કર

નાર

વિ+હા=છોડી જવું

વ્યતિક્રમઃ (ન.)-ઉલ્લંઘન

વ્યાહતિઃ (નારી)-વાણી

શારદ (વિ.)-શરદ ઋતુનું

સમ્+આ+રમ્ (૧ લો. આ)-શર કરવું

૬૨નીચર=ગૃહોપસ્કરમ્

| પાછળ=પરોક્ષમ્

મનોયત્ન ૬૨ : નીચેના સામાસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરો:—

યથાશક્તિ, યથાવસરમ્, પ્રત્યહમ્, યથાકાલમ્, આજન્મ, પ્રતિક્ષણમ્, પ્રસ્તા-
વસદશમ્, પુણ્યાશ્રમદર્શનેન, કૌંતેયઃ શશાઙ્કધવલા, પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમઃ, સંતાપકારી.

મનોયત્ન ૬૩ : (અ) નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

અનુજાનીહિ, પ્રતિગૃહ્યતામ્, વૃણતે, ગ્રાહ્યમ્, અશ્રાસિ, વ્યાશ્નુત, અવચિન્વાના,
ગ્રાહિણ્વતિ, વિનિશ્ચિન્વન્તઃ, ગૃહ્યમાણે, પ્રાણ્ય, અજાનાના, કુર્વાણા, ક્રિયમાણાયામ્.

(બ) નીચેનાં રૂપો તૈયાર કરો:—

વર્તમાન કાળ ત્રી. પુ. બ. :—શ્રુ, સાધ્, અશ્, ચિ (કર્મણિ), કૃ, વન્.
ભૂતકાળ પહેલો પુ. એ. વ. :—પ્રતિ+શ્રુ, શક્, વિ+અશ્, આ+વૃ
(કર્મણિ), મન્, કૃ. પૂ.

આજ્ઞાર્થ બીજો તથા ત્રીજો પુ. એ. વ. અને ત્રીજો પુ. દ્વિ. વ. તથા
બ. વ. :—શ્રુ (કર્મણિ), ધૃપ્, અશ્, નિસ્+ચિ (આ.), કૃ, તન્, ક્ષુમ્, ધૂ,
વિ+ક્રી, ક્લિશ્.

મનોયત્ન ૬૪ : નીચેનાં નામો કયા ધાતુ પરથી આવ્યા છે:—

અગ્નનમ્, વિવરણમ્, વિક્રયઃ, ધૂનનમ્, પ્રતિવન્ધઃ, વ્યાહતિઃ, પ્રતિકારાઃ,
આસ્તરણમ્, સાધના, પોષણમ્.

મનોયત્ન ૬૫ : નીચેનાં ખાનાંઓમાં યોગ્ય શબ્દો મૂકો:—

વિલિનાતુ, મુર્ખાયાઃ, પુનાના, અશુભ્નાત્, અગૃહ્ણાત્, જાનન્તિ;

(i) સરસિ વિહરન્તી દમયન્તી રાજહંસમેકં ————— ।

(ii) ધનવન્તઃ દીનવેદનામ્ પ્રાયેણ ન ————— ।

(iii) પરકીયસ્ય ધનમ્ કદાચિદપિ ન ————— ।

(iv) ભ્રાતુર્નિધનમાકર્ણ્ય તસ્ય ચિત્તમ્ ————— ।

(v) મનુષ્યાણાં ચિત્તાનિ ————— ભાગીરથી અસ્માર્ભિવંન્ધ્યતે ।

(vi) એનેન વૃત્તાન્તેન યુષ્માકં ચિત્તમાતપે ધૃતમિવ ————— ।

पाठ २२ भे।
काकस्य वैदग्ध्यम्

हलङ्कुं=अस्थि (ना.)

आगण=पुरतः

पाछण=पार्श्वतः

क२ङ्कुं=दंश [दश] (१ ले। प)

गिडी ङ्कुं=उद्+डी (१ ले। आ)

पाछण हलङ्कुं=अनु+धाव्

भनोयत्न इदः वार्ता पूरी करोः—

कुक्कुरः अस्थि लिहति—काकौ पश्यतः—एकः पुरतः तिष्ठति अन्यश्च पार्श्वतः
—एकः कुक्कुरं दशति—उड्यते—कुक्कुरोऽनुधावति—किं करोति अन्यः ? कुक्कुरो
हताशो निवर्तते—किं पश्यति ?—किं चिन्तयति ?—तात्पर्यम्.

द्वौ पादावण्डजानाम् । द्वे शृङ्गे पशूनाम् ।
 द्वे अक्षिणी मनुजानाम्, एकं तु काणस्य ।
 अध्ययनमध्यापनं च द्वे कर्मणी भूदेवस्य ।
 वायसानाम् द्वे नेत्रे, एका तु तारका ।
 त्रीणि नेत्राणि शङ्करस्य । त्रीणि मुखानि दत्तस्य ।
 ऋग्यजुःसामानीति त्रयो वेदाः । चत्वारो वेदा इत्येके मन्यन्ते ।
 दशरथस्य तिस्रो दारा आसन् ।
 चत्वारः पादाः पशूनाम् ।
 चत्वारि मुखानि ब्रह्मणः ।
 पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराः चतस्रो दिशः ।
 आर्याणां चत्वारो वर्णा चत्वारश्चाश्रमा आसन् ।
 चतुर्षु वर्णेषु ब्राह्मणो श्रेष्ठः । चतुर्णामाश्रमाणां गृहस्थाश्रमः श्रेष्ठः ।
 पञ्च आयुधानि कामदेवस्य । पञ्च अङ्गुल्यः हस्तस्य ।
 पञ्चभिः पाण्डवैः द्रौपदी परिणीता ।
 कामः क्रोधो मदो लोभो मोहो मत्सरश्चेति षड् विकाराः ।
 षण्णामृतूनामयं क्रमः—हेमन्तः शिशिरो वसन्तो ग्रीष्मो वर्षा शरच्च ।
 लवणं तिक्तं कटु मधुरमम्लं कषायं चैभिः षड्भीरसैर्भोजनं स्वदते ।
 दश आननानि रावणस्य ।
 सप्तभिस्तुरगैः सूर्यस्य रथ उह्यते ।
 अष्टाभिरङ्गैर्यत्प्रणामः क्रियते स साष्टाङ्गप्रणाम उच्यते ।
 नवभिः तन्तुभिर्युक्तं द्विजानामुपवीतं पुण्यदम् ।
 सप्त ऋषयो, ऽष्टौ वसव, एकादश रुद्रा, द्वादश आदित्या आर्याणां
 पुराणे प्रसिद्धाः ।
 अष्टादश पुराणानि व्यासेन रचितानि ।

આહારનિદ્રાભયં નરાણાં પશુભિઃ સામાન્યમ્ ।

શિશિરે પ્રત્યૂષસિ પ્રાતઃકર્મણિ ન મે પાણિપાદમ્ પ્રસરતિ ।

અહિનકુલસ્ય યુદ્ધમ્ બાલાનાં પ્રીતયે ભવતિ ।

માંસશોણિતેન નિર્મિતેઽસ્મિન્ દેહે કથં તવ ઇતાદૃશી સ્પૃહા ।

અપિ ક્રિયાર્થં સુલભં સમિત્કુશં જલાન્યપિ સ્નાનવિધિક્ષમાણિ તે ।

હસ્તપાદસમોપેતોઽપિ ત્વમ્ કથં ગૃહં ન કુરુષે ।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ।

કો નામ શ્વશુરમન્દિરે શ્વશુરાભ્યામ્ ન પૂજ્યતે ।

પ્રથમ પુસ્તકમાં આપણે જોયું કે સંસ્કૃતમાં વિશેષ્યને અનુસરી વિશેષણુ જાતિ, વચન અને વિભક્તિના પ્રત્યયો લે છે. આ નિયમ ગુણવાચક વિશેષણને સર્વથા લાગુ પડે છે, પણ સંખ્યાવાચક વિશેષણને અમુક અંશેજ લાગુ પડે છે. પહેલી ચાર સંખ્યા બતાવનારા વિશેષણોનો ઉપયોગ આ નિયમને અનુસરીને કરવામાં આવે છે.

एक=એક (હમેશાં એકવચનમાં)

નરજાતિ	નારીજાતિ	નાન્યતરજાતિ
પ્રથમા એકઃ	एका	एकम्
દ્વિતીયા એકમ્	एकाम्	एकम्
તૃતીયા એકેન	एकया	एकेन
ચતુર્થી એકસ્મૈ	एकस्यै	एकस्मै
પંચમી એકસ્માત્	एकस्याः	एकस्मात्
ષષ્ઠી એકસ્ય	एकस्याः	एकस्य
સપ્તમી એકસ્મિન્	एकस्याम्	एकस्मिन्

કેવળ, કેટલાક, મુખ્ય, વગેરે અર્થોમાં એક ત્રણે વચનમાં વપરાય છે, અને તેનાં બીજાં રૂપો સર્વ પ્રમાણે થાય છે.

દ્વિ=બે (હમેશાં દ્વિવચનમાં)

પ્રથમા	દ્વૌ	દ્વે	દ્વે
દ્વિતીયા	દ્વૌ	દ્વે	દ્વે
તૃતીયા	દ્વાભ્યામ્	દ્વાભ્યામ્	દ્વાભ્યામ્
ચતુર્થી	દ્વાભ્યામ્	દ્વાભ્યામ્	દ્વાભ્યામ્
પંચમી	દ્વાભ્યામ્	દ્વાભ્યામ્	દ્વાભ્યામ્
ષઠી	દ્વયોઃ	દ્વયોઃ	દ્વયોઃ
સપ્તમી	દ્વયોઃ	દ્વયોઃ	દ્વયોઃ

ત્રિ=ત્રણ (હમેશાં બહુવચનમાં)

પ્રથમા	ત્રયઃ	તિસ્ત્રઃ	ત્રીણિ
દ્વિતીયા	ત્રીન્	તિસ્ત્રઃ	ત્રીણિ
તૃતીયા	ત્રિભિઃ	તિસ્ત્રુભિઃ	ત્રિભિઃ
ચતુર્થી	ત્રિભ્યઃ	તિસ્ત્રુભ્યઃ	ત્રિભ્યઃ
પંચમી	ત્રિભ્યઃ	તિસ્ત્રુભ્યઃ	ત્રિભ્યઃ
ષઠી	ત્રયાણામ્	તિસ્ત્રુણામ્	ત્રયાણામ્
સપ્તમી	ત્રિષુ	તિસ્ત્રુષુ	ત્રિષુ

ચતુર=ચાર (હમેશાં બહુવચનમાં)

પ્રથમા	ચત્વારઃ	ચતસ્રઃ	ચત્વારિ
દ્વિતીયા	ચતુરઃ	ચતસ્રઃ	ચત્વારિ
તૃતીયા	ચતુર્ભિઃ	ચતસ્રુભિઃ	ચતુર્ભિઃ
ચતુર્થી	ચતુર્ભ્યઃ	ચતસ્રુભ્યઃ	ચતુર્ભ્યઃ
પંચમી	ચતુર્ભ્યઃ	ચતસ્રુભ્યઃ	ચતુર્ભ્યઃ
ષઠી	ચતુર્ણામ્	ચતસ્રુણામ્	ચતુર્ણામ્
સપ્તમી	ચતુર્ષુ	ચતસ્રુષુ	ચતુર્ષુ

પાંચથી ઓગણીસ સુધીનાં વિશેષણો વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે બદલાતાં નથી. વિશેષ્ય ગમે તે જાતિનું હોય છતાં આ વિશેષણોનાં રૂપો એકજ

રહે છે, એટલે કે વિશેષ્ય સાથે માત્ર વચન અને વિભક્તિનો સમન્વય જનળવે છે. પાંચથી ઓગણીસ સુધીનાં વિશેષણો સંસ્કૃતમાં નીચે પ્રમાણે છે.

પચ્ચન્, ષષ્, સપ્તન્, અષ્ટન્, નવન્, દશન્, એકાદશન્, દ્વાદશન્, ત્રયોદશન્, ચતુર્દશન્, પચ્ચદશન્, ષોડશન્, સપ્તદશન્, અષ્ટાદશન્, નવદશન્.

પ્રથમા	પચ્ચ	ષટ્-ઙ	અષ્ટ-અષ્ટૌ
દ્વિતીયા	પચ્ચ	ષટ્-ઙ	અષ્ટ-અષ્ટૌ
તૃતીયા	પચ્ચભિઃ	ષટ્ભિઃ	અષ્ટભિઃ-અષ્ટાભિઃ
ચતુર્થી	પચ્ચભ્યઃ	ષટ્ભ્યઃ	અષ્ટભ્યઃ-અષ્ટાભ્યઃ
પંચમી	પચ્ચભ્યઃ	ષટ્ભ્યઃ	અષ્ટભ્યઃ-અષ્ટાભ્યઃ
ષષ્ઠી	પચ્ચાનામ્	ષણ્ણામ્	અષ્ટાનામ્
સપ્તમી	પચ્ચસુ	ષટ્સુ	અષ્ટસુ-અષ્ટાસુ

બીજાં વિશેષણોનાં રૂપો પચ્ચન્ પ્રમાણે થાય છે.

દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડાતા શબ્દો એકત્રિત થઈ જ્યારે એકજ વિચાર દર્શાવે, અગર જ્યારે આખો સમાસ જથ્થાનો ભાવ સૂચવે ત્યારે સમાસને સમાહારદ્વન્દ્વ કહેવામાં આવે છે. આ સમાસ હમેશાં નાન્યતર-જાતિમાં અને એકવચનમાંજ વપરાય છે.

સાધારણ રીતે દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડાતા શબ્દો (i) શરીરનાં કેાઈ અંગ સૂચક શબ્દો હોય, (ii) લક્ષરનાં જુદાં જુદાં અંગો સૂચક શબ્દો હોય, (iii) નદીનાં જુદી જાતિનાં નામો હોય, (iv) જીવડાં અને નાનાં પ્રાણીઓનાં નામો હોય કે (v) કુદરતી રીતે વૈમનસ્ય ધરાવનારાં પ્રાણી-ઓનાં નામો હોય, ત્યારે સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ બને છે. હસ્ત્યશ્વરથમ્, ગજ્જાશોણમ્, ચૂકાલિક્ષમ્. આ સમાસનો વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

હસ્તૌ ચ પાદૌ ચ એતેષાં સમાહારઃ । માંસં ચ શોણિતં ચ એતયોઃ સમાહારઃ ।

કેટલીકવાર દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડાતા જે શબ્દો પૈકી એકને કાયમ રાખી બીજાને ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. આવા સમાસને **एकशेषद्वन्द्व** કહેવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે આવા સમાસો નર અને માદા સૂચક શબ્દોનાજ બને છે, અને તેમાં માદા સૂચક શબ્દ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે. જેમકે પિતરૌ-માતા ચ પિતા ચ । શ્વશુરૌ-શ્વશ્રૂઃ ચ શ્વશુરઃ ચ. એજ પ્રમાણે હંસૌ, પુત્રૌ, ભ્રાતરૌ વગેરે સમાસો બને છે.

સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

- (૧) પાણ્ડુને જે પત્ની હતી.
- (૨) માદ્રીના જે દીકરા કુન્તીના ત્રણ દીકરા સાથે સંપર્થી રહ્યા.
- (૩) દશ દિશામાં સજ્જનોની કીર્તિ ફેલાય છે.
- (૪) ગરીબ, રોગી અને સેવક એ ત્રણ જીવતાં છતાં મરેલા છે.
- (૫) દશરથને ત્રણ રાણીઓ હતી, પરંતુ રામને એકજ પત્ની હતી.
- (૬) મેં ચાર પક્ષીઓ ઝાડ પર બેઠેલાં જોયાં.
- (૭) ત્રણ વેદોનો અભ્યાસ ચારે દિશામાં વખણાય છે.
- (૮) પાણ્ડુને પાંચ પુત્રો હતા; દ્રૌપદી પાંચ પતિને વરી (વૃ).
- (૯) તમારાં નવ પુસ્તકોમાંથી મને સાત આપો.
- (૧૦) દર મહિને હું ત્રણ પુસ્તકો ખરીદું છું.
- (૧૧) તેણે મને ચાર વાર્તા કહી, પણ એમાંની જે નીરસ હતી.
- (૧૨) મારા ભાઈનો પગાર ૧૫ રૂપિયા છે.
- (૧૩) કાલિદાસના ત્રણ નાટકોમાં મને શાકુન્તલ ગમે છે, અને એના ચાર કાવ્યોમાં મને રઘુવંશ પ્રિય છે.
- (૧૪) રઘુવંશના ઓગણીસ સર્ગમાંથી તમે કેટલા વાંચ્યા છે ?
- (૧૫) રામ ચૌદ વરસ વનમાં રહ્યા.

શબ્દકોશ

અધ્યયનમ્ (ના.) = અભ્યાસ
 અધ્યાપનમ્ (ના.) = શિખવાડવું તે
 અમ્લ (વિ.) = ખાટું
 અહિઃ (ન.) = સાપ
 આનનમ્ (ના.) = મોઢું
 ઉપવીતમ્ (ના.) = જનોઈ
 કટુ (વિ.) = કડવું
 કાળ (વિ.) = કાળો
 કુશમ્ (ના.) = દર્ભ
 તન્તુઃ (ન.) = તાંતણો
 તારકા (નારી) = આંખની કીકી
 દત્તઃ (ન.) = દત્તભગવાન
 દારઃ (ન.) = પત્ની (હમેશાં બહુ-
 વચનમાં વપરાય છે)
 દ્વિજઃ (ન.) = બ્રાહ્મણ, પક્ષી

નકુલઃ (ન.) = નોળિયો
 પાણિઃ (ન.) = હાથ
 પુણ્યદ (વિ.) = પુણ્યદાયક
 ભૂદેવઃ (ન.) = બ્રાહ્મણ
 મનુજઃ (ન.) = માણસ
 યજુમ્ (ના.) = યજુર્વેદ
 વસુઃ (ન.) = વસુ
 શૃંગમ્ (ના.) = શિંગડું, શિખર
 સમાપેત (વિ.) = સંપૂર્ણ
 સામન્ (ના.) = સામવેદ

સંપત્તી = સહત્યા
 પગાર = વેતનમ્
 સર્ગ = સર્ગઃ

મનોયત્ન ૬૭ : નીચે આપેલા ૬-૬ સમાસોને તેના ત્રણ પ્રકારમાં જુદા પાડો.

જાયાપતી, પુચ્છલાઙ્ગૂલમ્, આયવસાને, ભ્રાતરૌ, અજવ્યાઘ્રમ્, હરિહરૌ, વાક્ત્વચમ્, છત્રોપાનહમ્, વાઙ્મનસી, દધિપયસી, પાર્વતીપરમેશ્વરૌ.

મનોયત્ન ૬૮ : નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહોઃ
 પૂર્વાહ્નિઃ, આયાધિકમ્, ચરાચરોપજીવ્યમ્, ધનદશાપેન, દુશ્વરમ્, પ્રસ્વેદપીડિતાઃ, અનુચોગેન, કિંપ્રભુઃ

સંધિ કરોઃ—

તત્+જ્ઞાતુમ્; અવ્યત્વાત્+મુચ્યતામ્, યત્+શક્યમ્; કુર્યાત્+ન, કુર્વન્+અપિ, યાવત્+ચ, સ્થાનાત્+શ્ચનાપિ, યાવત્+ન+ઉદયતે, કરોતિ+અવ, વારિદાત્+ઇતરઃ

પુનરાવર્તન

પ્રશ્નપત્ર ૩ ને

૧. ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરો:—

- (i) શ્રેયઃસુ ગુરુવદ્વૃત્તિં નિત્યમેવ સમાચરેત્ ।
- (ii) તૃષાર્તો દુઃખમાપ્રોતિ પરત્રેહ ચ માનવઃ ।
- (iii) પ્રોક્તં શ્રદ્ધાવિહીનસ્ય અરણ્યરુદિતોપમમ્ ।
- (iv) વન્દે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વલોકૈકનાથમ્ ।
- (v) કાલક્રમેણ જગતિ પરિવર્તમાના ચક્રારપદ્ધિરિવ ગચ્છતિ ભાગ્યપદ્ધિઃ ।
- (vi) અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ, સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।
- (vii) આવેષ્ટિતં મહાસર્પૈશ્ચન્દનં ન વિષાયતે ।
- (viii) સ્વશક્ત્યા કર્મ કુવાણો ન ચેત્સિદ્ધિમવાપ્નુયાત્ ।
યતિતવ્યં પુનસ્તેન વિષાદો નોપકારકઃ ॥
- (ix) પ્રાકાશ્યં સ્વગુણોદયેન ગુણિનો ગચ્છન્તિ, કિં જન્મના ।
- (x) વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યમ્ સુવિદ્યા નીચજનાદપિ ।

૨. સવાલ ૧ માં (અ) મોટા અક્ષરે જાપેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરી પ્રકાર કહેા.

(બ) નીચે લીટી દોરેલાં રૂપો ઓળખો.

૩. નીચેનાં વાક્યો સૂચવ્યા પ્રમાણે લખો:—

- (i) માનો હિ મહતાં ધનમ્ । (માનઃ તૃતીયામાં વાપરો)
- (ii) સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ કૃશધનઃ । (પ્રયોગ દેરવો)
- (iii) અસ્ય પુષ્પસ્ય રૂપં મમ પ્રીતયે ન ભવતિ । (મમને ચોથીમાં વાપરો)
- (iv) ભારતવર્ષે કોઽપિ રાજા આસીત્ । સ પ્રજાઃ પ્રજા ઇવાપાલયત્ ।
તસ્યાભિધાનં દશરથ આસીત્ । સોઽતીવ ધાર્મિકઃ સંયમી ચાસીત્ ।
(એક વાક્ય બનાવો)
- (v) મમ મિત્રસ્ય ————— અધુના ————— અત્યજત્ (દારઃ અને પ્રાણઃ શબ્દો વાપરો)
- (vi) ધર્મઃ કામઃ સુખં ચ સુગૃહિણીપ્રભાવાત્ ————— । (વાક્ય પૂરું કરો)

૪. (અ) નીચેનાં નામો કયા ધાતુપરથી આવ્યા છે તે લખો:—

અનુગ્રહઃ, સંચયઃ, અભિજ્ઞાનમ્, તિરસ્કારઃ, જ્વલનઃ, ક્લેશઃ, અનુકરણમ્.

(બ) નીચેના શબ્દોનું નારીગતિનું અંગ આપો:—

માનુષ, દારકઃ, સેવકઃ સુન્દર, શ્વકઃ, કોકિલઃ, વકઃ, શ્વન્, તરુણ, વરઃ

૫. નીચે આપેલી વિગતો પરથી સંસ્કૃતમાં એક વાર્તા લખો:—

માર્જારેણ ત્રાસિતાઃ મૂષકાઃ—સમાયામેકત્રીમૃતાઃ—દુઃસ્વનિવેદનમ્—
માર્જારસ્ય કળ્થે ઘણ્ટાબન્ધનમ્ સૂચિતમ્—હર્ષિતાઃ સર્વે—કો ઘણ્ટા-
બન્ધને આત્માનં નિયોજયેત્—વિચારગ્રસ્તાઃ સર્વે—માર્જારસ્યાગમનમ્—
મૂષકાણાં ધાવનમુત્પત્તનં ચ । અથવા

કાકસ્ય વૈદગ્ધ્યં સૂચયન્તીં કામપિ કથાં લિખત ।

૬. (અ) તદ્વાપત સમજાવો:—(i) અક્રીયત—અક્રિયત; (ii) મહાસેવા—
મહત્સેવા; (iii) રાજન્યા—રાજ્ઞી.

(બ) સંધિ કરો:—અમાત્યાન્+ચ, હસન્+ન, મહાન્+જીર્ણઃ, અતુપ્યત્+ચ
મત્+રક્ષણમ્.

(ક) કૌસમાં આપેલા શબ્દો યોગ્ય વિભક્તિમાં વાપરો:—

(i) ————— કર્મ અતિરિંચ્યતે । (વાચ્)

(ii) દશરથસ્ય ————— રાજ્ઞઃ ————— ચ પુત્રા આસન્ । (ત્રિ, ચતુર્)

(iii) ————— ————— વાલા અવિનયમાચરન્તિ (આચાર્ય, પ્ર+ઈક્ષ)

૭. સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો:—

એક ઘરમાં બે બિલાડા રહેતા હતા. એક દિવસે તેમને એક પૂડો
મળ્યો. તેઓ માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા. તેઓએ એક વાંદરાને બોલ્યો. તેઓ
અંતે તેની પાસે ગયા, અને તેમના કલહનો અંત લાવવા (પ્રશમય) કહ્યું.
વાંદરો ત્રાજવું લાવ્યો. પછી તેણે પૂડાના બે ભાગ કર્યા (દ્વિધા વિ+ભજ્)
જ્યારે એક વજનમાં વધતો (ભારપરિમાણેન ગુહ્તર) જણાતો ત્યારે તે
તેમાંથી એક મોટું બચકું ભરતો (દન્તૈઃ મહાસ્વખંડમ્ સં+દંશ્). એમ કરીને
તે લગભગ આખો પૂડો ખાઈ ગયો. જે બાકી રહ્યું તે તેણે પોતાના મહેન-
તાથી તરીકે લઈ લીધું. અંતે ભૂખા બિલાડા નિરાશ વદને પાછા ફર્યા.

पाठ २४ मे।

आगच्छ मूर्खराज

एकदा राजा भोज आत्मनः शुद्धान्तमगच्छत् । तत्र तस्य महिष्यात्मनः प्रियसख्या रहसि संभाषमाणासीत् । भोजमनाहृतं तत्रागतं दृष्ट्वा विनोदोक्त्योक्तवती राज्ञी । आगच्छ मूर्खराजेति । अनेन विस्मितो भूपालो न किञ्चिदुक्तवान् किन्तु तूष्णीमपासरत् । अन्येद्युः स पण्डितानमात्यांश्च सभायामाह्वयत् । आत्मानं द्वारि स्थापयित्वा यावदेकैक आगच्छत् तावत् स आगच्छ मूर्खराजेति तं स्वागतं व्याहरत् । कविकुलगुरुः कालिदासोऽपि यावदागतस्तावदेभिर्वचनैरभिनन्दितः । किन्तु प्रत्युत्पन्नमतिना तेन राजा पृष्ठः

खादन् न गच्छामि हसन्न जल्पे
गतं न शोचामि कृतं न मन्ये ।
द्वाभ्यां तृतीयो न भवामि राजन्
किं कारणं भोज भवामि मूर्खः ॥

सपद्येव राजा महिष्या नर्मभाषितं सम्यग्गृहीतवान् अतुष्यच्च ।

शब्दकोश

अन्येद्युः (अ.)=भीजे दीपसे
अप+सृ (१ लो प)=असी जवुं,
याली जवुं
अमात्यः (न.)=प्रधान
एकैकः=अेक पःणी अेक
नर्मभाषितम् (ना.)=भश्करी
प्रत्युत्पन्नमतिः=डाज२जवाभी
महिषी (नारी)=पटराणी

रहस् (ना.)=अेकांत
विनोदोक्तिः (नारी) = भश्करी
शुद्धान्तः (न.)=अनाने।
सपद्येव (अ.)=तरतज
सं+भाप् (१ लो आ)=वात करवी
सम्यक् (अ.)=सारी रीते
स्वागतं वि+आ+हृ=स्वागत करवुं ।

५१४ २५ भे।

जाबालेराश्रमम्

अस्ति विन्ध्याटव्यां पम्पाभिधानं सरः । तस्यैव पद्मसरसः
पश्चिमे तीरे महाज्जीर्णः शात्मली वृक्षः । तत्र नानादेशेभ्यः समाग-
तानि शुककुलानि प्रतिवसन्ति स्म । एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया
सह निवसतः, पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य, कथमपि पितुरहमेकः
सूनुरभवम् । मम जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे परलोकं
गता । एकदा प्रत्यूषसि तस्मिन्महावनेऽभिमुखमापतदनेकसहस्र-
संख्यं शबरसैन्यमपश्यम् । तस्मात्पुलिन्दवृन्दादेकः शबरस्तम्
पादपमारुह्य, शाखान्तरेभ्यः शुकशावकान् गृहीत्वा, अपगतासूंश्च
तान्कृत्वा, क्षितावपातयत् । मद्रक्षणाकुलं मे जनकमपि स गतासुं
कृतवान् । तदनन्तरं शुकशिशून् समाहृत्य सः शबरः सेनापतिगते-
नैव वर्त्मनागच्छत् । मां तु बलवती पिपासा परवशमकरोत् ।
कथमप्यहं पद्मसरः प्राप्नवम् । स्नानार्थं तत्रोपगतो हारीतनामा
मुनिकुमारो मृतकल्पम् माम् गृहीत्वा अभिषेकावसाने तपोवनाभि-
मुखं शनैरगच्छत् । अनतिदूरं गत्वातिरमणीयमाश्रममपश्यम् ।

તસ્ય ચ મધ્યભાગમલંકુર્વાણસ્ય રક્તાશોકતરોરધચ્છાયાયામુપ-
 વિષ્ટં ભગવન્તં જાવાલિમપશ્યમ્ । અવલોક્ય ચ તમહમચિન્તયમ્ ।
 અહો પ્રભાવસ્તપસામ્ । પુણ્યાનિ હિ નામગ્રહણાન્યપિ મહામુની-
 નામ્ । કિં પુનો દર્શનાનિ । ધન્યમિદમાશ્રમપદં યત્રાધિપતિરય-
 મૃષિસત્તમઃ । एषः प्रवाहः कणारसस्य, संतरणसेतुः संसार-
 सिन्धोः, सागरः संतोषामृतस्योपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, वडवानलो
 लोभार्णवस्य, महामन्त्रः क्रोधभुजङ्गमस्य, दिवसकरो मोहान्ध-
 कारस्य, आयतनं मङ्गलानाम्, अभूमिर्मदविकाराणाम्, उत्पत्तिः
 साधुतायाः, सखा सत्यस्य, प्रभवः पुण्यसंचयस्य, अदत्तावकाशो
 मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अननुकूलोऽभिमानस्य, अवशो विषया-
 णामनभिमुखः सुखानाम् । अस्य ऋषेः प्रसादादेव अपगतमत्सरं
 तपोवनम् । अत्र हि शाश्वतिकं विरोधमपहाय विहगा अपि
 तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति । अहो प्रभावो महात्मनामिति ।

—Adapted from कादम्बरी

સંસારસિન્ધુઃ— સંસારઃ એવ સિન્ધુઃ
 સંતોષામૃતમ્— સંતોષઃ એવ અમૃતમ્
 લોભાર્ણવઃ — લોભઃ એવ અર્ણવઃ
 ક્રોધભુજઙ્ગમઃ— ક્રોધઃ એવ ભુજઙ્ગમઃ
 મોહાન્ધકારઃ— મોહઃ એવ અન્ધકારઃ

ઉપરના દાખલાઓમાં ઉપમેય અને ઉપમાન* એ સમાસનાં બે પદો
 છે. આ બે પદોમાં પહેલું પદ ઉપમેય છે અને બીજું પદ ઉપમાન છે.
 આવાં બે પદો બેગાં મળી જે સમાસ અને તે કર્મધારય સમાસ છે. આ
 સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે ફક્ત એવ નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

* ઉપમામાં જેને સરખાવવામાં આવે તે ઉપમેય કહેવાય છે, અને જેની સાથે
 સરખાવવામાં આવે તે ઉપમાન કહેવાય છે. આ માણસ તાડ જેવો બિચો છે: આ
 ડગલો સફેદ દૂધ જેવો છે. આમાં માણસ અને ડગલો ઉપમેય છે, અને તાડ તથા દૂધ
 ઉપમાન છે.

एव उपमेयनी पक्षी भूषाय छे अने इव उपमाननी पक्षी भूषाय छे. जे
इपक्ष होय तो एव वपराय छे अने उपमा होय तो इव वपराय छे.

शब्दकोश

अदत्तावकाशः=ज्यां अवकाश आ-

पवाभां आव्यो नथी એવું

अनन्तरम् (अ.)=पक्षी

अप+हा=दूर કરવું

अभिमुखम् (अ.)=तरફ, સામું

अभिषेकः (न.)=સ્નાન

अर्णवः (न.)=સમુદ્ર

अरातिः (न.)=દુઃખન

अलं+कृ=શણગારવું

अवसानम् (ना.)=અંત, નાશ

आयतनम् (ना.)=સ્થાન

उपदेष्टु (न.)=ઉપદેશ આપનાર

कथमपि (अ.)=મહામુસીબતે

कोटरः (न.)=ખખોલ

जाबालिः (न.)=મુનિનું નામ

जाया (नारी)=સ્ત્રી

दिवसकरः (न.)=સૂર્ય

नाना (वि.)=વિધવિધ

पश्चिमे वयसि वृत्=પરડા હોવું

મનોરથન રૂઝ :

अयं मुनिः ——— । मनुजान् स ——— उपदिशति ——— ।

तारयति । नराणाम् ——— दहति ——— च नियच्छति । सः मनुष्याणाम्

————— दूरीकरोति ——— च आतनोति । अस्मिन् ———

————— च न लक्ष्यन्ते ——— च व्यक्तीभवति । अस्य ——— प्रियम्

अयम् ——— अरातिः ——— च निधिः । अथवा

મુનિને જોઇને પેપટને જે વિચારો આવ્યા તે સંસ્કૃતમાં લખો.

पातयू=પડવું, ફેંકવું

पादपः (न.)=ઝાડ

प्र+आप् (प भो प)=પહોંચવું

भुजङ्गमः (न.)=સાપ

मृतकल्प (वि.)=અધમૂઓ

वडवानलः (न.)=સમુદ્રમાં છૂપા

येले ભયંકર અગ્નિ

वर्त्मन् (ना.)=રસ્તો

विन्ध्याटवी (नारी)=વિન્ધ્યારણ

शनैः (अ.)=ધીમે ધીમે

शबरः (न.)=મ્લેચ્છ પુલિન્દઃ

शाल्मली (न.)=સમડીનું ઝાડ

शावकः (न.)=ખરચું

शाश्वतिक (वि.) શાશ્વત, હમેશાં

सम+आ+ह=એકઠું કરવું

संतरणम् (ना.)=તરી જવું તે

सूनुः=(न.)=છોકરો

सेतुः (न.)=પુલ

वनोद्यतां सीतां रामोऽनुनयति

सान्त्वयित्वा पुनः सीतां बाष्पपर्याकुलेक्षणाम् ।
 निवर्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदभाषत ॥ १ ॥
 सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
 इहाचरस्व धर्मं त्वं यथा मे मनसः सुखम् ॥ २ ॥
 सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
 वने दोषा हि बहवो वदतस्तान्निबोध मे ॥ ३ ॥
 हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ।
 सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ४ ॥
 कायक्लेशा हि बहवो भयानि विविधानि च ।
 जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ॥ ५ ॥
 अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यः स्वयमाहृतैः ।
 फलैर्वृक्षावपतितैः, सीते दुःखमतो वनम् ॥ ६ ॥
 उपवासश्च कर्तव्यः, कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ।
 प्राप्तानामतिथीनां नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ ७ ॥
 सुप्यते पर्णशय्यासु रात्रिषु मशकैः सह ।
 लताकण्टकसंकीर्णा मार्गा, दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥
 सग्राहाः सरितश्चैव, गिरिकन्दरवासिनाम् ।
 सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं, दुःखमतो वनम् ॥ ९ ॥
 क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ।
 न भेतव्यं च भेतव्ये नित्यं, दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥
 तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव ।
 विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषकरं वनम् ॥ ११ ॥

શબ્દકોશ

ईक्षणम् (ना.)=આંખ
 कन्दरम् (ना.)=ગુફા
 ग्राहः (न.)=મગર
 निनदः (न.)=અવાજ
 नि+बुध्=સાંભળવું, ધ્યાન આપવું
 निरत (कृ.)=મશગૂલ
 निर्वर्तनम् (ना.)=પાછા કરવું તે
 पर्याकुल (वि.)=ડહોવાયલી

प्रतिपूजनम् (ना.)=પૂજા
 बाष्प (ना.)=આંસું
 मशकः (न.)=મચ્છર
 वल्कलाम्बरम् (ना.)=ઝાડની
 છાલનાં વસ્ત્ર
 वि+मृश् (इ थे। प)=વિચારવું
 सं+कृ (इ थे। प)=એકઠું કરવું
 सुप्=સુવું

મનોયત્ન ૭૦ : (અ) નીચેનાં રૂપો ઓળખો :—

નિવસતઃ, આલોક્ય, વર્ત્મના, જાયમાનસ્ય, અલંકુર્વાણસ્ય, અનાહૂતમ્, ઉક્તવતી, અભિધીયતે, વિમોક્તવ્યૌ, પ્રાપ્તાનામ્, મેતવ્યમ્.

(બ) મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દોપર નોંધ લખો :—

(i) ન મેતવ્યં ચ મેતવ્યે । (ii) તદલં તે વનં ગત્વા (iii) ક્ષમં ન હિ વનં તવ ।

મનોયત્ન ૭૧ : રામેણ અભિહિતાનિ વનદુઃખાનિ સમાસેન કથ્યન્તામ્ ।

મનોયત્ન ૭૨ : નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર ડહો :—

વલ્કલામ્બરધારિણા, પરલોકમ્, ક્રોધલોભૌ, અહોરાત્રમ્, વૃક્ષાવપતિતૈઃ, લતાકણ્ઠકસંકીર્ણાઃ, પમ્પાભિધાનમ્, સેનાપતિગતેન, પ્રિયસહ્યા અપગતાસૂન્, ઋષિસત્તમઃ, અપગતમત્સરમ્, મૃતકલ્પઃ, બાષ્પપર્યાકુલેક્ષણામ્, વનવાસકૃતા, ષર્ણશય્યાસુ હારીતનામા, નાનાદેશેભ્યઃ, રક્ષણાકુલઃ, મહાવને.

५१४ २७ मे।

भीजे गणु

सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति ।

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलम् ।

कोपाद् वा कार्यहेतोर्वा न ब्रूयादनृतं वचः ।

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिम् ।

आचारः कुलमाख्याति ।

अनिषण्णे गुरौ नासीत् ।

भगवती वसुंधरा सीतामसूत ।

न द्विः कदलीफलानि प्रसूते ।

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतैरपि ।

प्राणिनामुपकाराय प्राणिति सुजनो सदा

स्मितेनांतर्गतं मनोऽपह्लुते शठः ।

शेषे धराभराक्रान्ते शेते नारायणः सुखम् ।

न पापं प्रति पापः स्यात्, साधुरेव सदा भवेत् ।

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु, न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति

पदं न धीराः ।

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते, सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते ।

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वं तिष्ठति तिष्ठतः ।

शाखायां सुखमासीनः सलीलं विध्यते खगः ।

सुकुमारं मधौ पत्रं तरोः स्यात्, कठिनं शुचौ ।

राधेयो जामदग्नेः शस्त्रविद्यामध्यैत, कुशलवौ आदिकवेरध्यैयाताम्,

पाण्डवाश्च द्रोणादध्यैयत ।

हरो हिमालये शेते हरिरधि शेते महोदधिम् ।

मम जननी भाद्रपदस्य शुक्लपक्षे नवम्यां सोमवासरे प्रत्यूषसि

मां प्रासूत ।

તે જન્મભાજઃ સ્વલુ જીવલોકે યેષાં મુખં સ્તૌતિ ગુણાન્વિદુષામ્ ।

ચાળક્યઃ ધામ્ના સહસ્રધામાનમપ્યતિશેતે ।

રૂપેણ મદનમપ્યતિશેતે^૧ં બાલઃ ।

સ્તુવન્નપેક્ષતે પ્રાયઃ સ્તૂયમાનાત્પ્રતિસ્તવમ્ ।

અપ્રાપ્તકાલવચનં બ્રુવન્ બૃહસ્પતિરપિ અવજ્ઞાનમપમાનં ચ શાશ્વતં પ્રાપ્નોતિ ।

વિધાય વૈરં સામર્ષે નરોઽરૌ ન ઉદાસીત ।

ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ, તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ ।

મન્દોઽપ્યમન્દતામેતિ સંસર્ગેણ વિપશ્ચિતઃ ।

સોદ્યોગં નરમાયાન્તિ વિવશાઃ સર્વસંપદઃ ।

નિયમ ૧૪ :—અર્તિ+શી (ચડી જવું, ' ના કરતાં સાફ હોવું ')
ધાતુ સાથે જે ગુણમાં ચડિયાતાપણું બતાવવું હોય તે ગુણને ત્રીજી
વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

યા + સિ = યાસિ

અ + યા + વ = અયાવ

અ + યા + અન્ = અયાન્ { વગેરે.
+ ઉસ્ = અયુઃ^૧

ઇ + અન્તિ = ય્ + અન્તિ = યન્તિ

ઇ + મિ = એમિ

આ + ઇ + અમ્ = એ + અમ્ = આયમ્

ઇ + સિ = એષિ

વગેરે.

ખીજન ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાની લગાડવામાં આવતી નથી,
પણ ધાતુને તરતજ કાળના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે.

વच् + ति = वक् + ति = वक्ति

વच् + સિ = વક્ + સિ = વક્ + ષિ = વક્ષિ

વच् + धि^૨ = वग् + धि = वग्धि

વच् + અન્તિ = બ્રુવન્તિ

વગેરે.

અ + વच् + स् - त् = अवच् = अवक्-ग् .

૧ ખીજન ગણના આકારાંત ધાતુઓને ભૂતકાળ ત્રીજા પુરુષ બહુવચનમાં વિકલ્પે
ઉસ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. ઉસ્ પ્રત્યય પહેલાં ધાતુના અંત્ય આ નો લોપ
થાય છે.

૨ અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનું કોઈ વ્યંજન ખીજન ગણના ધાતુના અંગને
છેડે આવે, તો આજ્ઞાર્થ ખીજન પુરુષ એકવચનમાં ધિ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે.

૧. વચ્ચ ધાતુનું વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ બહુવચનનું ૩૫ થતું નથી. તેને બદલે બ્રુવન્તિ ૩૫ લેવામાં આવે છે.

અદ્ + સિ = આત્સ

અ + અદ્ + અ + સ્ = આદઃ

અ + અદ્ + વ = આદ્વ

અ + અદ્ + અ + ત્ = આદત્

૨. ભૂતકાળના સૂ અને ત્ પ્રત્યયો પહેલાં અદ્ ધાતુને આગમ અ લાગે છે.

આસ્ + સે = આસ્સે

આસ્ + ધ્વે = આધ્વે

અ + આસ્ + ઇ = આસિ

અ + આસ્ + ધ્વમ્ = આધ્વમ્ વગેરે.

૩. ઘ્ થી શઙ્ થતા પ્રત્યયો પહેલાં આસ્ ધાતુના અંત્ય સ્ નો લોપ થાય છે.

શી + એ = શે + એ = શેયે

શી + અંતે = શે + ર્ + અંત = શેરંતે

શી + સે = શે + સે = શેષે

અ + શે + અત્ = અશેર્ + અત્ = અશેરત્

૪. (અ) કાળના પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં શી ધાતુના ઈ નો એ કરવામાં આવે છે.

(બ) ત્રીજા પુરુષ બહુવચનના અંતે, અત્, અને અતામ્ પ્રત્યયો પહેલાં શી ધાતુને આગમ ર્ લગાડવામાં આવે છે.

અ + સૂ + ઇ = અસુર્ + ઇ = અસુવિ

સૂ + એ = સુર્ + એ = સુવૈ

સૂ + આથે = સુર્ + આથે = સુવાથે

સૂ + મે = સૂષે

૫. (અ) આજ્ઞાર્થ પહેલાં પુરુષના એ, આવહૈ, અને આમહૈ, પ્રત્યયો પહેલાં સ્ માંના ઙ નો ગુણ થતો નથી.

(બ) ધાતુના અંતે આવેલા ઇ કે ઉ (ઇસ્વ અગર દીર્ઘ) નો સ્વરથી શઙ્ થતા અવિકારક પ્રત્યયો આગળ ઇય્ કે ઉવ્ થાય છે.^૧

૧ ઇ ધાતુને આ નિયમ લાગતો નથી, પરંતુ અધિ + ઇ (આ.) ને લાગુ પડે છે.

ब्रू + मि = ब्रो + ई + मि = ब्रवीमि ब्रू + आनि = ब्रो + आनि = ब्रवानि
ब्रू + तु = ब्रो + ई + तु = ब्रवीतु अ + ब्रू + अन् = अ + ब्रू + उव् + अन् = अब्रुवन्

૬. વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યયો પહેલાં બ્રૂ ધાતુને આગમ ઈ લગાડવામાં આવે છે.

नु + मि = नौ + मि नु + अन्ति = न् + उव् + अन्ति
 अ + नु + अम् = अनौ + अम् = अनवम् = नुवन्ति

૭. વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યયો પહેલાં ધાતુને અંતે આવેલા ૩ ની વૃદ્ધિ થાય છે.

[illegible]

अ + स्तु + अम् = अ + स्तो + अम् स्तु + अन्ति = स्त् + उव् + अन्ति
= अस्तवम् = स्तुवान्ति

૮. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં સ્તુ અને રુ ધાતુને વિકલ્પે ઈ આગમ લાગે છે.

$\text{रुद्} + \text{मि} = \text{रोद्} + \text{इ} + \text{मि} = \text{रोदिमि}$ $\text{रुद्} + \text{वः} = \text{रुद्} + \text{इ} + \text{वः} = \text{रुदिवः}$
 $\left. \begin{aligned} \text{अ} + \text{रुद्} + \text{स्} &= \text{अरोद्} + \text{ई} + \text{स्} \\ &= \text{अरोद्} + \text{अ} + \text{स्} \end{aligned} \right\} = \text{अरोदीः} \left. \vphantom{\begin{aligned} \text{अ} + \text{रुद्} + \text{स्} &= \text{अरोद्} + \text{ई} + \text{स्} \\ &= \text{अरोद्} + \text{अ} + \text{स्} \end{aligned}} \right\} = \text{अरोदः}$ $\text{रुद्} + \text{याम्} = \text{रुद्याम्}$
 $\text{स्वप्} + \text{ताम्} = \text{स्वपिताम्}$

૯. (અ) રુદ્ર , સ્વપ્ , શ્વસ , અન્ , અને જક્ષ્ ધાતુઓને ય સિવાયના કેઈપણ વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પડેલાં કે આગમ લાગે છે.

(વ) ભૂતકાળના સૂચને ત્ પ્રત્યયો પહેલાં આ ધાતુ-
ઓને અચ્ચને ર્ આગમ લાગે છે.

जक्ष् + अति = जक्षति अजक्ष् + स् = अजक्ष् + अ + स् = अजक्षः
 अजक्ष् + उस् = अजक्षुः अजक्ष् + ई + स् = अजक्षीः

૧૦. જક્ષ્ ધાતુને ત્રીજા પુરુષ બહુવચનમાં અન્તિ. અન્ અને અન્તુ ને બદલે અનુક્રમે અતિ, ઉસ્ અને અતુ પ્રત્યયો લાગે છે.

અસ્ + તિ = અસ્તિ

અસ્ + સિ = અસિ

આ + અસ્ + અમ્ = આસમ્

અસ્ + વઃ = સ્વઃ

આ + અસ્ + સ્ - ત્ = આસ્ + ઈ + સ્ - ત્ = આસીઃ - સીત્

આ + અસ્ + વ = આ + સ્વ = આસ્વ

૧૧. (અ) અવિકારક પ્રત્યયો પહેલાં અસ્ માંનો અ ઉઘાવી મૂકવામાં આવે છે.

(બ) વર્તમાનકાળના બીજા પુરુષ એકવચનના સિ પ્રત્યય આગળ અસ્ માંનો સ્ ઊડી જાય છે.

(ક) ભૂતકાળના બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનના પ્રત્યયો આગળ ઈ આગમ લાગે છે.

(ડ) આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં અસ્ તું રૂપ અધિ થાય છે.

સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરો:—

(૧) પ્રાણીઓને મનુષ્યોમાં વિશ્વાસ નથી (વિ+શ્વસ).

(૨) ભાઈભાઈમાં આજે વિશ્વાસ નથી.

(૩) યુધિષ્ઠિરના વચનથી હેતરાયલા દ્રોણાચાર્ય આણુશય્યા પર સૂતા (શી, અધિ+શી, સ્વપ્).

(૪) અમે સાંજે ખગીયામાં બાંકડાપર બેસીએ છીએ (અધિ+આસ્).

(૫) સવાર સાંજ ઝાડની ઘટાઓમાં પક્ષીઓ મધુર સ્વરે ગાય છે (રુ).

(૬) પિતાએ જેને માર્યો છે એવો તે બાળક લાંબા વખત સુધી રહ્યો (રુદ્).

(૭) નિશાળમાં છોકરાઓ અનેક વિષયો ભણે છે (અધિ+હ).

(૮) તું જેને જેને જુએ તેને નમ્ર વચનો કહે (બ્રુ).

- (૯) સજ્જનો પોતાની મોટાઈ ગાઈ બતાવતા નથી (બ્રૂ), પણ કાર્યોથી જણાવે છે.
- (૧૦) વલ્કલધારી (વસ્) શકુન્તલા મહારાણીઓને પણ રૂપમાં ચડી જતી (અતિ+શી).
- (૧૧) આપણે ગમે તે મળી આવે તે ખાતું જોઈએ નહિ (અદ્).
- (૧૨) સંતુષ્ટ માણસને સુખ આવી મળે છે (અભિ+ઈ).
- (૧૩) પૈસાદારોના વખાણ કરવા જોઈએ નહીં (સ્તુ), પણ વિદ્વાનોના ગુણો વખાણવા જોઈએ (નુ).
- (૧૪) જેઓ દુર્જનો તરફ બેદરકાર રહે છે (ઉદ્+આસ્) તેઓ પડતીને પામે છે (અભિ+ઈ).
- (૧૫) આરણે બેઠેલો (આસ્) આ લિખારી ભગવાનના ગુણ ગાય છે (સ્તુ).

શબ્દકોશ

ખીજ ગણના ધાતુઓ

અદ્=ખાતું

અસ્=હોવું, થવું

આમ્=બેસવું

ઉદ્+આસ્=ઉદાસીન રહેવું

ઈ=જવું અધિ (આ)=શીખવું અભિ

=આવી મળવું ઉદ્=ઊગવું ઉપ

=પહોંચવું

સ્ત્વા=કહેવું આ+સ્ત્વા

નુ=વખાણવું

પ્રાણ્=જીવવું

બ્રૂ=કહેવું

શી=પડી રહેવું અધિ+શી*—અતિ=

ચડી જવું

શ્વસ્=શ્વાસ લેવો—વિ=વિશ્વાસ કરવો

સૂ=જન્મ આપવો પ્ર+સૂ

સ્તુ=વખાણવું

હુ=છુપાવવું અપ+હુ

અનવાત્ (વિ.)=ન મળેલું

અપ્રાપ્તકાલઃ (ન.)=અયોગ્ય વખત

અવજ્ઞાનમ્ (ના.)=અવગણના

આક્રાન્ત (કૃ.)=સહેવાયલું

આદિકવિઃ (ન)=વાદમીકિ

આસીન (કૃ.)=બેઠેલો

ઊર્ધ્વમ્ (અ.)=ઉંચે

કદલી (નારી)=કેળ

* સકર્મક હોવાથી અધિકરણ વાચક શબ્દ ખીજમાં આવે છે.

કલ્પદ્રુમઃ (ન.)=ધર્મિષ્ઠ વસ્તુ આપનારું ઝાડ	પ્રતિસ્તવમ્ (ના.)=સામા વખાણુ
સ્વલુ (અ.)=ખરેખર	ભગઃ (ન.)=નસીખ
જન્મભાજ્=જન્મ ધારણ કરનાર	રાધેયઃ (ન.)=રાધાનો પુત્ર, કર્ણ
જામદગ્નિઃ (ન.)=જમદગ્નિનો પુત્ર, પરશુરામ	વિ+ધા=કરવું
દ્વિઃ (અ.)=બે વાર	સગન્ધઃ (ન.)=સમાન ગન્ધવાળો, સ્નેહી
ધરા (નારી)=પૃથ્વી	સલીલમ્ (અ.)=સહેલાઈથી
ધામન્ (ના.)=તેજ	સહસ્રધામન્ (ન.)=સૂર્ય
નિ+સદ્ [નિષીદ્]=બેસવું	સામર્ષ (વિ.)=ગુરુસે થયેલો
	સુખમ્ (અ.)=સહેલાઈથી, સુખમાં

છેતરાયલો=વચ્ચિત
બાંકડો=પીઠમ્, ફલકઃ

ધરા=કુઞ્જઃ-જમ્

મનોયત્ન ૭૩ : કૌંસમાં આપેલા ધાતુના યોગ્ય રૂપો વાપરો:—

- (i) ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમ્ ——— લક્ષ્મીઃ । (ઉપ+ઇ)
- (ii) યઃ ——— સર્જીવતિ । (પ્રાણ)
- (iii) નારાયણઃ શેષે સુખમ્ ——— । (શી)
- (iv) ધનવન્તં ધનેચ્છયા જનાઃ ——— । (સ્તુ)
- (v) સૂતૃતા વાક્ કીર્તિ ——— । (સૂ)
- (vi) (ક્રિયત્) વિદ્યા ભવતા ——— । (અધિ+ઇ)
- (vii) હંસો મનુષ્યવાચા દમયન્તીમ્ ——— । (બ્રૂ)

મનોયત્ન ૭૪ : (અ) નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

- (i) આસ્ત, એહિ, બ્રુવન્તિ, યતિ, સુવીય, આસિ, માન્તી, બ્રુવાણાઃ, પ્રાસૂત, સ્તૂયમાનાત્, ઉદાસીત.
- (ii) આયન્તિ-આયાન્તિ; આસ્ત-આસત; આસિ-આસીઃ, સ્નાન્તિ-સ્નાન્તી.
- (વ) નીચેનાં ધાતુઓનું વર્તમાનકૃદંત બનાવો:-આસ્, શી, ઉદ્+ઇ, વસ્, વच्.

પાઠ ૨૮ મે।

સાતમે ગાથ

તૃષ્ણાં છિન્દ્વિ ।

સૂતૃતા વાગ્દુષ્કૃતં હિનસ્તિ ।

મૂર્ખસહસ્રેભ્યઃ પ્રાજ્ઞ એકો વિશિષ્યતે ।

કિયદવશિષ્ટં રજન્યાઃ ।

સંભાવિતસ્ય અપકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ।

હરેઃ શિશુરપિ મદાવલિસાનાં નાગાનાં ગણ્ડસ્થલાનિ ભિનન્તિ ।

ન તૃણેહ્લીતિ લોકોઽયં વિન્તે માં નિષ્પરાક્રમમ્ ।

છિન્દન્તિ ધર્મમર્યાદાશૃङ्ખલાં વિષયોન્મુખાઃ ।

કાકોઽપિ જીવતિ ચિરાય બલિં ચ ભુઙ્ક્તે ।

કિં વસ્તુ વિદ્વન્ ગુરવે પ્રદેયં ત્વયા કિયદ્વેતિ તમન્વયુઙ્ક્તુઃ ।

સ્થાને ભવાનેકનરાધિપઃ સન્ અકિશ્ચનત્વં મશ્વજં વ્યનન્તિ ।

કોષાધ્યક્ષપદે આત્માનં નિયંક્ષ્વેતિ સ રાજ્ઞાદિષ્ટઃ ।

નાનાનદીનદશતાનિ તુ પૂરયિત્વા રિક્તોઽસિ યજ્જલદ સૈવ
તવોત્તમશ્રીઃ ।

ગજપુઙ્ગવો ધીરં વિલોકયતિ ચાદુશતૈશ્ચ ભુઙ્ક્તે ।

નિદાઘે તુષારશિશિરં પાનીયં કો વૃણન્તિ ।

મેઘશ્યામલઃ કૃષ્ણો ગોપદારકૈઃ સમપૃણક ।

પ્રભાતેઽસ્મિન્નુદ્યાને તરવઃ ફેનધવલાનિ પુષ્પાણિ વ્યઙ્ગન્તિ ।

સૂર્યમણ્ડલં દિવાચન્દ્રપાણ્ડુરેણેવ રજસાચ્છાદિતમ્ ।

તુષારશિશિરમ્=તુષારઃ ઇવ શિશિરમ્ ફેનધવલમ્=ફેનઃ ઇવ ધવલમ્

મેઘશ્યામલઃ=મેઘઃ ઇવ શ્યામલઃ દિવાચન્દ્રપાણ્ડુઃ=દિવાચન્દ્રઃ ઇવ પાણ્ડુઃ

ઉપમાનાં ત્રણ અંગો પૈકી ઉપમેય અને ઉપમાન અનુક્રમે પહેલા અને
બીજા પદ તરીકે આવે તો કર્મધારય સમાસ અને છે એ આપણે ૨૫ મા

પાઠમાં જોયું. કેટલીક વાર ઉપમાન અને સાધારણધર્મ અનુક્રમે પહેલા અને બીજા પદ તરીકે આવે છે ત્યારે પણ **કર્મધારય સમાસ** અને છે. આ સમાસના દાખલાઓ ઉપર નોંધ્યા છે, અને એનો વિગ્રહ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. આ સમાસો ઉપમાનપૂર્વપદકર્મધારય સમાસો કહેવાય છે, અને આગળ દર્શાવેલા સમાસો ઉપમાનઉત્તરપદકર્મધારય સમાસો કહેવાય છે.

પિષ્+અન્તિ=પિ+ન્+ષ્+અન્તિ=પિષન્તિ

રુધ્+મિ=રુ+ન+ધ્+મિ=રુનધ્મિ

રુધ્+વઃ=રુ+ન્+ધ્+વઃ=રુધ્વઃ

અઙ્+મિ=અ+ન+ઙ્+મિ=અનઙ્મિ.

સાતમા ગણમાં વિકારક પ્રત્યયો પહેલાં ન અને અવિકારક પ્રત્યયો પહેલાં ન્ નિશાની લગાડવામાં આવે છે દરેક ગણમાં ગણની નિશાની ધાતુને જોડવામાં આવતી હતી. આ ગણમાં ગણની નિશાની ધાતુને જોડવામાં આવતી નથી, પણ ધાતુમાંના સ્વર અને અંત્ય વ્યંજન એ બેની વચ્ચે મૂકવામાં આવે છે. ગણની નિશાની લગાડતી વખતે ધાતુમાંના અનુનાસિકનો લોપ કરવામાં આવે છે.

મુજ્ + મિ = મુનજ્ + મિ = મુનઙ્મિ

મુજ્ + થઃ = મુઙ્જ્ + થઃ = મુઙ્કથઃ

મુજ્ + વઃ = મુન્જ્ + વઃ = મુઙ્ગ્વઃ

મુજ્ + ધિ* = મુઙ્જ્ + ધિ = મુઙ્કિધ

મુજ્ + સિ = મુનજ્ + સિ = મુનક્+સિ

અ + મુજ્ + અન્ = અમુઙ્ગન.

= મુનક્ + ષિ = મુનક્ષિ

અ + મુજ્ + ગ્-ત્ = અમુનજ્ = અમુનક્-ગ્

૧. ભૂતકાળના બીજા અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનના સૂ અને ત્ પ્રત્યયોનો વ્યંજન પછી લોપ થાય છે. આમ કરવાથી પદાન્તે આવેલા અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનને બદલે તેના વર્ગનો પહેલો કે ત્રીજો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

આજ પ્રમાણે યુજ્, વિજ્, અઙ્જ્, મઙ્જ્ વગેરે ધાતુઓનાં રૂપો થાય છે. તેમજ પૃચ્ નાં પૃણ્ચ્મિ, પૃઙ્ચ્વઃ, પૃણક્ષિ, પૃઙ્કથઃ, પૃઙ્કિધ અપૃણક્-ગ્, અપૃઙ્ગન્ વગેરે રૂપો થાય છે. રિચ્ અને વિચ્ નાં રૂપો પૃચ્ પ્રમાણે થાય છે.

* ધાતુના અંગને છેડે અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાયનું વ્યંજન આવે તો આજાર્ય બીજા પુરુષ એકવચનમાં ધિ પ્રત્યય લાગે છે.

क्षुद् + सि = क्षुणत् + सि = क्षुणत्सि अ + क्षुद् + स् = अक्षुणद् = अक्षुणः-त-द्
क्षुद् + थः = क्षुन्त् + थः = क्षुन्थः अ + क्षुद् + त् = अक्षुणद् = अक्षुणत्-द्

૨. ભૂતકાળના બીજા પુરુષ એકવચનના સ્ પ્રત્યય આગળ
ધાતુના અંતે આવેલા ડ્ નો વિકલ્પે ર્ કે વિસર્ગ કરવામાં
આવે છે.

એજ પ્રમાણે રિવ્ડ, મિવ્ડ, વિવ્ડ વગેરે ધાતુઓનાં રૂપો થાય છે.

છિદ્દનાં રૂપ પણ એજ પ્રમાણે થાય છે, પણ ભૂતકાળના અ આગમની પછી છત્તી પહેલાં જ મૂકવામાં આવે છે. અચ્છિનદમ્-અચ્છિન્દ્વ વગેરે.

$\text{पिष् + मि} = \text{पिनष् + मि} = \text{पिनाधि}$
 $\text{पिष् + सि} = \text{पिनष् + सि} = \text{पिनक् + सि} = \text{पिनक् + षि} = \text{पिनक्षि}$

पिप् + थः = पिन्प् + थः = पिष्ठः पिप् + धि = पिष् + धि = पिङ् +
अ + पिप् + स्-त् = अपिन्प् = अपिन्ट्-ङ् धि = पिण्ड् + ढि = पिण्डिढ

૩. (અ) હ અથવા ષ પછી સ્ આવે તો હ કે ષ નો ક્ કરવા-
માં આવે છે.

(વ) કોઈ પણ પદમાં અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન પછી કોઈ વર્ગનો ત્રીજો અગર ચોથો અક્ષર આવે તો પહેલા વ્યંજનને બદલે તેના વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે.

हिन्स् + मि = हिनस् + मि = हिनस्मि; अ + हिनस् + स् = अहिनस् = अहिनः-त-द्
हिन्स् + सि = हिनस् + सि = हिनस्सि; अ + हिनस् + त् = अहिनस् = अहिनत-द्
हिन्स् + धि = हिन्धि.

૪. (અ) ધાતુને અંતે આવેલા સ્ નો ભૂતકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના ત પ્રત્યય પહેલાં ત કે દ્ થાય છે. બીજા પુરુષના સ્ પહેલાં આ ફેરફાર વિકલ્પે થાય છે.

(બ) ધૃતી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં આગળ આવેલો સ્ ઉડાવી મૂકવામાં આવે છે.

इन्ध् + से = इन्त्से

इन्ध् + ते = इन्ध् + धे = इन्द् + धे = इन्दे

इन्ध् + वहे = इन्ध्वहे

अ + इन्ध् + थाः = ऐन्ध् + धाः = ऐन्द् + धाः = ऐन्द्राः

૫. કેાઈ પણ વર્ગના ચાથા વ્યંજન પછી ત્ કે થ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો ત્ કે થ્ નો ધ્ થાય છે.

रुध् + सि = रुणध् + सि = रुणत्सि

रुध् + थः-तः = रुन्ध् + थः-तः = रुन्ध्

अ + रुध् + त् = अरुणत्-द्

+ धः = रुन्द् + धः = रुन्द्रः

तृह् + सि = तृणेह् + सि = तृणेद् + सि

तृह् + ति = तृणेह् + ति = तृणेद् + ति

= तृणेक् + सि = तृणेक् + षि = तृणेक्षि

= तृणेद् + धि = तृणेद् + ढि = तृणेढि

तृह् + थः = तृण् + धः

अ + तृह् + स्-त् = अतृणेद् + स्-त्

= तृण् + ढः = तृण्डः

= अतृणेद् = अतृणेद्-द्

૬. (અ) ધાતુને અંતે હ આવે અને તેના પછી અનુનાસિક કે અંતસ્થ સિવાયનું કોઈ વ્યંજન આવે અગર કંઈ ન આવે તો હ નો દ્ કરવામાં આવે છે.

(બ) દ્ પછી દ્ આવે તો પહેલા દ્ નો લોપ થાય છે અને (ઋ સિવાયનો) આગલો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરો:—

(૧) અમે દિવસમાં બે વાર જમીએ છીએ (ભુજ્).

(૨) દિરણ્યકે પોતાના મિત્ર ચિત્રગ્રીવના બંધનો પોતાના કુમળા દાંતો વડે કાપી નાખ્યાં (છિદ્).

(૩) પહેલાં શરીરે તેલ ચોળો (અઙ્) અને પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરો.

(૪) ભીમે કીચકના શરીરનો ચૂરો કરી નાખ્યો (ક્ષુદ્).

(૫) તમે આ કામ તમારા ભાઈને સોંપો (નિ+યુજ્).

(૬) વૈતરો દવાને ઘૂંટી લોટ કરે છે (પિષ્).

(૭) આમ બોલીને તમે શા માટે તમારી ઉદ્ધતાઈ બતાવો છો (વિ+અઙ્).

(૮) ઉતાવળે દોડવામાં તમે આ સુંદર ઘડો ભાંગી નાંખ્યો (મઙ્).

- (૯) જે સારાં નરસાંનો ભેદ કરી જાણતો નથી (વિવિજ્) તે મૂર્ખો છે.
 (૧૦) અસલના વખતમાં લોકો પથ્થરો ધસીને અગ્નિ સળગાવતાં (હન્વ).
 (૧૧) તમારે દુર્જનના સમાગમમાં આવવું જોઈએ નહિ (સંપૃચ્).
 (૧૨) શરણે આવેલાની આશાનો નાશ ના કરો (તૃહ, હિન્સ); આશાભંગ-
 થી તે દુઃખ પામે છે (ઉદ્+વિજ્, સિદ્)
 (૧૩) પેલો ઘડો ખાલી કરો (રિચ્); એમાં લોટ ભરવાનું વ્યાજખી નથી.
 (૧૪) નળને દમયન્તીના મહેલમાં દાખલ થતો કાઢ્યો અટકાવ્યો નહિ (રુવ્).
 (૧૫) તમે મારી સાથે વનસ્પતિના ગુણોની ચર્ચા કરો છો (વિદ્), પણ
 એના ખાસ ફાયદા પર કેમ ભાર મૂકતા નથી (વિ+શિષ્).

શબ્દકોશ

સાતમા ગણના ધાતુઓ
 અઙ્જ=આંજવું, ચોપડવું
 વિ+અઙ્જ=ઉઘાડું પાડવું
 છિદ્ર=કાપવું
 તૃહ=મારવું
 પૃચ્=સમાગમમાં આવવું સંપૃચ્
 મિદ્ર=ભેદવું
 મુજ્=ભોગવવું, ખાવું
 યુજ્=જોડવું-અનુ-સવાલ પૂછવો,-
 નિ=નિમણૂક કરવી
 રિચ્=ખાલી કરવું-અતિ=ચડી જવું
 વિદ્ (આ)=ચર્ચા કરવી, જાણવું
 વૃજ્=દૂર રાખવું, ત્યાગ કરવો
 શિષ્=ઝાડી રહેવું, છૂટું પાડવું
 વિ+શિષ્=ભાર મૂકવો, જુદા પડવું,
 વધારવું
 હિન્સ=મારવું
 અકિચ્ચનત્વમ્ (ના.)=નિર્ધનતા

અવલિત (કૃ.)=અહંકારી
 ચાદુઃ (ન.)=પ્રિય શબ્દ
 તુષારઃ (ન.)=અરફ
 દારકઃ (ન.)=છોકરો
 ધીરમ્ (અ.)=સ્થિરતાથી, મક્કમ-
 પણે
 નાગઃ (ન.)=દારી
 નાના (વિ.)=જુદા જુદા
 પાણ્ડુ (વિ.)=ફિકકું
 ફેનઃ (ન.)=શીણ
 મેઘશ્યામલઃ=મેઘ જેવો શ્યામ
 રજસ્ર (ના.)=ધૂળ
 વિષયોન્મુલ્લઃ=વિષયમાં આસક્તિ-
 વાળો
 શૃંગ્ગલા (નારી)=મેડી
 સંભાવિત (વિ.)=માનનીય
 સૂતૃત (વિ.)=સાચી અને મધુરી
 હરિઃ (ન.)=સિંહ

એ વાર=દ્વિઃ

તેલ=તૈલમ્

વૈતરો=વૈતનિકઃ

ધૂંટી લોટ કરવો=ચૂર્ણપેષં પિષ્

ઉતાવળે=રમસા

અસલના વખતમાં=પુરા

ધસવું=ધૃષ્ણ (૧ લો પ)

લોટ=પિષ્ટમ્, ગુંડિકા,

સક્તવઃ (બહુવ.)

મનોયત્ન ૭૫ : નીચેનાં રૂપો તૈયાર કરો:—

ભૂ. બી. પુ. એ. વ.— અઙ્, રુદ્, ઇન્દ્, હિન્, પિષ્, મિદ્.

અદ્, અસ્, ઇ, ઘ્રૂ, રુદ્, વચ્.

આ. બી. પુ. એ. વ.— પિષ્, હિન્સ, પૃત્, તૃદ્. વચ્, અસ્, રુદ્, ઇ.

વ. બી. પુ. એ. વ — અઙ્, ઇન્દ્, કુદ્, પિષ્, અસ્, નુ, સ્તુ, ઘ્રૂ, વચ્.

વ. પ. પુ. દ્વિ વ.— અઙ્, પૃત્.

આ. ત્રી. પુ. એ. વ., દ્વિ વ. તથા બ. વ :—રુદ્, અઙ્, ઇન્દ્, પૃત્.

ભૂ. ત્રી. પુ. બ. વ.— રૂયા, સૂ, શી, ઇ, અધિ+ઇ, રુ, જક્ષ્.

આજ્ઞાર્થ બી. પુ. બ. વ.—વસ્, સ્તુ, અસ્.

પરિશિષ્ટ ૫

સમાસ

આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં દ્વન્દ્વ અને તત્પુષ્પ સમાસનાં થોડાં ઉદાહરણો જોયાં હતાં. આ પુસ્તકમાં આપણે બીજાં કેટલાંક વધારાનાં ઉદાહરણો જોયાં છે.

આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં દ્વન્દ્વ સમાસનાં જે ઉદાહરણો જોયાં હતાં તેનાં ખાસ લક્ષણો જો હતાં. (૧) સમાસની જાતિ છેલ્લા પદની જાતિને અનુસરી નક્કી કરવામાં આવી હતી. (૨) સમાસનું વચન બધાં પદોનો એકંદરે વિચાર કરી નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ પુસ્તકમાં આપણે જે દ્વન્દ્વ સમાસનાં ઉદાહરણો જોયાં (પા. ૧૩૧) તે બધા સમાસો નાન્યતરજાતિ અને એક વચનમાં હતા. દ્વન્દ્વ સમાસના આ બે પ્રકારો અનુક્રમે **इतरेतरद्वन्द्व** અને **समाहारद्वन्द्व** તરીકે ઓળખાય છે. સાધારણ રીતે (અ) શરીરનાં અંગસૂચક શબ્દો, (બ) લક્ષકરનાં વિવિધ અંગસૂચક શબ્દો, (ક) ભિન્ન જાતિનાં નદીનાં નામો, (ડ) જીવડાં કે નાના પ્રાણીઓનાં નામો, તથા (૩) કુદરતી વૈમનસ્ય ધરાવનારાં પ્રાણીઓનાં નામોનો સામાસિક શબ્દ બનાવવામાં આવે તે **समाहारद्वन्द्व** સમાસ બને છે.

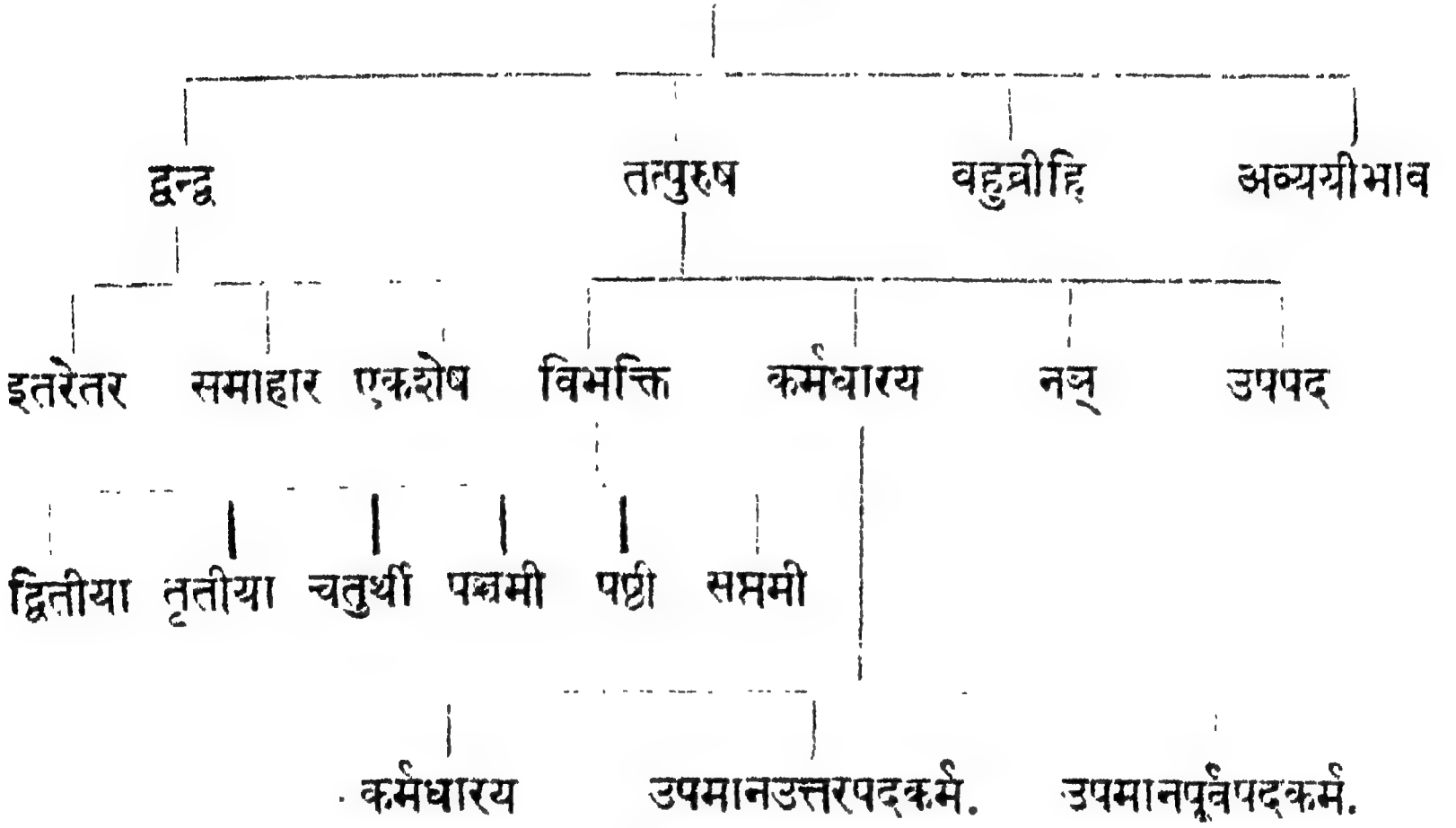
આ ઉપરાંત દ્વન્દ્વ સમાસનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, જેને **एकशेषद्वन्द्व** સમાસ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ પા. ૧૩૧)

તત્પુષ્પસમાસના આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં ચાર પ્રકારો જોયા હતા—**विभक्ति** તત્પુષ્પસમાસ, **कर्मधारय** તત્પુષ્પસમાસ, **नञ्** તત્પુષ્પસમાસ અને **उपपद** તત્પુષ્પસમાસ. આ પૈકીના પહેલા બેનાં બીજાં કેટલાંક વધારાનાં ઉદાહરણો આપણે આ પુસ્તકમાં જોયાં છે. **कर्मधारय**ના પા. ૧૪૦ પરનાં ઉદાહરણો **उपमानउत्तरपदकर्मधारयसमास** અને પા. ૧૫૧ પરનાં **उपमानपूर्वपदकर्मधारयसमास** તરીકે ઓળખાય છે.

કેટલીકવાર સામાસિક શબ્દ વાક્યમાં કોઈ બીજા શબ્દની સાથે વિશેષણ વિશેષ્યનો ભાવ ધરાવે છે. આમ આખો સામાસિક શબ્દ વિશેષણ તરીકે પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે તેને **बहुव्रीहिसमास** તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા **बहुव्रीहि** સમાસના દાખલા આપણે પા. ૧૨૧ પર જોયા છે.

આ ઉપરાંત સમાસનો એક ચોથો પ્રકાર આપણે પા. ૧૨૫ જોયો છે. આ સમાસને અવ્યયીભાવસમાસ કહેવામાં આવે છે. આ સમાસનું પહેલું પદ અવ્યય હોય છે, અને તે પદ પ્રધાનપદ છે સાધારણ રીતે આ સમાસ નાન્યતરગતિ એકવચનમાં હોય છે, અને એનો વિગ્રહ અમુક ચોક્કસ રીતેજ થાય છે.

સમાસ

૧. તત્પુરુષ સમાસનું અંત્ય પદ રાત્રિ હોય અને તેની આગળ સંખ્યાવાચક વિશેષણ, અવ્યય, ભાગ સૂચક શબ્દ, કે સર્વ અથવા પુણ્ય આવે તો રાત્ર થાય છે. દ્વિરાત્રમ્, અતિરાત્રઃ, પૂર્વરાત્રઃ, પુણ્યરાત્રઃ. એજ પ્રમાણે અહોરાત્રઃ પણ થાય છે.
૨. તત્પુરુષ સમાસનું અંત્ય પદ રાજન્, અહન્ કે સર્વ હોય તો તેનું અનુક્રમે રાજ, અહ, અને સર્વ થાય છે. મદ્રરાજઃ, પુણ્યાહમ્, કૃષ્ણસર્વઃ. પણ અહન્ ની આગળ અવ્યય કે ભાગ સૂચક શબ્દ આવે તો અહન્ નું અહ થાય છે. પૂર્વાહ્નઃ.
૩. જ્યારે મહત્ શબ્દ કર્મધારય કે બહુવ્રીહિ સમાસનું પ્રથમ પદ હોય ત્યારે તેનું મહા થાય છે. મહાદેવઃ, મહાબાહુઃ.
૪. તત્પુરુષ સમાસનું અંત્ય પદ પથિન્ હોય તો તેનું પથ થાય છે. અપથઃ.

शिवेन कृतो दक्षयज्ञनाशः

पुरा दक्षप्रजापतेर्बह्व्यः कन्यका आसीत् । तासामेका सती तेन शङ्कराय प्रप्ता । अथ कदाचित् तेन यज्ञ आरब्धः । तस्मिन्नध्वरे यज्ञसंदर्शनाय स शङ्करमन्तरेण अन्यान् सकलान् जामातृन् न्यमन्त्रयत् । पितृगृहे निवसन्ती भवानी यदा मखे पतिं नालोकयत् तदा पितरम् पृष्टवती । किमिति तात भर्ता मम न दृश्यतेऽस्मिन्नध्वरे । आहूतोऽनाहूतो वा स त्वया तदुच्यतामिति । दक्षः प्रत्यवदत् । बाले ते भर्ता कृत्तिपरिधानः कपालमाली सन्नस्मिन् मङ्गलमखेऽशुभो मन्यते । कथमहं तदा तमाह्वयेयमिति । अकल्पितं विषसंनिभमेतत्पितुर्वचनमाकर्ण्य स्तब्धा सा देवी दाक्षायणी पापोऽयं मे जनकः । अस्माज्जातेन अमुना देहेन किं ममेति प्रोच्य प्राणान् त्यक्तवती । यदा अयं वृत्तान्तः शङ्करस्य श्रुतिपथमगच्छत् तदा स भृशं क्रुद्धोऽभवत् । यज्ञमासाद्य द्विजान् यज्ञार्थं समागतानन्यानतिथींश्च प्राद्रावयत् । एवम् प्रियावियोगमन्युना वृषभध्वजेन दक्षयज्ञो नाशितः ।

कस्मै प्रप्ता सती दक्षप्रजापतिना ? किमर्थम् भगवान् शङ्करो दक्षेण यज्ञे न आहूतः ? किम् अपृच्छत् सती पितरम् ? किम् उक्तवान् प्रजापतिः ? किं कारणं सती मृता ? किम् अकरोत् भगवान् शङ्करः ? किमर्थम् शङ्करेण दक्षयज्ञः नाशितः ?

दक्षेण — यज्ञे शङ्करोऽनाहूतः । भवानी आत्मनो भर्तारम् — अनालोक्य — । — इति मयास्मिन्नध्वरे स न आहूत इति पितुर्वचनमाकर्ण्य सा — । — शङ्करेण दक्षयज्ञः विनाशितः ।

શબ્દકોશ

અથ કદાચિત્ (અ.)=કોઈ એક વખતે	નિ+મન્ત્ર (૧૦ આ)=આમંત્રણ આપવું
અકલ્પિત (કૃ.)=ન કલ્પેલું	પાપ (વિ.)=પાપી-પઃ=પાપી માણસ -પમ્=પાપ
અધ્વરઃ (ન.)=યશ મલ્લ:	પ્ર+દા=આપવું, પરણાવવું
અન્તરેણ (અ.)=સિવાય	ભવાની (નારી)=પાર્વતી સતી, દાક્ષાયણી
આ+કર્ણ ૧૦૩)=સાંભળવું સમાકર્ણ	મન્યુઃ (ન.)=ક્રોધ, શોક, પરિનાપ
આ+લોક (૧ આ, ૧૦ ૩)=જેવું	વિદ્રાવય્=નસાડવું
આ+સાદય્=મેળવવું	વૃષભધ્વજઃ (ન.)=શંકર
કપાલમાલિન્=ખોપરીઓ માળા છે જેની તે, શંકર	સંદર્શનમ્ (ના.)=દર્શન
કૃત્તિપરિધાનઃ=ચર્મ છે વસ્ત્ર જેનું તે, શંકર	સાંનિભ (વિ.)=જેવું

મનોયત્ન ૭૬ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

આહ્વેયમ્, નિવસન્તી, ઉચ્ચતામ્, સમાગતાન્, પ્રોચ્ય, પૃષ્ટવતી, અનાદૃતઃ,
સ્તબ્ધા, પ્રત્તા, આરબ્ધઃ.

५१४ ३० भे।

पुरूरवा उर्वशीं दानवहस्तात् मोचयति

अप्सरसः—परित्रायताम् परित्रायतां यः सुरपक्षपाती यस्य
वाम्बरतले गतिरस्ति ।

राजा — (प्रविश्य) अलमलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात्प्रतिनि-
वृत्तं पुरूरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रा-
तव्या इति ।

रम्भा — असुरावलेपात् ।

राजा — किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

मेनका — शृणोतु महाराजः । या अलंकारः स्वर्गस्य सा नः
प्रियसखी उर्वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना केशिना
दानवेन बन्दिग्राहं गृहीता ।

राजा — अपि ज्ञायते कतमेन दिग्भागेन गतः स जाल्मः ।

सहजन्या— पूर्वोत्तरेण ।

राजा — तेन हि विमुच्यतां विषादः । युष्माकं सखीप्रत्यानयनाय
यते । क्व पुनर्मा भवत्यः प्रतिपालयन्ति ।

अप्सरसः— एतस्मिन् हेमकूटशिखरे ।

(राजा ऐशानीं दिशं प्रति रथेन गच्छति)

रम्भा — सखि, यथानिर्दिष्टं प्रदेशं संक्रमामहे । (तथा कृत्वा) अपि
नाम स राजा उद्धरेत् नो हृदयशल्यम् ।

मेनका — सखि मा ते संशयो भवतु ।

सहजन्या — हला समाश्वसित । (ऊर्ध्वमवलोक्य) एष राजर्षेरथो
दृश्यते । न खलु एषोऽकृतार्थो निवर्तते ।
(ततः प्रविशति राजा भयनिमीलिताक्षी चोर्वशी)

राजा — सुन्दरि, गतं भयं भीरु सुरारिसंभवम् । तदंतदुन्मीलय
चक्षुः । (उर्वशी संज्ञां लभते) अयि प्रकृतिमापद्यते ते सखी ।

चित्रलेखा — सखि, विश्रब्धा भव । पराभूताः खलु त्रिदशपरि-
पन्थिनो हताशाः ।

उर्वशी — (चक्षुषी उन्मील्य) किं महेन्द्रेण ।

चित्रलेखा — न महेन्द्रेण । महेन्दसदृशानुभावेन राजर्षिणा ।
(ततः प्रविशति गन्धर्वराजश्चित्ररथः)

चित्ररथः — (राजानं सबहुमानम्) दिष्ट्या वर्धते भवान् विक्रममहिम्ना ।
केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य अस्याः प्रत्याहरणार्थं
शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयं त्वदीयं
जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामुपागताः । स भवानिमां पुर-
स्कृत्य अस्माभिः सह मघवन्तं द्रष्टुमर्हति ।

राजा — सखे, नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम् । त्वमेवात्र भवतीं
तत्र नय ।

चित्ररथः — यथा भवान्मन्यते । इत इतो भवत्यः ।

Adapted from विक्रमोर्वशीयम्

का उर्वशी आसीत् ? केन सा बन्दिग्राहं गृहीता ? किमर्थम् अप्सरोभिः
पुरूरवसः साहाय्यम् याचितम् ? कुत्र अप्सरसो राजानम् प्रत्यपालयन् ? किमर्थम्
चित्ररथः पुरूरवसम् उपेतः ? कतमेन दिग्भागेन गतः स दानवः ? किं प्रार्थितः
पुरूरवाः चित्ररथेन ?

શબ્દકોશ

અકૃતાર્થઃ=જેની ધારણા સફળ થઈ નથી એવો

અપિ નામ (અ.)=એમ બને, હું ઇચ્છું કે, કદાચ (આશાસૂચક અવ્યય તરીકે વપરાય છે.)

અમ્બરમ્ (ના.)=આકાશ

અનુભાવઃ(ન)=પ્રતિષ્ઠા, તેજ, શક્તિ

અવલેપઃ (ન.)=અહંકાર

ઇતિહતઃ(અ.)=આમ, આ બાબતે

ઉદ્+મીલ્ (૧ પ)=(આંખો) ઉઘાડવી

ઉદ્+હ=ખયાવવું

ઉપ+ઈ (૨ પ)=પહોંચવું, પાસે જવું

ઉપ+શ્રુ (૫ પ)=સાંભળવું, જાણવું

નિ+મીલ્ (૧ પ)=બધ કરવું, મીંચવું

પરિ+ત્રૈ (૧ આ)=ખયાવવું

પરિપન્થિન્ (વિ.)=નડતું, હેરાન

કરતું-(ન.)=દુશ્મન, વિરોધી,

લૂંટારો

પુરસ્કૃત્ય=આગળ કરીને

પૂર્વોક્તરા=ઈશાન દેશાની

પ્રકૃતિમ્ આપદ્=જ્ઞાનમાં આવવું

સંજ્ઞાં લભ્

પ્રતિ (અ.)=તરફ

પ્રતિ+પાલય્=રાહ જોવી

પ્રત્યાનયનમ્ (ના.)=પાછું લાવવું તે પ્રત્યાહરણમ્

વન્દિગ્રાહં ગૃહ=કેદ પકડવું

મીરુ (વિ.)=ખીકણુ-(નારી)=ખીકણુ સ્ત્રી

મહેન્દ્રઃ (ન.)=ઈન્દ્ર શતક્રતુઃ

યત્ . ૧ લો આ)=પ્રયાસ કરવો પ્ર+યત્

યથાનિર્દિષ્ટ=સૂચવ્યા પ્રમાણેનું

વિશ્રબ્ધ (વિ.)=નિર્ભય, વિશ્વાસુ

શલ્યમ્ (ના.)=ભાલો, બાણ, કાંટો, ઊંડી વેદનાનું કારણ

સં+ક્રમ્ (૧ ડ, ૪ પ)=ભેગા મળવું, પહોંચવું, ચટાવી જવું

સમ્+આ+દિશ્ (૬ પ)=હુકમ કરવો

સુરપક્ષપાતિન્ = દેવતાઓનો પક્ષ લેનાર

સૂર્યોપસ્થાનમ્ (ના.)=સૂર્યની ઉપાસના

હતાશઃ=જેની આશા નષ્ટ થઈ છે એવો

હલા=સખી

भनोयत्न ७८ : नीयेनां भानांभो पूरेः—

- (i) ————— उर्वशी अपहृता इति ————— नारदेन निवेदितम् ।
- (ii) उर्वशीं गृहीत्वा ————— राजानम् ————— अप्सरसः
राजा आगतः ।
- (iii) चित्ररथः पुरुरवसं ————— सह ————— द्रष्टुं प्रार्थयत् ।
- (iv) सूर्योपस्थानात् ————— पुरुरवाः ————— साहाय्याय प्रार्थितः ।
- (v) अस्माकम् प्रियसखीं बन्दिग्राहं गृहीत्वा ————— गतः केशी ।

भनोयत्न ७९ :

नारदात् चित्ररथ उर्वश्या अपहरणं शृणोति ————— इन्द्रेण आदिष्टः
तामुद्धर्तुम् गच्छति ————— पुरुरवसं पश्यति ————— उर्वश्या सह मघवानं
पश्यति राज्ञः संदेशं च पाठयति ।

एषो वृत्तान्तः संवादेन लिख्यताम् ।

भनोयत्न ८० : (अ) नीयेनां रूपे ओणभोः—

परित्रायताम्, उपेत्य, प्रतिनिवर्तमाना, प्रतिपालयन्ति, कथ्यताम्, संक्रमामहे,
प्रतिनिवृत्तम्, समाश्वसित, उन्मीलय, चक्षुषी.

(ब) नीयेना सभासोनो विग्रह करो अने तेना प्रकार कहेः—

विषसंनिभम्, सुरारिसंभवम्, यथानिर्दिष्टम्, भयनिमोलिताक्षी.

भनोयत्न ८१ : भोटा अक्षरे ञपेक्षा शब्दो पर नोंध लभोः—

- (i) किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।
- (ii) कतमेन दिग्भागेन गतः स जाल्मः ।
- (iii) राजा ऐशानीं दिशं प्रति रथेन गच्छति ।
- (iv) दिष्ट्या वर्धते भवान् विक्रममहिम्ना ।
- (v) कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

सुभाषितानि (III)

करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम् ।
अश्वत्थपत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥ १ ॥

वन्दे मुकुन्दमरविन्ददलायताक्षं, कुन्देन्दुशङ्खदशनं शिशुगोपवेशम् ।
इन्द्रादिदेवगणवन्दितापादपीठं, वृन्दावनालयमहं वसुदेवसूनुम् ॥ २ ॥

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणी कथा ।
चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥ ३ ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याययात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ४ ॥

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः, स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः, परोपकाराय सतां विभूतयः ॥ ५ ॥

संपत्सु महतां चेतो भवत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ६ ॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

विदुषां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो बहिः ।
याताश्चेन्न पराश्रन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ८ ॥

तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।
मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥ ९ ॥

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः ।
पङ्कच्छिदः फलस्येव निकर्षणाविलं पयः ॥ १० ॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥ ११ ॥

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १२ ॥

निपानामिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ १३ ॥

किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण

शक्त्या हि याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ।

कुम्भो न कूपमपि शोषयितुं समर्थः

कुम्भोद्भवेन मुनिनाम्बुधिरेव पीतः ॥ १४ ॥

यद्यदाचराति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ १५ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ १६ ॥

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ १७ ॥

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ १८ ॥

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ १९ ॥

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।

स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ २० ॥

व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ।

हर्तुर्न गोचरं याति किमन्यद्विद्यया समम् ॥ २१ ॥

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।

तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ २२ ॥

अस्यां सखे बधिरलोकनिवासभूमौ

किं कूजितेन किल कोकिल कोमलेन ।

एते हि दैवहतकास्तदभिन्नवर्णं

त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः ॥ २३ ॥

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ

किं मां मुहुः क्षिपसि वारशतानि वह्नौ ।

दग्धे पुनर्मयि भवन्ति गुणातिरेकः

लाभः परं खलु मुखे तव भस्मपातः ॥ २४ ॥

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।

रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥ २५ ॥

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।

समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ २६ ॥

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूतसमागमः ॥ २७ ॥

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दन्तविहीनं जातं तुण्डम् ।

करधृतकम्पितशोभितदण्डं तदपि न मुञ्चत्याशा पिण्डम् ॥ २८ ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ २९ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ३० ॥

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।

तज्जयः संपदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ ३१ ॥

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत् ।

महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३२ ॥

वार्ता च कौतुकवती विमला च विद्या

लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।

तैलस्य बिन्दुरिव वारिणि दुर्निवार-

मेतत्त्रयं प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ ३३ ॥

श्लोकशेखर

अण्डजः (न.) = पक्षी

अतिरेकः (न.) = अतिशयता

अनभिज्ञः = न जानुनारे

अनु+वृत् (१ लो आ) = अनुसरणं

अपगमः = वियोग

अभिन्नवर्णः = जेने रंग जुदे नथी
येवे

अम्भोधिः (न.) = सागर अर्णवः

અશ્વત્થઃ (ન.)=પીપળો
 આયત (વિ.)=લાંબું
 આલયમ્ (ના.)=સ્થાન
 આવિલ (વિ.)=ગંદું
 આસાદ્=મેળવવું
 ઉત્પાદિ (ના.)=ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ
 એકાન્તતઃ (અ.)=એકલું
 કાપુરુષઃ (ન.)=આયલો માણસ
 કુન્દઃ=એક જાતનું સફેદ ફૂલ
 કુમ્ભોદ્ભવઃ (ન.)=અગસ્ત્ય મુનિ
 ક્ષોદીયસ્ (વિ.)=નાનું
 તપ્ત (કૃ.)=તપેલું
 દશનમ્ (ના.)=દાંત
 નગાપગા=નદીમાંથી જ નારી
 નિકષઃ (ન.)=તત્ત્વ
 નિપાનમ્ (ના.)=ફૂવો
 નિર્વાણમ્ (ના.)=શાંતિ
 નીરજમ્ (ના.)=કમળ
 નેમિ (નારી)=આરા
 નૌ (નારી)=હોડી
 પદ્મચ્છિદ્ર=કાદવને કાપનારું
 પરા+અઙ્ચ (૧ પ)=પાછા જવું
 પરિવર્તિન્=ફરતું

પાદપીઠમ્ (ના.)=પગ
 પારમ્ (ના.)=અંત, છેડો,
 પુટમ્ (ના.)=સંપુટ
 પ્રજ્ઞા (નારી)=ડહાપણ
 મળ્દૂકઃ (ન.)=દેડકો
 મધુવ્રતઃ (ન.)=શ્રમર
 મરન્દઃ (ન.)=સુવાસ
 મરાલઃ (ન.)=હંસ
 માનસ=માનસ સરોવર, મન
 મુહુઃ (અ.)=વારંવાર
 યથેષ્ટમ્ (અ.)=છૂટ્છાપ્રમાણે
 યુગાન્તરમ્=ખીજો યુગ
 રદઃ (ન.)=દાંત-દ્વિરદઃ=હાથી
 લોકોત્તર (વિ.)=અસાધારણ
 વિ+અપ+ઙ્=છૂટું પડવું
 વિનિવેશય્=મૂકવું
 વિવશ (વિ.)=પરવશ
 શિશુઃ (ન.)=બાળક
 સંનિહિતાપાયઃ=જેમાં ઈર્ષ્યા પાસે
 છે એવું
 સમ્ + આ + વિશ્ (૬ પ)=આવી
 મળવું
 સંભૂય=એકઠી મળીને
 હેમકારઃ (ન.)=સોની

पुनरावर्तन प्रश्नपत्र ४ थे।

१. शुद्धरातीमां भाषांतर करोः—

- (i) श्लाघ्यो मूक त्वमसि कृपणं स्तौषि नार्थशया यः ।
- (ii) नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
- (iii) अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
- (iv) मृगमीनसज्जनानां लुब्धकधीवरपिशुनो निष्कारणवैरिणो जगति ।
- (v) आयो व्ययाधिको यस्य स धनी, न धनी धनी ।
- (vi) अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
- (vii) कुतः पुनरिहागम्यते, किं प्रयोजनो वास्मिन्देशे प्रचारः ।
- (viii) विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ।
- (ix) तेजो यस्य विराजते स बलवान्, स्थूलेषु कः प्रत्ययः ।
- (x) अर्थे विना नैव यशश्च मानं प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ।

२. सवाक १ मां आवेक्षां नीयेनां ३षो ओणोः—

अपृष्टः, पृच्छतः, प्रसन्नम्, आगम्यते, प्रतिहन्यमानाः, प्रारब्धम् .

सवाक १ मां आवेक्षा नीयेना समासोऽनो विग्रह करी तेना प्रकार कडेः
मृगमीनसज्जनानाम्, करस्थदर्भान्, व्ययाधिकः, उत्तमजनाः, मनुष्यलोके.

३. नीयेनुं तात्पर्य सूचयती वार्ता संस्कृतमां अनावोः—

- (i) संहतिः कार्यसाधिका । (ii) सर्वान् तोषयितुम् न शक्यम् ।

अथवा

नीये आपेली विगतो परथी संस्कृतमां वार्ता लोः—

मांसखण्डेन सह काकः—वृक्षमध्यास्ते—जम्बुकः वृक्षतलम् आगच्छति—
काकस्य रम्यरूपम् कोमलौ सुन्दरौ च पक्षौ प्रशंसति—काकस्य स्वरमाधुर्यं
तर्कयति—काकः तस्य स्वरभ्रंतिं दूरीकर्तुम् गायति—मांसखण्डोऽधस्तात्पतति
—जम्बुकः खण्डेन सह पलायते ।

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં યોગ્ય અર્થયો ભૂકા:—

અથવા, અલમ્, ક્વચિત્, યાવત્-તાવત્, વરં-ન, હન્ત.

- (i) ——— મહતાં મહતી ——— કિમપિ હિ ન યાચ્યતે લોકમ્ ।
- (ii) કુપુત્રો જાયેત ——— અપિ કુમાતા ન ભવતિ ।
- (iii) યાવદ્યુયં સંહતાસ્તાવન્ન કોઽપિ યુધ્માકં વિનાશાય ——— ।
- (iv) ——— ગુણવતિ નિષ્ફલાપિ યાચ્ચા ——— અધમે લબ્ધકામા ।
- (v) દ્વા ——— નલિનીગતં ભ્રમરં ગજોઽમક્ષયત્ ।
- (vi) ત્વમ્ લોકહેતોઃ સ્વિદ્યસે । ——— એવંવિધા તે વૃત્તિરેવ ।

૫. કૌંસમાં આપેલાં વાતુઓનાં યોગ્ય રૂપો ભૂકા:—

- (i) જના આત્મનશ્ચરિતાનાં ફલાનિ મદ્ય એવ ——— (અશ્) ।
- (ii) સત્કાર્યાણિ જન્નાનાં કીર્તિર્દિશુ ——— (વિ+તન્) ।
- (iii) પુષ્પાણિ ——— (અવ+ચિ) તિષ્ઠતિ અયમ્ માલાકારઃ ।
- (iv) મોત્સાહં પ્રયામં — (કૃ) સા સિદ્ધિમ્ ——— (અવ+આ+આપ્) .
- (v) નરાઃ પરેષાં હૃદયાનિ કટુવચનૈર્ન ——— (ક્ષિણ) ।
- (vi) રાજાં મનાંસિ ——— (મુષ્) ઇન્દુમતી રઢ્ઢં પ્રાવિશત ।

૬. સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કરો.

એક વખતે ઉનાળામાં કોઈએક ઝાડની નીચે એક સિંહ સૂતો હતો. ત્યાં ઘણા ઊંદરો તેને પીડા આપવા લાગ્યા. આથી સિંહ જાગી ઊઠ્યો, અને એક ઊંદરને પકડ્યો. સિંહ તેને મારવા તૈયાર થયો. પણ ઊંદર ગરીબ બની કહેવા લાગ્યો, ‘ હું અહ્ય પ્રાણી છું. મને પ્રાણનું દાન દેવા આપ કૃપા બતાવો. હું કોઈ વખત આપને મદદ કરીશ. ’ સિંહ આ સાંભળી હસી પડ્યો, અને ઊંદરને છોડી મૂક્યો. વખત જતાં એક શિકારીએ સિંહને જાળમાં પકડ્યો. છૂટા થવાને સિંહે ઘણી મહેનત કરી, પણ બધી નકામી ગઈ. એવામાં પેલો ઊંદર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પોતાના દાંત વડે જાળ કાપી નાંખી સિંહને છૂટા કર્યો. મોટાને પણ કોઈવાર નાનાની જરૂર પડે છે.

પરિશિષ્ટ ૬

કારક પ્રકરણ

પ્રથમા વિભક્તિ—કર્તા વિભક્તિ

દ્વિતીયા વિભક્તિ—કર્મ વિભક્તિ

- (i) ગતિવાચક ક્રિયાપદો સાથે જે સ્થાન તરફ ગતિ થતી હોય તે સ્થાનવાચક શબ્દ બીજામાં આવે છે.
- (ii) અભિ+દ્રુહ-ક્રુધ્ ધાતુ સાથે જેના પ્રત્યે એ લાગણીઓ બતાવવામાં આવે તેને બીજામાં મૂકવામાં આવે છે.
- (iii) આર્, શી, અને સ્થા ધાતુને અધિ તથા વસ્ ધાતુને આ કે અધિ ઉપસર્ગ જોડતાં એ ક્રિયાપદો સકર્મક બને છે અને સ્થાનવાચક શબ્દ બીજા વિભક્તિ લે છે.
- (iv) પ્ર+હિ કે વિ+મૃજ્ ધાતુ સાથે જે સ્થાન પરત્વે મોકલવામાં આવે તે સ્થાનવાચક શબ્દ બીજા વિભક્તિ લે છે.

તૃતીયા વિભક્તિ—કરણ વિભક્તિ

- (i) વસ્તુની જે કિંમત હોય, જે ઇન્દ્રિય ખોડવાળી હોય, જે વાહનમાં મુસાફરી કરવામાં આવે અગર જે અંગ પર ઊંચકી જવામાં આવે-એ બધાં તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.
- (ii) દિષ્ટ્યા વૃધ્ ધાતુ સાથે અભિનંદનનો પ્રસંગ ત્રીજા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.
- (iii) સમ-સદૃશ-તુલ્ય વગેરે સમાનતા દર્શાવનારાં વિશેષણો ત્રીજા વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.
- (iv) કિમ્, કોડર્યઃ, કિં પ્રયોજનમ્ વગેરે ' શું ઉપયોગ ' ના અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે જે વસ્તુનો ઉપયોગ હોય તે ત્રીજા દ્વારા દર્શાવાય છે.
- (v) તિરસ્કૃ, અતિ+શી, અનુ+દ્ધ વગેરે સમાનતા કે અધિકતા દર્શાવનારા ક્રિયાપદોની સાથે જે ગુણમાં સમાનતા કે અધિકતા દર્શાવતી હોય તે ગુણને ત્રીજા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

ચતુર્થી વિભક્તિ—સંપ્રદાન વિભક્તિ

- (i) હેતુવર્થે વપરાય છે.
- (ii) કચ્, શંસ્, વગેરે ધાતુઓ સાથે જેને કહેવાનું હોય તે ચોથીમાં મૂકાય છે.
- (iii) કુચ્, દુહ્, અસૂચ્, ર્ષ્, વગેરે ધાતુઓ સાથે જેના પ્રત્યે એ લાગણી દર્શાવવામાં આવે તેને ચોથીમાં મૂકવામાં આવે છે.
- (iv) સ્પૃહ્ ધાતુ સાથે જે વસ્તુની ઈચ્છા હોય તે વસ્તુને ચોથીમાં મૂકાય છે.
- (v) સ્વ અને સ્વઙ્ ધાતુ સાથે જેને ગમવાનું હોય તે ચોથી વિભક્તિ લે છે.
- (vi) પ્રત્તિ કે વિત્ત્વ ધાતુ સાથે જેના તરફ મોકલવાનું હોય તેને ચોથીમાં મૂકવામાં આવે છે.
- (vii) પ્રતિત્ત્વ ધાતુ સાથે જેને વચન આપવામાં આવે તે ચોથીમાં મૂકાય છે.
- (viii) પ્રત્ત્વ ધાતુ ‘ પૂરતા હોવું, ’ ‘ શક્તિમાન હોવું ’ વગેરે અર્થોમાં વપરાય ત્યારે જે માટે શક્તિમાન હોય તે ચોથીદ્વારા દર્શાવાય છે.
- (ix) ક્લૂપ્, ઉદ્ગ્રહ વગેરે ધાતુઓ ‘ પરિણમવું ’ ના અર્થમાં પ્રયોજાય ત્યારે પરિણામ સૂચક શબ્દને ચોથીમાં મૂકવામાં આવે છે.
- (x) અભિનંદન આપતા કે આશિર્વચન કહેતા સ્વાગત, કુશલ વગેરે શબ્દો સાથે ચોથી વિભક્તિ વાપરવામાં આવે છે.
- (xi) નિત્ત્વ ધાતુ સાથે જેને જણાવવાનું હોય તેને ચોથી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

પાંચમી વિભક્તિ—અપાદાન વિભક્તિ

- (i) ભયવાચક શબ્દો સાથે ભયનું સ્થાન પાંચમી વડે દર્શાવાય છે.
- (ii) અધિકતાવાચક વિશેષણો સાથે જેની સરખામણીમાં અધિકતા બતાવવાની હોય તે પાંચમી વડે દર્શાવાય છે.

(iii) પ્ર+મદ્, વિ+રમ્, પરા+જિ, પ્ર+મૂ (ઉત્પન્ન થવું) – આ ધાતુઓ પાંચમી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.

ષષ્ઠી વિભક્તિ—સંબંધ વિભક્તિ

- (i) ક્ષમ-સદૃશ વગેરે વિશેષણો ‘ યોગ્ય, છાજતું ’ એ અર્થોમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.
- (ii) કિમ્, કોઽર્થઃ, કિં પ્રયોજનમ્ વગેરે ‘ શું ઉપયોગ ’ ના અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે જેને ઉપયોગ હોય તે છઠ્ઠીવડે દર્શાવાય છે.
- (iii) સ્મ નો અર્થ ‘ દિલગીરી સાથે યાદ કરવું ’ થતો હોય ત્યારે જેને યાદ કરવામાં આવે તે છઠ્ઠીમાં મૂકાય છે.
- (iv) દ્યૂ ધાતુ સાથે જેના પ્રત્યે દયા બતાવવાની હોય તેને છઠ્ઠીમાં મૂકવામાં આવે છે.
- (v) પ્ર+મૂ ધાતુ સાથે જેના સંબંધમાં સત્તા ભોગવવાની હોય તે છઠ્ઠીવડે દર્શાવાય છે.
- (vi) અપ+રાઘ્ ધાતુ સાથે જેને માફું લગાડવામાં આવે તેને છઠ્ઠી અગર સાતમીમાં મૂકવામાં આવે છે.
- (vii) શ્રેષ્ઠતા વાચક વિશેષણો સાથે છઠ્ઠી અગર સાતમી વિભક્તિ પ્રયોજવામાં આવે છે.
- (viii) ઉપ+કૃ, અનુ+કૃ ધાતુઓ છઠ્ઠી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે.
- (ix) જેને પ્રિય હોય તેને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

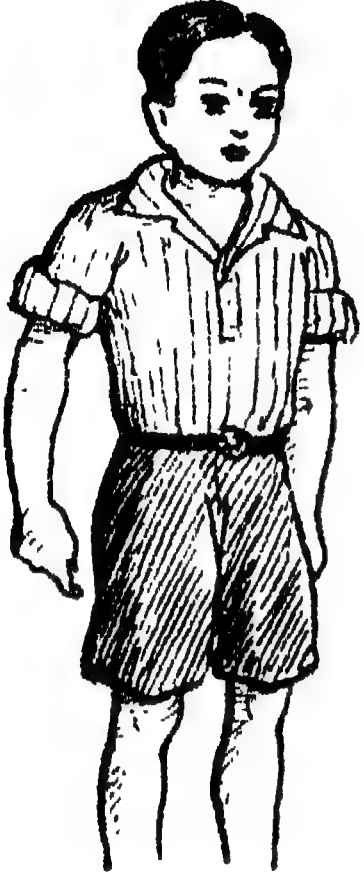
સપ્તમી વિભક્તિ—અધિકરણ વિભક્તિ

- (i) જેના પ્રત્યે સ્નેહ કે અનુરાગ બતાવવાનો હોય તેને સાતમીમાં મૂકવામાં આવે છે.
- (ii) જેને મારવાનું હોય અગર જેના તરફ ફેંકવાનું હોય તે સપ્તમીવડે દર્શાવાય છે.
- (iii) વિ+તૃ ધાતુ સાથે જેને આપવાનું હોય તે સાતમીમાં પણ મૂકવામાં આવે છે.

गीर्वाणगद्यपद्यमंजरी

I

मम दिनचर्या

अरुणकुमारो नाम ब्राह्मणकुलोत्पन्नो मुम्बा-
पुरीमधिवसन् बालोऽहम् । मार्गशीर्षस्य शुक्ल-
पक्षेऽष्टम्यां चतुर्दशवर्षवयोवस्थामस्पृशम् । मम
पिता ब्राह्मणोऽपि भिक्षान्नेन न जीवाति ।

प्रभाते सूर्योदयात्प्रागुत्तिष्ठामि । गुरोः पादपङ्कजं
स्मृत्वा महेशं च नमस्कृत्य शयनं त्यजामि ।
दन्तधावनं कृत्वा मुखं च जलेनोपस्पृश्य दुग्धं
पिबामि । तदनन्तरं शौचमाचर्य शीतोदकेनाव-
गाहे । तत्पश्चात् समाचारपत्रेभ्यः स्वदेशे विदेशे
च प्रचलितं वृत्तं नयनविषयं करोमि । ततः
स्वाध्यायमनुतिष्ठामि । अतिक्रान्ते च दिवसप्रथमप्रहरे स्वल्पकं किन्तु
पथ्यं च पौष्टिकं चाहारं निर्वर्त्य पाठशालायै प्रतिष्ठे ।

पञ्चम्यां श्रेण्यामहमधीये । सप्तविंशतिर्मे सहाध्यायिनः ।
पण्डिताः सुशीलाश्चाचार्या मामितिहाससंस्कृतादीन् विषयानध्या-
पयन्ति । पाठशालायाः पुरतोऽल्पमपि रमणीयमुद्यानमेकं वर्तते । तत्र
माध्यंदिनविश्रांतिवेलायां वयं छात्रा एकत्रीभवामः । नर्मप्रायाभिः
कथाभिः खेलनैश्च कालं क्षपयामः । पाठशालागृहादुत्तरेण अपरं
विस्तृतं क्रीडाङ्गणं विद्यते । तत्र पाठशालासमयावसाने वयं सर्वे
छात्रा धावनोत्पतनादिभिर्विविधैः प्रकारैर्व्यायामं कुर्मः ।

सायं सवयोभिरन्यैर्बालैः सह कदाचिदुद्यानं गच्छामि,
कदाचित्समुद्रतीरं गच्छामि । उद्याने पङ्क्तिक्रमेणारोपिताः पुष्पिता
वृक्षा, विटपेषूपविष्टानां विहगानां मधुरकूजनं, मन्दमन्दसंचारि-
वायुश्च मम मनसः तुष्टिं बध्नाति । वारिधौ वायुना संचालिता मन्दं

मन्दमुपसर्पिणस्तरङ्गाः, रत्नाकरस्य विमले जलेऽवगाहमानं सूर्यस्य प्रतिबिम्बं, सन्ध्यायाः सौन्दर्यं च मम नयने आह्लादयन्ते । कंचित्कालं तत्र वार्तालापैर्गमयित्वाहं सवितरि अस्तंगच्छति गृहं निवर्ते ।

रात्रौ भोजनं निर्वर्त्य गृहलेखनीयं लिखामि । तदनन्तरं निशायाः प्रथमप्रहारान्ते शयनागारं गच्छामि । तत्र च दिवा कृतानि कार्याणि समालोच्य सुखेन निद्रामाश्लिष्यामि ।

कस्याम् जातौ त्वम् उत्पन्नः ? केन व्यापारेण भवतः पिता जीवति ? कस्मिन् मासे भवतः जन्मदिवसः ? कस्याम् श्रेण्याम् भवान् अधीते ? कथं भवान् माध्यंदिन-विश्रान्तिसमयम् क्षपयति ? कुत्र गच्छसि त्वम् सायंकाले ? काश्चित् भवतः आह्निक्यः प्रवृत्तयः ? किं त्वम् रात्रौ आदिनान्तं कृतानि कार्याणि समालोचयसि ?

शब्दकोश

अध्यापय्=शिष्याय
अध्यायः (न.)=अभ्यास
अव+गाह् (१ लो. आ)=नाह्वं
अवसानम् (ना.)=अंत
अष्टमी (नारी)=आहभ
अस्तं गम्=अस्त पाभुं
उत्पतनम् (ना.)=कूटकूट
उद्+स्था (१ लो. प)=जगुं
उपसर्पिन्=धसतुं, आवतुं
एकत्रीभू (१ लो. प)=एकठां थुं
कालं क्षपय्-गमय्=वपत गाणवे
क्रीडाङ्गणम् (ना.)=रभवानी जगा
खेलनम् (ना.)=रमतगमत
गृहलेखनीयम् (ना.)=धेर लप्पवा-
नो पाह

चतुर्दश (वि.)=चौद
तरङ्गः (न.)=भोलुं
दन्तधावनं कृ=दातणु करुं
दिवा (अ.)=दिवसे
दुग्धम् (ना.)=दूध
धावनम् (ना.)=दोडादोड
नयनविषयं कृ=आंभ डेरवी जवुं,
नजर नांभवी
नर्मप्राय (वि.)=रभूण, भजकलरी
पङ्कजम् (ना.)=कभण
पङ्क्तिक्रमेण (अ.)=द्वारयंध
पौष्टिक (वि.)=पुष्टि आपनारं
प्रहरः (न.)=पहोर, तणु कलाक
भोजनं निर्वर्त्य=जभुं
माध्यंदिन (वि.)=अपोरनुं

मुखम् उपस्पृश (६ श्लो ५) = भोऽहं धेनुं
 मुम्बापुरी (नारी) = मुम्बा
 रत्नाकरः (न.) = समुद्र उदधिः
 वयोवस्थाम् स्पृश = उमरे पलेयुं
 विस्तृत (वि.) = विशाल
 वृत्तम् (ना.) = समान्यार
 शयनागारम् (ना.) = सुखानो ओरडे
 शौचम् आचर (१ श्लो ५) = ट्टी-
 संज्ञास जवुं
 श्रेणी (नारी) = वर्ग

संचालित (कृ.) = उत्पन्न थतुं
 सप्तविंशति (वि.) = सत्तावीस
 सम्+आ+लोच् (१ श्लो आ) = मनन
 करुं
 सवयस् = सरणी उमरनो
 सवितृ (न.) = सूर्य
 सहाध्यायिन् (न.) = साथे लणुनार
 सायम् (अ) = सांजे-यः = सांज
 सुशीलः = सारा चारित्र्यवाणो

भनोयत्न १ :

- (i) आत्मनः दिनचर्याम् संक्षिप्तं लिखत ।
- (ii) भवनः पाठशालागृहं विस्तरेण वर्णयत ।
- (iii) भवनानुभूतं नौकाविहारम् गिरिपर्यटनम् वा वर्णयत ।

भनोयत्न २ : भोटा अक्षरे छापेला शब्दो पर नोंध लपोः—

- (i) मुम्बापुरीमधिवसन् वालोऽहम् ।
- (ii) पाठशालायै प्रतिष्ठे ।
- (iii) महेशम् नमस्कृत्य शयनं त्यजामि ।
- (iv) शालागृहादुत्तरेण क्रीडाङ्गणम् वर्तते ।
- (v) सप्तविंशतिः सहाध्यायिनः ।
- (vi) सवितरि अस्तंगच्छति गृहं निवर्ते ।
- (vii) प्रभाते सूर्योदयात्प्रागुत्तिष्ठामि ।

भनोयत्न ३ : नीचेनां ३पो ओणपोः—

उत्पन्नः, आचर्य, अधीये, एकत्रीभवामः, अवगाहमानम्, उपविष्टानाम्,
 समालोच्य, अधिवसन्, उपस्पृश्य.

II

चन्द्रोदयः

भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं, महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वमन्तं, गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ।
लोकस्य पापानि विनाशयन्तं, पश्यन्तु लोका दिवि अंशुमन्तम् ॥ १ ॥
हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः, सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः विराजते सोमः तथाम्बरस्थः ॥ २ ॥
या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था, तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था, रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥
शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो, महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।
तथा रराजे भगवाञ्जगत्शङ्कः, प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः ॥ ४ ॥

—Adapted from रामायणम्

शब्दकोश

अचलः (न.)=पर्वत	मन्दरः (न.)=मंदर पर्वत
अम्बरम् (ना.)=आकाश	मुहुः (अ.)=बारंबार
अंशुमत् (न.)=चंद्र निशाकरः, सोमः	रराज-जे=प्रकाश्ये।
उद्+वम् (१ लो. प)=आकृतुं	राजत (वि.)=रुपेरी-तं=रुपुं
कन्दरः-म्=गुहा	वितानः, -नम् = चंद्रवे. समुदाय,
गोष्ठः (न.)=कोठारे।	विस्तार, प्रचार
चारु (वि.)=सुंदर	विराजय्=शोभायतुं
तोयम् (ना.)=पाणी	वृषः (न.)=अण्ड
दिवि=आकाशभां (द्यौः नुं सा अ. व.)	शृङ्गम् (ना.)=शिखर
पुष्करम् (ना.)=भूरुं कमल	समेधय्=उष्णयुं
प्रदोषः (न.)=संध्या	

भनोयत्न १: (अ) कैः कैः उपमायते चन्द्रोऽस्मिन् काव्ये ?

(ब) कुत्रकुत्रस्था कान्तिः कविना चन्द्रमसि दृष्टा ?

भनोयत्न २: सागरने भाटे दश संस्कृत शब्दो आपो अने तेमना
अर्थ समजवे।

दुर्जनसंगो विनाशाय

अस्त्युज्जयिनीवर्त्मप्रान्तरे वटवृक्षः । तत्र हंसकाका निवसतः ।
 कदाचिद्वीष्मसमये परिश्रान्तः कश्चित्पथिकस्तत्र तरुतले धनुःकाण्डं
 स्थापयित्वा सुप्तः । तत्र क्षणान्तरे तन्मुखाद्वृक्षच्छायापगता । ततः
 सूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्तमवलोक्य तद्वृक्षस्थितेन हंसेन कृपया पक्षौ
 प्रसारितौ । तन्मुखे च छाया कृता । ततो निर्भरनिद्रासुखिना तेन
 मुखव्यादानं कृतम् । अथ परसुखमसहिष्णुः स काकस्तस्य मुखे
 पुरीषोत्सर्गं कृत्वा पलायितः । ततो यावदसौ पान्थ उत्थाय निरी-
 क्षत ऊर्ध्वं तावत्तन हंसोऽवलोकितः । काण्डेनासौ तेन व्यापादितः ।
 अत उच्यते 'खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु' । तस्मान्न
 स्थातव्यं न गन्तव्यं दुर्जनेन समं क्वचित् ।

किमर्थं पान्थस्तरुतलमागतः ? किमर्थं हंसेन पक्षौ प्रसारितौ ? कीदृशः
 स्वभावो हंसस्य ? किं काकेन कृतम् ? किमर्थं पान्थेन हंसो हतः ? कीदृशः पान्थस्य
 स्वभावः ? कीदृशः काकस्य स्वभावः ? कतमस्य स्वभावः भवते रोचते ?

कीदृशः काकस्य वर्णः ? कति लोचनानि काकस्य ? कति तारकाणि काकस्य ?
कीदृशः काकस्य स्वरः ? कीदृशः काकस्य आहारः ? कुत्र वसति काकः ? कथं
मन्यन्ते जनाः काकस्य दर्शनम् ? मनुष्याणां का सेवा काकेन क्रियते ? कानि काकस्य
स्वभावलक्षणानि ?

शब्दकोश

अप+गम् (१ लो. प) = दूरं यत्
असहिष्णुः = सहनं न करेनारे।
उत्सर्गः (न.) = भणभूत्र
ऊर्ध्वम् (अ.) = ऊँये
काण्डः -- मू = आण्
क्वचित् (अ.) = क्यारेपण्
दुर्वृत्तम् (ना.) = पशाम् वर्तन
पथिकः (न.) = मुसाक्षर

पुरीषम् (ना.) = भण
प्रान्तरम् (ना.) = उज्ज्वलं रस्ते,
वेरान् प्रदेश
व्यादानम् (ना.) = उद्घाटन,
भोक्षुं ते
व्याप्त (कृ.) = आच्छादित
समम् (अ.) = साथे
स्वप् (२ ङे प) = सूयुं

भूनायत्न १ : (अ) निम्नविषयानुद्दिश्य दश वाक्यानि लिखत ।

(i) काकः (ii) हंसः (iii) मयूरः (iv) शुकः

(ब) काकस्य वैदग्न्यमुदाहरन्तीं क्वचित् कथां लिखत ।

भूनायत्न २ :

“ खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ” एतत् तात्पर्यमुदाहरन्तीं क्वचिदन्यां
कथां लिखत ।

भूनायत्न ३ : नीयेनां ३० ओण्योः—

सुप्तः, अवलोक्य, असहिष्णुः, पलायितः, उच्यते, व्याप्तम्, व्यापादितः.
संधि करोः—

प्राक्+उत्तिष्ठामि; कदाचित्+ग्रीवायाम्; तत्+मुखम्; कदाचित्+नदीतीरम्;
तीरे+उपविष्टा; सुशीलाः च, भगवान्+शशाङ्कः; मुहुः+उद्वमन्तम्.

नीयेना समासोऽनो विग्रह करो अने तेमना प्रकार कहे।

ब्राह्मणकुलोत्पन्नः, महेशम्, पादपङ्कजम्, निर्भरनिद्रासुखिना, चारुनिशाकरस्था
मृगेन्द्रः, महोदधिः, राजतपञ्जरस्थः.

कर्णमुखेन आत्मनोऽस्त्रवृत्तान्तः

भो राजन् श्रूयतां ममास्त्रस्य वृत्तान्तः । पूर्वमेवाहं क्षत्रान्तकं मुनिवरं भृगुवंशकेतुं जामदग्निं गत आसीत् । ततस्तेन जामदग्निना ममाशीर्वचनं दत्त्वा पृष्ठोऽस्मिः को भवान् । किमर्थमिहागत इति । भगवन्, अखिलान्यस्त्राण्युपशिक्षितुमिच्छामित्युक्तवानहम् । किंतु भगवतः परशुरामस्य क्षत्रियवंश्यैः पूर्ववैरम् भवते विदितमस्ति । अतः स मम वंशं नामतः पृष्ठवान् । ततो नाहं क्षत्रिय इत्यस्त्रोपदेशं ग्रहीतुमारभे । ततः कतिपयकालातिक्रमे कदाचित् फलमूलसमित्कुशकुसुमाहरणाय गतेन गुरुणा सहानुगतोऽहम् । तत्र वनभ्रमणपरिश्रमान्मदङ्गे गुरुर्निद्रावशंगतः । अत्रान्तरे वज्रमुखेन नाम कृमिणा दैवान्ममोरुद्वयं कृत्तम् । तथापि गुरोर्निद्राच्छेदभयात् मया धैर्याद्विदना सोढा । किन्तु क्षतजपरिप्लुतः स सहस्रोत्थाय रोषानलोद्दीप्तो मामशपत् । ' काले विफलानि अस्त्राणि ते सन्तु ' इति । तदनुरोधात् एतानि ममास्त्राणि निर्वीर्याणीव जातानि ।

—Adapted from कर्णभारम्

को नाम कर्ण आसीत् ? कानि तस्य अन्यानि अभिधानानि ? तेषां यथार्थत्वम् स्पष्टीक्रियताम् । किमर्थम् परशुरामो जामदग्निरुच्यते । किमर्थम् जामदग्नेः क्षत्रियैः सह पूर्ववैरम् आसीत् ? किमर्थम् कर्णो जामदग्निं गतः ? किमर्थम् जामदग्निः कर्णमशपत् ? किमर्थम् कृमिः कर्णमदशत् ? किमर्थम् कर्णस्य अस्त्राणि निर्वीर्याणि जातानि ।

शब्दकोश

अङ्गः (न.) = अंगो
अत्रान्तरे (अ.) = अत्रोत्तरभागे
अनलः (न.) = अग्निः
उप+शिञ् (१ लो. आ) = शीञ्जु

ऊरुः (न.) = ऊर्ध्व, साधन
कुशम् (ना.) = द्रव्यम्
कृत् (१ लो. प) = कृपयु
कृमिन् (न.) = कृमिः

केतुः (न.)=धन

क्षतजम् (ना.)=लोही

क्षत्रान्तकः=क्षत्रियोनो संहारनार

क्षत्रियवंश्यः=क्षत्रियकुलभां जन्मेलो

जामदग्निः (न.)=जमदग्निनो पुत्र,
परशुराम

ततः (अ.)=त्यारे

तदनुरोधात्=ते प्रभाणे

दैवात् (अ.)=नसीयन्नेगे

नामतः (अ.)=नामन्नेगे

निर्वीर्यम्=शक्तिवगरनुं

परि+प्लु (१ लो आ)=तरवुं, नाडवुं

पूर्व (वि.)=आगलुं

पूर्वम् (अ.)=पडेलां

सहसा (अ.)=तरतज

भनोयत्न १ :

(i) ' यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ' । किं रामेण कृतम् ?

(ii) ' क्षत्रादेव तथाविधः परिभवः तातस्य केशग्रहः ' । को नाम असौ परिभवः ? केन स परिभवः कृतः ?

(iii) निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात् किं मे तवेवायुधम् ' । कमुद्दिश्य एतद् उक्तम् ? को नाम असौ शापः ? किं कारणं गुरुशापस्य ?

(iv) जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले ' । कथं कर्णः सारथीनां कुले जात इत्यत्र प्रोच्यते ? किम् असौ यथार्थतः सारथिकुले जातः ? किं कुलं कर्णेन अलंकृतम् ?

भनोयत्न २ : नीयेना सभासोनो विग्रह करो अने तेना प्रकार उलो:

क्षत्रान्तकम्, मुनिवरम्, क्षतजपरिप्लुतः, रोषानलोद्दीप्त, जामदग्निः, फलमूल-समित्कुशकुसुमाहरणाय, वनभ्रमणपरिश्रमात्, ऊरुद्वयम्, निद्राच्छेदभयात्, पूर्ववैरम्.

भनोयत्न ३ : नीयेनां ३पो ओणपो:—

श्रूयताम्, उक्तवान्, आरब्धः, गतवता, कृतम्, असह्यत, उद्वमन्तम्, दिवि, समेधयन्तम्, जातानि.

संधि करो:—भगवन्+अखिल; परिश्रमात्+मत्+अङ्के; निद्रा+छेदः, सहसा+उत्थाय.

इन्द्रियाणामनिग्रहः

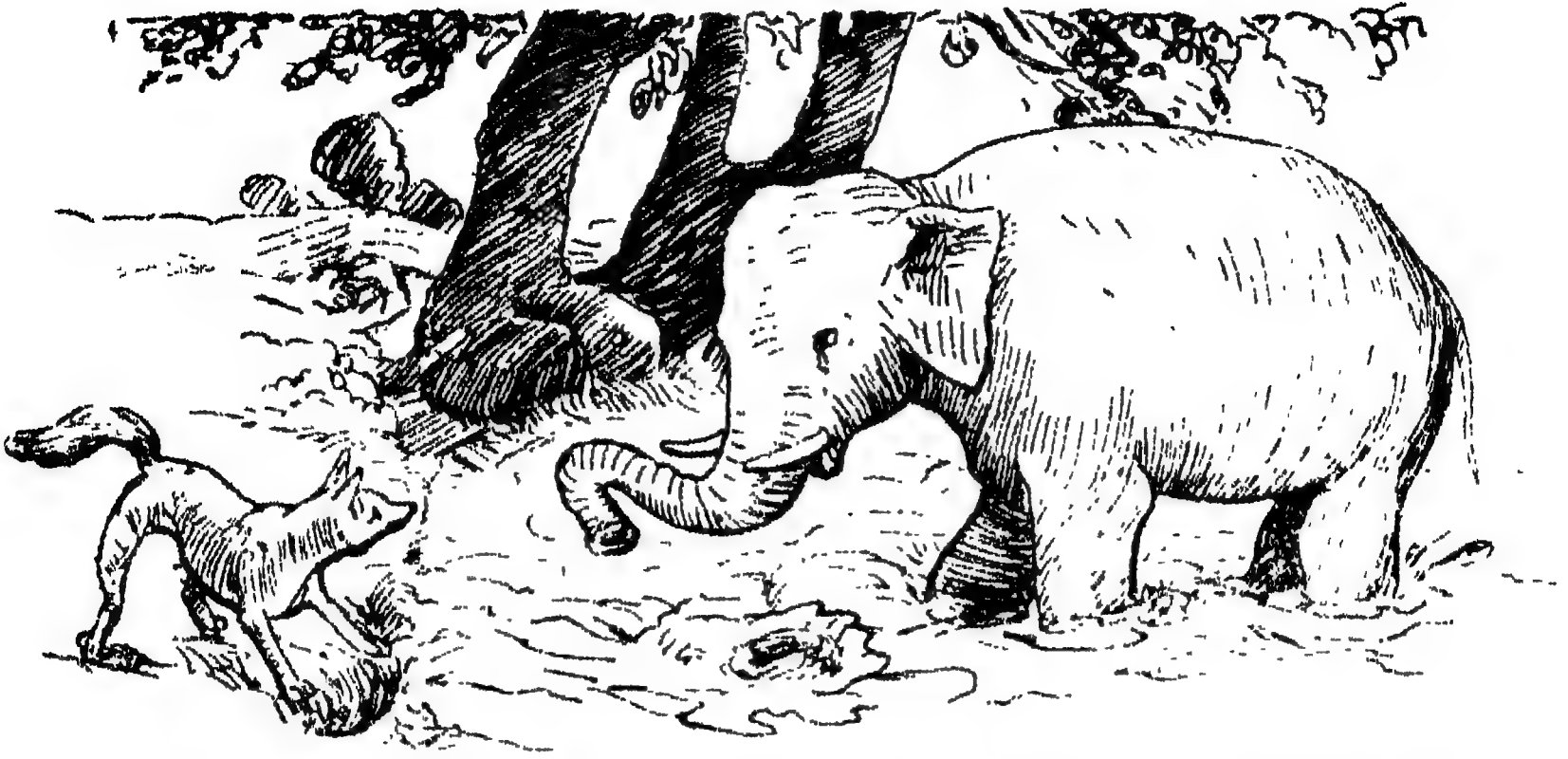
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
 संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ १ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ २ ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन प्रशाम्यति ।
 हविषः कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३ ॥
 न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।
 विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
 न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
 तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६ ॥
 वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
 सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥ ७ ॥

को नाम जितेन्द्रियः ? इन्द्रियाणाम् निग्रहो मनुष्याणां किं शक्यः ? कथं
 मनुष्य इन्द्रियाणि वशं नयति ? इन्द्रियवशानां के अनर्था अत्र उदाहृताः ।

शब्दकोश

अपहारिन् = भेद्यी ज्ञुं	पादः = भुज्, छिद्र
इन्द्रियग्रामम् (ना.) = इन्द्रियानां	प्रजुष्ट (वि.) = आसक्त
समूह	यन्तु (न.) = कर्मणे राजनार
ऋच्छ (१ लो. प) = ज्ञुं	योगतः = योगद्वारा
कृष्णवर्त्मन् (न.) = अग्नि	वाजिन् (न.) = घोडे
क्षर (१ लो. प) = चलित थुं, वहेतुं	सं+नि+यम् [यच्छ] (१ लो. प) =
ग्लै (१ लो. प) = भेद पामवे	कर्मणे करतुं
दृतिः (न., नारी) = पञ्चाण	

जम्बुकेन हतः कर्पूरतिलकः

अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती । तमवलोक्य सर्वे
शृगालाश्चिन्तयन्ति स्म - यद्ययं केनाप्युपायेन म्रियते तदास्मा-
कमेतद्देहेन मासचतुष्टयस्य भोजनं भवतीति । तत्रैकेन वृद्धशृगा-
लेन प्रतिज्ञातम् 'मया बुद्धिप्रभावादस्य मरणं साधयितव्यम्' । अन-
न्तरं स वञ्चकः कर्पूरतिलकसमीपं गत्वा साष्टाङ्गपातं प्रणम्योक्त-
वान् 'देव, दृष्टिप्रसादं कुरु' । हस्ती ब्रूते 'कस्त्वम् । कुतः समायातः' ।
सोऽवदज्जम्बुकोऽहम् । सर्वैर्वनवासिभिः पशुभिर्मिलित्वा भवत्स-
काशं प्रस्थापितः । यद्विना राज्ञावस्थातुं न युक्तं तदत्राटवीराज्येऽभि-
षेक्तुं भवान्सर्वस्वामिगुणोपेतो निरूपितः । यतः

यः कुलाभिजनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान् ।

धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥

अपरं च पश्य

पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।

विकलेऽपि पर्जन्ये जीव्यते, न तु भूपतौ ॥

तद्यथा लग्नवेला न विचलति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतां
देवेन इत्युक्तवोत्थाय चलितः । ततोऽसौ राज्यलोभाकृष्टः कर्पूर-
तिलकः शृगालवर्त्मना धावन्महापङ्कः निमग्नः । ततस्तेन हस्तिनो-
क्तम्, सखे शृगाल, किमधुना विधेयम् । पङ्के निपतितोऽहं म्रिये ।

परावृत्य पश्य, । शृगालेन विहस्योक्तम् 'देव, मम पुच्छकावलंबनं कृतवोत्तिष्ठ' । यन्मद्विधस्य वचसि त्वया प्रत्ययः कृतस्तदनुभूयता-मशरणं दुःखमिति । ततो महापङ्के निमग्नो हस्ती शृगालैर्भक्षितः ।

—हितोपदेशम्

कीदृशः स्वभावोः जम्बुकस्य ? कथं कर्पूरतिलकः शृगालेन वञ्चितः ।
काकजम्बुकयोः को महत्तरः ? किमर्थम् ?

शब्दकोश

गुणोपेत (वि.)=युष्मत्वाणे।
निपतित (कृ.)=पडेले।
नि+मस्ज् [मज्ज] (१ थे प)=
भृंयर्ध् नृपुं
निरूपित (कृ.)=सूयवायले।
परा+वृ (१ ले आ)=पाछुं इरवुं
प्रत्ययः (न.)=आतरी, विश्वास
प्रसादः (न.)=महेरआनी

प्रस्थापित (कृ.)=भोइवामां आवेले।
बह्मारण्यम् (ना.)=जंगलनुं नाम
मद्विध=भारा जेवे।
लग्नवेला (नारी)=योग्य वपत,
शुभमुहूर्त
वञ्चकः (न.)=शियाण
विकल (वि.)=अपूर्ण
वि+चल् (१ ले प)=पसार थवुं
समा+या (२ जे प)=आपवुं

भने।यत्न १ : (i) जम्बुकस्य धूर्तता अनेकासु कथासु वर्णिता ।
तासामेका कथा गीर्वाणभाषायां लिख्यताम् ।

(ii) ' लोभः पापस्य कारणम् ' इति उदाहर्तुम् कामपि कथां लिख ।

भने।यत्न २ : नीयेनां रूपे ओणप्पोः—

साधयितव्यम्, प्रतिज्ञातम्, प्रणम्य, उक्तवान्, अवस्थातुम्, निरूपितः,
युज्यते, भुवि, अभिषेक्तुम्, जीव्यते, आगम्यताम्, उत्थाय, आकृष्टः, म्रिये, परावृत्य,
निमग्नः, अनुभूयताम्, विचरताम्, अपहारिषु, वाजिनाम्, ऋच्छति, संनियम्य,
हविषा, विज्ञेयः, अक्षिण्वन्.

नोधि लप्पोः—

(i) चिन्तयन्ति स्म (ii) विकलेऽपि हि पर्जन्ये (iii) आगम्यताम्
देवेन (iv) मम वचसि त्वया प्रत्ययः कृतः.

VII

उर्वश्याः शापप्रसङ्गः

(ततः प्रविशतो भरताशिष्यौ)

प्रथमः— सखे पल्लव, अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ।

द्वितीयः—गालव, न जाने आराधिता न वेति । तस्मिन्पुनः सर-
स्वतीकृतकाव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु रसान्तरेषु
तन्मय्यासीत् । किन्तु—

प्रथमः— सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः ।

द्वितीयः—आम्, तस्मिन्नुर्वश्या वचनं प्रमादेन स्खलितमासीत् ।

प्रथमः— कथमिव ।

द्वितीयः—लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणीभूमिकायां वर्त-
मानया मेनकया पृष्टा । सखि, समागता एते सक्केशवा
लोकपालाः । कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेश इति । तत-
स्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरुरवसीति निर्गता वाणी ।

प्रथमः— भवितव्यानुविधायीनीन्द्रियाणि । न खलु तामभिक्रुद्धो
गुरुः ।

द्वितीयः—सा खलु शप्ता तेन । महेन्द्रेण पुनरनुगृहीता ।

प्रथमः— कथमिव ।

द्वितीयः—येन ममोपदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं
भविष्यतीति उपाध्यायस्य शापः । महेन्द्रेण पुनः सा
प्रेक्षणावसाने भणिता । यस्मिन्बद्धभावासि तस्य मे
रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम् । त्वं यथाकामं
पुरुरवसमुपतिष्ठ यावत्स त्वयि दृष्टसंतानो भवेदिति ।

प्रथमः— सदृशं महेन्द्रस्य ।

द्वितीयः—(सूर्यमवलोक्य) कथाप्रसङ्गेनास्माभिः अपराद्धा अभिषेक-
वेला खलूपाध्यायस्य । तदेहि अस्य पार्श्वपरिवर्तिनौ
भवावः । (इति निष्क्रान्तौ)

—विक्रमोर्वशीयम्

કિમ્ ઉર્વશ્યાઃ સ્વલિતમ્ આસીત્ ? કિમર્થમ્ ગુરુઃ ઉર્વશીમભિક્રુદ્ધઃ ? કિં નામ તસ્યાઃ શાપસ્ય નિવારણં આસીત્ ?

શબ્દકોશ

અનુગૃહીત (કૃ.)=કૃપા પામેલો	પરિષદ્ (નારી)=સભા
અભિનિવેશઃ (ન.)=આસક્તિ, તત્પરતા	પાર્શ્વપરિવર્તિન્=સેવામાં રહેતો
અપરાદ્ધ (કૃ)=ચૂકી જવાયું	પ્રમાદઃ (ન.)=ખેદરકારી
અનુવિધાયિન્=અનુસરતું	પ્રયોગઃ (ન.)=નાટક
અભિષેકવેલા (નારી)=નાહવાનો સમય	પ્રેક્ષણાવસાનમ્(ના.)=નાટકનો અંત
આમ્ (અ.)=હા, ખચિત	યથાકામમ્ (અ.)=છત્છા પ્રમાણે
ઉપ+સ્થા=સેવામાં રહેવું	રણસહાયઃ (ન.)=યુદ્ધમાં મદદગાર
કાવ્યબન્ધઃ=નાટક	લક્ષ્મીભૂમિકા(નારી)=લક્ષ્મીનો પાઠ
તન્મયી (વિ.)=એકતાન	લોકપાલઃ (ન.)=દેવ
દૃષ્ટસંતાનઃ=જેણે પુત્ર જોયો છે એવો	સદોષાવકાશઃ=દોષને અવકાશ હોય એવું
દિવ્ય=દિવ્ય	સ્વલિતમ્ (કૃ.)=નીકળી પડેલું
નિસ્ર+ગમ્=નહાર આવવું	સંકેશવઃ=વિષયની સાથે આવેલો

મનોયત્ન ૧ : નોંધ લખો:—

(i) દિવ્યા પરિષદ્ આરાધિતા । (ii) તेषુ તेषુ રસાન્તરેષુ (iii) યસ્મિન્ બદ્ધભાવાસિ તસ્ય રાજ્યૈઃ પ્રિયમત્ર કરણીયમ્ । (iv) તામભિક્રુદ્ધો ગુરુઃ । (v) વિના રાજ્ઞાવસ્થાતું ન યુક્તમ્ (vi) સદશમ્ મહેન્દ્રસ્ય ।

નીચેનાં સમાસોનો વિશ્લેષ કરો અને તેના પ્રકાર કહો:—

સરસ્વતીકૃતકાવ્યબન્ધે, સર્વસ્વામિગુણોપેતઃ, પુરુષોત્તમઃ, કુલાભિજનાચારૈઃ, રણસહાયઃ, કથાપ્રસન્નેન, નીતિકુશલઃ

સંધિ કરો:—અવદત્+જમ્બુકઃ, તસ્મિન્+ઉર્વશી, પ્રણમ્ય+ઉક્તવાન્, રાજ્યે+અભિષેક્તુમ્, તદ્+મય.

महाश्वेतया कृतः चन्द्रापीडातिथेयसत्कारः

अथ गीतावसाने सा कन्यका समुत्थाय, हरं प्रणामं कृत्वा, चन्द्रापीडमभाषत । स्वागतमतिथये । कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः । उत्तिष्ठ । आगम्यताम् । अनुभूयतां चातिथिसत्कार इति । एवमुक्तस्तु तया उत्थाय ' भगवति, यथाज्ञापयसि ' इत्यभिधाय दर्शितविनयस्तां व्रजन्तीमन्वगच्छत् । पदशतमात्रमिव गत्वा गुहामेकामपश्यत् । तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टः चन्द्रापीडः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतं सलिलमादाय समुपस्थितां तां कन्यकामब्रवीत् । ' अलमतिप्रसादेन । भगवति प्रसीद । विमुच्यतामयमत्यादरः । आस्यतामिति ' । अनुबध्यमानश्च तया तां सर्वामतिथिसपर्याम् सप्रश्रयं प्रत्यगृह्णात् । अचिरेण स्वयंपतितैः फलैः पूर्णं भिक्षाभाजनम् पुरस्कृत्य तेषां फलानामुपयोगाय चन्द्रापीडम् प्रार्थितवती । आसीच्च तस्य चेतसि । ' नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यं यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इव वनस्पतयः फलान्यस्यै भगवत्यै समतिसृजन्ति । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम् इति । ततस्तान्यमृतस्वादून्युपभुज्य फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलम्, उपस्पृश्य चैकान्तंऽवातिष्ठत् । परिसमापिताहारां अन्य शिलातले च उपविष्टामुपसृत्य चन्द्रापीडः सविनयमवदत् । भगवति, कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्रकर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषयं । कतरत् गन्धर्वाणामृषीणामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं नवे वयसि व्रतग्रहणम् । क्लेदं वयः । क्लेदं तपः । क्लेयमाकृतिः । क्व चेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । अपनयतु नः कौतुकम् । आवेदयतु भवती सर्वम् ।

શબ્દકોશ

અતિથિ સપર્યા (નારી)=પરોણાનો સત્કાર	પરિસમાપિતહાર:=જેણે ભોજન પૂરું કર્યું છે એવો
અતઃ પરમ્=આથી વિશેષ	પર્ણપુટમ્ (ના.)=પાંદડાનો દડિયો
અદૃષ્ટપૂર્વમ્=આગળ ન જોયેલું	પુરસ્કૃત્ય (અ.)=આગળ કરીને
અધીરપ્રકૃતિઃ=અધીરા સ્વભાવવાળો	પ્રભુઃ (ન.)=મોટો માણસ
અનુબધ્યમાન (કૃ.)=જેને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે એવો	પ્રાગલ્ભ્યમ્ (ના.)=નીડરતા
અનુપ્રાપ્ત (કૃ.)=આવી પહોંચેલો	મહાભાગઃ (ન.)=મહાશય
અભિ+ધા=કહેવું	લવઃ (ન.)=કણ
આકુલી ક્રિયમાણ (કૃ.)=આકુળ કરવામાં આવેલો	વ્યપગતચેતનઃ=જેનામાં ચેતન નથી એવું
ઉપ+ભુજ્ (૧૭ મો પ)=ખાવું	સપ્રશ્રયમ્ (અ.)=વિનયપૂર્વક
ઉપશાન્તિઃ (નારી)=શમન	સમાતિસૃજ=આપવું
દાર્શિતવિનયઃ=જેણે વિનય બતાવ્યો છે તે	સમ્+ઉદ્+સ્થા=ભેદવું
નિર્ઝરમ્ (ના.)=ઝરણું પ્રસ્રવણમ્	સ્વયંપતિત (કૃ.)=ગતે પડેલું
	હરઃ (ન.)=શંકર

મનોયત્ન ૧ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

સમુત્થાય, અનુપ્રાપ્તઃ, વ્રજન્તીમ્, વિમુચ્યતામ્, અનુબધ્યમાનઃ, પ્રાર્થિતવતી,
ઉપમુજ્ય, આસ્યતામ્, આકુલીક્રિયમાણઃ, અનિચ્છન્તમ્, ઉપસૃત્ય, અનુગ્રાહ્યમ્.

નોંધ લખો:—

(i) સ્વાગતમતિથયે । (ii) અલમતિપ્રસાદેન । (iii) ફલાનામુ-
પભોગાય પ્રાર્થિતવતી સા । (iv) અસાધ્યં નામ તપસામ્ । (v) પ્રશ્ન-
કર્મણિ નિયોજયતિ ।

IX
किरातार्जुनयोर्युद्धम्

तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेय प्रहसन्निव ।
किरातवेषसंछन्नं पुरुषं काञ्चनप्रभम् ॥ १ ॥
को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्तरिग्रहः ॥ २ ॥
न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।
इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः समभाषत ॥ ३ ॥
इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ।
त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
कथं प्राप्त इमं देशं सुकुमारः सुखोचितः ॥ ४ ॥
गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा निवसामि वनाश्रितः ।
राक्षसोऽयं मया नष्टो मृगरूपं समाश्रितः ॥ ५ ॥
ममैवायं किरातस्य लक्ष्यभूतो मृगतनुः ।
बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
शरानाशीविषाकारान् किराते समवासृजत् ॥ ७ ॥

मुहूर्तं शरवर्षं तु प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण स्थितो गिरिरिवाचलः ॥ ८ ॥
 स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोघीभूतं धनञ्जयः ।
 परमं विस्मयं प्राप्तः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ९ ॥
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्द्रो यक्षः सुरोऽसुरः ।
 विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ १० ॥
 न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ११ ॥
 देवो वा यदि वा यक्षो यो वा को वा भवत्वयम् ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥
 व्यसृजच्छ्रुतधा पार्थो नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ १३ ॥
 तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गममुञ्चत्कुरुनन्दनः ।
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्चाताडयत्तं स फल्गुनः ॥ १४ ॥
 सुमुहूर्तं तयोर्युद्धमभवलोमहर्षणम् ।
 फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥
 रुधिरेण प्लुताङ्गस्तु भुवि शते विसंमूढः ॥ १५ ॥

—Adapted from महाभारतम्

किमर्थम् पिनाकिना मृगो विद्धः ? किमर्थम् अर्जुनेन उक्तम् 'न ह्येष मृगया
 धर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि' ? कथं असौ किरातोऽर्जुनस्य बाणजालैर्न विद्धः ?
 कैरायुधैरर्जुनः किरातम् प्राहरत् ? तयोः कतरो युद्धं पराजितः ? किमर्थम् पिनाकधृक्
 अर्जुनेन महायुध्यत ?

शब्द-टोकाः

अक्षत (वि.) = धवाया वगरतो
 अचल (वि.) = स्थिर
 अट् (१ लो. प) = अटकुं
 अभिहतः (कृ.) = मरायलो

असुरः (न.) = राक्षस
 आशीविषः (न.) = साप
 उद्+सृज् = छोड़ी जेवुं वि+सृज्
 काञ्चनप्रभः = जेनुं तेज सोनाना
 जेवुं छे ते

કિરાતઃ (ન.) = હલકા વર્ણનો માણસ
 ગાણ્ડીવમ્ (ના.) = ગાણ્ડીવ બાણ
 ગાત્રસંરુદ્ધઃ = જેના અંગો સંધાયા છે
 એવો

ત્રિદશઃ (ન.) = દેવ

દુષ્કર = કરવામાં મુશ્કેલ

ધનઞ્જયઃ = અર્જુન કૌન્તેયઃ

નારાચઃ (ન.) = બાણ

પિનાકધૃક્ (ન.) = શંકર પિનાકિન્

પ્રતિગૃહ્ = અટકાવવું

પ્રોચિત = ગમે એવું

પ્લુતાન્નઃ = જેનું અંગ ખરડાયું છે એવો

પ્રીતમનાઃ = જેનું મન ખુશ થયું છે તે

ફલ્ગુનઃ = અર્જુન પાન્ડવેયઃ

મત્પરિગ્રહઃ = મારો સ્વીકાર

મર્મભેદિન્ = મર્મને ભેદનાર

મુષ્ટિઃ (નારી) = મૂડી

મૃગયા (નારી) = શિકાર

મોઘીભૂત = નિષ્ફળ ગયેલું

યમસાદનમ્ (ના.) = યમનું ઘર

લોમહર્ષણમ્ = રૂવાંટાં ઊંચા કરે એવું

વજ્રઃ (ન.) = ઇંદ્રનું આયુધ

વિસંમૂઢ (વિ.) = ખેભાન, મૂઢ

શતઘા (અ.) = સો ભાગમાં

શિત (વિ.) = તીક્ષ્ણ

સમ્ + અવ + આ + સૃજ્ = છોડવું

સહસ્રશઃ (અ.) = હજાર ભાગમાં

સાધુ (વિ.) = સારું

મનોયત્ન ૧ : અસ્મિન કાવ્યે દત્તાનિ અર્જુનસ્ય અન્યાનિ નામાનિ લિખ ।
 કિમર્થમ્ અર્જુનઃ એભિઃ નામભિઃ સંબોધ્યતે ?

મનોયત્ન ૨ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

વિદ્ધઃ, વસતામ્, સમાશ્રિતઃ, સમવાસૃજત્, પ્રતિગૃહ્ય, મોઘીભૂતમ્, ઉત્સૃષ્ટઃ,
 મર્મભેદિનઃ, વિસંમૂઢઃ, હતવાન્ .

નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો:—

માનુષતાસુલભઃ, દેવદેવેન, પાન્ડવેયેન, ગાત્રસંરુદ્ધો, વનાશ્રિતઃ, લક્ષ્યભૂતઃ,
 ગિરિશ્રેષ્ઠે, વજ્રકલ્પૈઃ, પિનાકધૃક્, સ્ત્રીગણસંવૃતઃ, મૃગયાધર્મઃ, કિરાતવેષસંછન્નમ્,
 પ્રીતમનાઃ, સુખોચિતઃ, મૃગતનુઃ, મહાદ્યુતિઃ.

મનોયત્ન ૩ : નીચેના શબ્દો પર નોંધ લખો:—

મૃગયાધર્મઃ, પાન્ડવેયઃ, ગાણ્ડીવમ્, પિનાકિન્, ત્રિદશાઃ, સહિતુમ્ .

મોટા અક્ષરે છાપેલા શબ્દો પર નોંધ કરો:—

(i) ન હિ શક્તોઽન્યઃ સહિતું વેગમૃતે દેવં પિનાકિનમ્

(ii) इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ।

वेनचरितम्

पुरा किल मुनयो नृणां राज्ञोऽभावे पशुसाम्यतां दृष्ट्वा प्रकृत्या असंमतं वेनं राज्येऽभ्यषिञ्चत् । वेनं नृपासनं गतं श्रुत्वा चौराः सर्वेऽन्तर्हिताः । किन्तु अष्टविभूतिभिरुत्सिक्तोऽसौ सर्वानवामन्यत । न यष्टव्यं, न दातव्यं, न होतव्यं द्विजाः क्वचिदिति भेरीघोषेण सर्वशो धर्मं न्यवारयत् । वेनस्येदृशं विचेष्टितमवेक्ष्य मुनयो द्यमृशन् । अराजकभयादेष अस्माभी राजपदेऽभिषिक्तः । किन्तु इदानीमपि लोकस्य महद्व्यसनं समुपस्थितम् । देहिनां क्षेमार्थं किमस्माभिरद्य कार्यम् इति । तदा ते मुनयो वेनं सान्त्वयितुं व्यवस्यन् । ते वेनमभ्युपासयन् किन्तु तेन एतैर्वचोभिस्तिरस्कृताः । अधर्मे धर्ममानिनः यूयं बालिशा नृपरूपिणमीश्वरमवजानीथ । सर्वदेवमयो नृपः । तस्मान्मां यजध्वम् । बलिं च मह्यं हरतेति । ततः क्रुद्धास्ते मुनयोऽवदन् । हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः । अयं नरदववरासनं नार्हति । एवं वेनं हन्तुं व्यवसिता ते मुनयो हुंकृतैस्तं भस्मसात्कृतवन्तः ।

Adapted from श्रीमद् भागवतम्

किमर्थम् मुनयो वेनम् राज्ये अभ्यषिञ्चन् ? किमर्थम् वेनो मुनीन् प्राकोपयत् ? कैः वचनैः वेनेन मुनयः तिरस्कृताः ? वेनेन असंतुष्टा मुनयः किम् अकुर्वन् ?

श्लो०-६-३१

अन्तर्हित (कृ.)=देखातो अंध थयेले
अभि+उप+सृप् (१ ले। प)=आपी
पडोयवु
अव+ज्ञा [जा] (६ भो। प)=अव-
गणुना करपी अव+मन्
असंमत (वि.)=कथुन नहि येवो
इदानीम् (अ.)=हमणुं
उत्सिक्त (कृ.)=उद्धत
धर्ममानिन्=धर्म माननारे
नि+वारय=अटकावुं
प्रकृति (नारी)=स्वभाव

बलिह (१ ले। प)=अनिदान आपवुं
बालिश (वि.)=आणक जेवो भूर्भ
भस्मसात् कृ=आणीने भस्म करवुं
भेरीघोषः (न.)=तूटीनो अवाज
यज् (१ ले। आ)=यज्ञ करवो हु
वि+अव+सो [स्य]=नक्षी करवुं
विचेष्टितम् (ना.)=येष्ट
वि+मृश् (६ थो। प)=विचारवुं
व्यसनम् (ना.)=आक्षत
साम्यता (नारी)=सरआपणुं
हुंकृत=हुंकार

बिभीषणो भ्रातृपक्षं त्यजति

- बिभीषण — प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अस्ति काचिद्विवक्षा
महाराजस्य हितमन्तरेण ।
- रावण — उच्यताम् । तच्छ्रेयो वयमपि श्रोतारः ।
- बिभीषण — सर्वथा राक्षसकुलस्य विनाशो महाराजस्य विप्रति-
पत्त्याभ्यागत इति मन्ये ।
- रावण — का मे विप्रतिपत्तिः ।
- बिभीषण — ननु सीतापहरणमेव ।
- रावण — सीतापहरणेन को दोषः स्यात् ।
- बिभीषण — अधर्मश्च ... ।
- रावण — च शब्देन सावशेषमेव ते वचनम् । तद्ब्रूहि । मम
खलु प्राणैः शापितः स्या यदि सत्यं न ब्रूयाः ।
- बिभीषण — अभयं दातुमर्हति महाराजः ।
- रावण — दत्तमभयम् । उच्यताम् ।

बिभीषण — बलवद्विग्रहश्च ।

रावण . — (सरोषम्) कथं कथं बलवद्विग्रहो नाम । मम
सौभ्रात्रमनवेक्ष्य शत्रुपक्षमुपाश्रितम् एनम् पुरतो द्रष्टुं
नोत्सहे । शीघ्रमेष निरस्यताम् ।

बिभीषण — प्रसीदतु महाराजः । अहमेव गच्छामि ।

शासितोऽहं त्वया राजन् प्रयामि न च दोषवान् ।

त्यक्त्वा रोषं च कामं च यथा कार्यं तथा कुरु ॥

अयमिदानीं रावणवधाय कृतप्रतिज्ञं तं रामं संश्रित्य नष्टं
निशाचरकुलं पुनरुद्धरिष्ये ।

Adapted from अभिषेकनाटकम्

किमर्थम् रावणो राक्षसकुलविनाशकारणं मन्यते ? सीतापहरणेन कौ दोषौ
उपस्थितौ ? किमर्थं रावण आत्मनो भ्रातरं त्यक्तवान् ? किमर्थं बिभीषणो
रामपक्षम् ऐच्छत् ? कस्मिन् स्निह्यति ते मनः रावणे वा बिभीषणे वा ? किमर्थम् ?
शत्रुपक्षम् उपाश्रयता बिभीषणेन किं युक्तं कृतम् ? कथम् नष्टं निशाचरकुलं पुनरुद्धरिष्ये
इति बिभीषणेनोक्तम् ?

शब्द-कोश

अभयम् (ना.) — अभयदान

अभि+आ+गम् = आभी पड़ोयतुं

अव+ईश्च (१ लो. आ) = ध्यानमा
लेखुं, संभाणतुं, ज्ञेयुं

उद्+सह (१ लो. आ) = उत्साह
लेखो, संमत यतुं

उप+आ+श्रि (१ लो. प) = आश्रय
लेखो सं+श्रि

निशाचरः (ना.) = राक्षस

निस्+अस् (४ थे. प) = डांड़ी डाढतुं

विप्रतिपत्ति (नारी) = विवाद, विरोध

विवक्षा (नारी) = भेदवानी धृच्छा

शासित (कृ.) = हुं पांमेले

सरोषम् = गुरसा साथे

सावशेषम् = उंछ आका लेय तेषुं

अपहारवर्मणः प्राप्तिः

एकस्मिन्पुण्यदिवसे जनपतिस्तीर्थस्नानाय पक्कणानिकट-
मार्गेण गच्छन्नासीत् । तदा मार्गे कयाचिदवल्लभोपलालितः कुमार
एकोऽनुपमशरीरोऽवलोकितः । कुतूहलाकुलो राजा तामपृच्छत् ।
भामिनि, रुचिरमूर्तिरयं बालो भवदन्वयसंभवो न भवति । कस्य
नयनानन्द एषः । केन निमित्तेन भवदधीनो जातः । कथ्यतां
याथातथ्येन तत्सर्वमिति । सा शबरी राजानं प्रणम्य सलीलमल-
पत् । राजन्, आत्मपत्नीसमीपे पदव्यां वर्तमानस्य मिथिलेश्वरस्य
सर्वस्वमपहरति शबरसैन्ये, महयित एनं कुमारमपहृत्य मह्यमार्पयत् ।
अवदच्च वर्धयैनमिति । तदनुरोधादेष मया वर्धितः । तदवधार्य
राजा स एव मुनिकथितो द्वितीयो राजकुमार इति निश्चितवान् ।
सामदानाभ्यां तां शबरीमनुनीय तं बालं गृहीत्वा तस्य अपहारवर्मा
इति अभिधानं कृत्वा राह्यै समर्पितवान् ।

Adapted from दशकुमारचरितम्

को नाम अपहारवर्मा आसीत् ? कथं अपहारवर्मा शबर्या प्राप्तः ? किमर्थम्
राजा शबरीम् अपहारवर्माणमयाचत ? कस्मै अपहारवर्मा राजा समर्पितः ?

શબ્દકોશ

અધીન=વશ

અનુ+ની=સમન્નવવું

અનુપમશરીરઃ = સર્વોત્તમ શરીર
વાળો

અનુરોધઃ (ન.)=સંમતિ, આદર

અન્વયઃ (ન.)=વંશ

અન્વલા (નારી)=સ્ત્રી મામિની

અર્પણ=સોંપવું

અવધાર્ય (કૃ.)=સાંભળીને

ઉપલાલિત (કૃ)=રમાડાતો

જનપતિઃ (ન.)=રાજા

દયિતઃ (ન.)=ધણી

પક્ષ્ણઃ (ન.)=ચાણકાદની ઝૂંપડી

પહ્લી (નારી)=ઝૂંપડી

યાથાતથ્યેન=યથાર્થરીતે

રુચિર (વિ.)=મનોહર

લપ્ (૧ લો ૫)=ખેલવું

વર્ધ્ય=ઉછેરવું

શબરઃ=મ્લેચ્છ જાતિનો માણસ

મનોયત્ન ૧ : નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો અને તેના પ્રકાર કહો:

કૃતપ્રતિજ્ઞઃ, સરોષમ્, બલવદ્વિગ્રહઃ, સામદાનાભ્યામ્, કુતૂહલાકુલઃ, નયનાનન્દઃ,
મુનિકથિતઃ, રાજકુમારઃ, પુણ્યદિવસે, અનુપમશરીરઃ, રુચિરમૂર્તિઃ, ભવદન્વયસંભવઃ,
ભવદધીનઃ, મિથિલેશ્વરઃ, અધર્મઃ, પ્રકૃતિદારુણઃ, નરદેવવરાસનમ્, પશુસામ્યતામ્,
અષ્ટવિભૂતિભિઃ, અરાજકમયાત્.

મનોયત્ન ૧ : નીચેનાં રૂપો ઓળખો:—

અવેક્ષ્ય, વ્યવસિતઃ, કૃતવન્તઃ, અભ્યુપાસર્પન્, અવજાનન્તિ, હન્યતામ્,
અન્તર્હિતાઃ, ઉત્સિક્તઃ, હોતવ્યમ્, સમુપસ્થિતમ્, તિરસ્કૃતા, પ્રસીદતુ, અભ્યાગતઃ,
ઉચ્ચતામ્, અનવેક્ષ્ય, બ્રૂયાઃ, ઉપાશ્રિતમ્, નિરસ્યતામ્.

નોંધ લખો:—

(i) વયમપિ શ્રોતારઃ । (ii) મમ પ્રાણૈઃ શાપિતઃ । (iii) મહારાજસ્ય
હિતમન્તરેણ કાચિદ્વિક્ષા । (iv) સમિત્કુશાદ્યાહરણાય ગતવતા ગુરુણા
સહાનુગતોઽહમ્ ।

અચિરાત્ (અ.) = ટૂંક વખતમાં	પરિકલ્પ = કલ્પના કરવી
અનુ+કૃ = અનુકરણ કરવું	પાતિત (કૃ.) = પાડવામાં આવેલું
અપરેદ્યુઃ (અ.) = ખીજે દિવસે	પ્રતિબુદ્ધ (કૃ.) = જાગેલો
ઉદ્+ગૃ (ક થો પ) = ખોલવું	મુહુર્મુહુઃ (અ.) = વારંવાર
કમ્પ્ (૧ લો) = ધ્રુજવું	રવઃ (ન.) = અવાજ
ચ્યુત (કૃ.) = સરી પડેલો	સમુપસ્થિત (કૃ.) = ભેગા મળેલા
જમ્બુ-વૂ (નારી) = જાંબું	સંયોજ્ = જોડવું
તરુણી (નારી) = યુવતી	સોપાનઃ (ન.) = પગથિયું
તાદૃશ (વિ.) = આખેહુજા	હેમઘટઃ (ન.) = સોનાનો ઘડો

कर्मयोगः

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
 न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ १ ॥
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ २ ॥
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ३ ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ४ ॥
 तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पुरुषः ॥ ५ ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ६ ॥
 तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंमूढा सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥ ७ ॥
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ८ ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ९ ॥
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १० ॥
 काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ११ ॥
 धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
 आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनः नित्यवैरिणा ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
 तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियच्छ भरतर्षभ ॥ १३ ॥
 इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ १४ ॥
 एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ १५ ॥

Adapted from શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

કિમર્થમ્ ન કોઽપિ ક્ષણમપિ અકર્મકૃત્ તિષ્ઠતિ ? કો મિથ્યાચાર ઉચ્યતે ?
 કથમ્ इन्द्रियाणाम् बन्धनात् विमुच्यते ? कथं जनः कर्मणा बध्यते ? कथं तत्त्वज्ञः
 कर्मभिः न बध्यते ? कौ मनुजानाम् परिपंथिनौ ? कौ मनुजानाम् वैरी ? किमर्थम्
 इन्द्रियाणाम् नियतिः आदिष्टः ?

શબ્દકોશ

અકર્મકૃત્=કર્મો નહિ કરનારો
 અઙ્ (૫ મો આ)=ભોગવતું
 આવર્ણઃ (ન.)=અરીસો
 આ+વૃ (૫ મો વ)=ઢાંકી દેવું
 આહુઃ=લોકો કહે છે
 કામરૂપઃ=ધમ્મ પ્રમાણે રૂપધારણ
 કરનાર
 ચેષ્ટ (૧ લો આ)=ચેષ્ટા કરવી
 જહિ=માર (હનું આ. બી પુ.
 એ. વ.)
 તત્ત્વવિદ્ (ન.)=તત્ત્વને જાણનારો
 દુરાસદ (વિ.)=મુશ્કેલીથી પહોંચી
 શકાય એવું
 ધૂમઃ (ન.)=ધૂમાડો
 નિગ્રહઃ (ન.)=નિરોધ
 નિધનમ્ (ના.)=મરણ

નિયત (વિ.)=ખચિત, ચોક્કસ
 નૈષ્કર્મ્યમ્ (ના.)=કર્મરહિતપણું
 મયાવહ (વિ.)=ભયદાયક
 પાપ્મન્ (વિ.)=પાપી
 મલઃ (ન.)=મેલ
 મહાશન (વિ.)=ખાઉધરો
 મિથ્યાચારઃ (ન.)=દંભી
 મુક્તસંગઃ=આસક્તિ છૂટી ગઈ છે
 એવો
 વિમૂઢાત્મા=જેનું મન મોહ પામ્યું
 છે એવો
 વૈરિન્ (ન.)=વેરી
 સરજ્ [સજ્જ] (૧ લો વ)=અંધાવું
 સમ્+યમ્ [ચચ્ચ] (૧ લો વ)=
 કબજે રાખવું

भनोयत्न १ : (अ) ' कर्मणाम् नियतिः कर्ममुक्तिश्च ' — अस्मिन् विषये कानिचित् वाक्यानि लिखत.

(ब) अस्मिन् काव्ये प्रतिपादितः विषयः संवादेन लिख्यताम् ।

भनोयत्न २ : स्पष्टीक्रियताम्:—

(अ) (i) प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।

(ii) जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ।

(iii) स्वधर्मे निधनं श्रेयः ।

(iv) संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

(ब) (i) मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

(ii) न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

(iii) कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

(iv) यस्तु इन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥

भनोयत्न ३ : नीयेनां रूपेण शोभते:—

अश्नुते, विशिष्यते, संयम्य, असक्तः, ज्यायः, प्रसिद्धयेत्, क्रियमाणानि, व्यवस्थितौ, स्वनुष्ठितात्, आव्रियते.

नीयेना शब्दो वापरी वाक्ये अनावो:—

प्रति, अपि, नाम, जातु.

संधि कुरे:—

तत्+श्रेयः, गच्छन्+आसीत्, अवदत्+च, वर्धय+एनम्, तदनुरोधात्+एषः+मया, विषयेषु+अपहारिषु, कृच्छति+असंशयम्, कृत्वा+इन्द्रियग्रामम्, योगतः+तनुम्, क्षरति+इन्द्रियम्, प्रहसन्+इव; तान्+च; व्यसृजत्+शतधा; अचिरात्+निद्राम्; अस्माभिः+राजपदे; तस्मात्+माम्; मुनयः+अवदन्, वर्तन्ते+इति; तिष्ठति+अकर्मकृत्, विद्धि+एनम्.

શબ્દકોશ

અકલ્પિત (વિ.) = ન કલ્પેલું
 અકિશ્નનઃ (ન.) = ગરીબ માણસ
 અકિશ્નનત્વમ્ (ના.) = ગરીબાર્થ
 અક્ષત (વિ.) = ધવાયા વગરનો
 અક્ષિન્ (ના.) = આંખ
 અકૃતાર્થઃ = જેનો અર્થ સફળ થયો નથી એવો
 અકૃત્રિમ (વિ.) = કુદરતી
 અગ્રજઃ (ન.) = મોટો ભાઈ
 અઙ્કઃ (ન.) = ખોળો
 અઙ્કસૌષ્ઠ્યમ્ (ના.) = દેહની સુંદરતા
 અચલઃ (ન.) = પર્વત - (વિ.) = સ્થિર
 અચિરમ્ (અ.) = ટૂંક વખતમાં
 અટ્ (૧ લો પ) = ભટકવું
 અઠજ્ (૭ મો પ) = આંજવું, ચોપડવું
 -વિ = ઉઘાડું પાડવું
 અઠ્ઠજઃ (ન.) = પક્ષી
 અતઃપરમ્ = આથી વિશેષ
 અતિ+ક્રમ્ (૪ થો પ) = વટાવી જવું
 અતિભુક્તિઃ = વધારે પડતું ભોજન
 અતિમાત્રમ્ (અ.) = વધારે
 અતિરેકઃ (ન.) = અતિશયતા
 અતિવાહનમ્ (ના.) = ધણું હાંકવું તે
 અતીત્ય (કૃ.) = વટાવીને
 અત્રાન્તરે (અ.) = એટલામાં
 અથ કદાચિત્ = કોઈ એક વખતે
 અઢ્ (૨ જો પ) = આવું

અદત્તાવકાશઃ = જ્યાં અવકાશ
 આપવામાં આવ્યો નથી એવું
 અદૃષ્ટ (વિ.) = ન મળેલું, ન જોયેલું
 અદ્ય (અ.) = આજે
 અધન્યતા (નારી) = કમનસીબ
 અધઃ (અ.) = નીચે
 અધિકારઃ (ન.) = હોદ્દો
 અધિ+ક્ષિપ્ (૬ દ્વો પ) = અપમાન કરવું
 અધિ+વસ્ર (૧ લો પ) = રહેવું
 અધીરપ્રકૃતિઃ = અધીરા સ્વભાવનો
 અધ્યયનમ્ (ના.) = અભ્યાસ અધ્યાયઃ
 અધ્યાપનમ્ (ના.) = શિખવાડવું તે
 અધ્યાપય્ = શિખવવું
 અધ્વરઃ (ન.) = યજ્ઞ
 અનન્તર (વિ.) = પાછળથી આવતું
 -રમ્ (અ.) = પછી
 અનભિજ્ઞઃ = ન જાણનારો
 અનલઃ (ન.) = અગ્નિ
 અનવાપ્ત (વિ.) = ન મળેલું
 અનાગસ્ર (વિ.) = અનિઅપરાધી
 અનિન્દ્યચરિતઃ = વખાણવા લાયક ચારિત્ર્યવાળો
 અનિયતવેલમ્ (અ.) = અનિયમિત
 અનિલઃ (ન.) = પવન
 અનીશઃ (ન.) = સત્તાવગરનો
 અનુ+દૃષ્ (૪ થો પ) = શોધવું

અનુકરણશીલઃ=અનુકરણ કરવાના
સ્વભાવવાળો

અનુ+ગમ્ (૧ લો પ)=અનુસરવું,

અનુગૃહીત (કૃ.)=કૃપા પામેલો

અનુજીવિન્ (ન.)=તોકર

અનુ+ધાવ્ (૧ લો પ)=પાછળ દોડવું

અનુ+ની (૧ લો પ)=સમજાવવું

અનુ+પાલય્=પાલન કરવું

અનુ+પ્ર+વિશ્ (૬ થો પ)=મેળ
રાખીને ભળી જવું

અનુ+પ્ર+સદ્ [સીદ્] (૧ લો પ)
=ખુશ કરવું

અનુપ્રાપ્ય (કૃ.)=મેળવીને, પહોંચીને

અનુવધ્યમાન =જેને આગ્રહ કર-
વામાં આવ્યો છે એવો

અનુભાવઃ (ન.)=પ્રતિકા, તેજ, સક્તિ

અનુરૂપ (વિ.)=યોગ્ય

અનુ+વિ+ધા=અનુસરવું

અનુવિધાયિન્ (વિ.)=અનુસરવું

અનુ+વૃત્ (૧ લો આ)=અનુસરવું

અનુ+સ્થા (૧ લો પ)=જાળવવું,
કાર્ય કરવું

અનેન=આથી

અન્તઃકૃ=વિશ્વાસમાં લેવું

અન્તરિન્ (કૃ.)=છૂપાયેલો

અન્તરં (અ)=સિવાય

અન્તેવાસિન્ (ન.)=શિષ્ય

અન્યતઃ (અ.)=ખીજી બાજુએ

અન્યેષુઃ (અ.)=ખીજે દિવસે

અન્વેષણમ્-ણઃ=શોધ

અપકારિન્ (વિ.)=અપકાર કરનાર

અપ+કૃષ્ (૪ પ)=ખેંચી કાઢવું

અપગમઃ (ન.)=વિયોગ

અપ+ગમ્=છૂટા પડવું, દૂર થવું

અપથ્ય (વિ.)=તુકસાનકારક

અપ+ત્રપ્ (૧ લો આ)=શરમાવું

અપ+ભાષ્ (૧ લો આ)=મૂંઠે ખોલવું

અપ+રાધ્ (૪, ૫, ૫)=ખોટું લગાડવું,
ચૂકી જવું

અપ+સૃ (૧ લો પ)=ખસી જવું,

અપ+હા=દૂર કરવું

અપહારિન્ (વિ.)=ખેંચી જવું

અપહૃતભરઃ=જેનો ભાર લઈ લેવામાં
આવ્યો છે એવો

અપિ નામ=એમ બને, હું ઇચ્છુંછુંકે

અપૂપઃ (ન)=પૂડો

અપ્રાપ્ત (વિ.)=અયોગ્ય

અભિ+આ+વહ્ (૧ લો પ)=લાવવું

અભિજનઃ (ન.)=ખાતદાન કુંળ

અભિતપ્ત (કૃ.)=તપેલું

અભિતઃ (અ.)=આજુબાજુ

અભિન્નવર્ણઃ=જેનો રંગ જુદો નથી
એવો

અભિ+ધા (કર્મણિ)=ખોલાવવું, કહેવું

અભિધાનમ્ (ના.) નામ

અભિભવઃ (ન.)=અપમાન

અભિમત (વિ.)=ઈષ્ટ
 અભિમુખમ્ (અ)=તરફ
 અભિષેકઃ (ન.)=રનાન
 અભિષેચનમ્ (ના.)=અભિષેક
 અભ્યંતરી કૃ=પરિચિત કરવું, દાખલ
 કરવું
 અમ્બરમ્ (ના.)=આકાશ
 અમ્બા (નારી)=મા
 અમ્મસ (ના.)=પાણી
 અમ્મોધિઃ (ન.)=સાગર
 અમ્લ (વિ.)=ખાટું
 અયસ (ના.)=લોહું
 અરાતિઃ (ન.)=દુશ્મન
 અર્જિત (કૃ.)=મેળવેલું
 અર્ણવઃ (ન.)=સમુદ્ર
 અલં+કૃ (૮ મો પ)=શણગારવું
 અલ્પચેતસ=ટૂંકી વૃત્તિવાળો
 અલ્પમેધસ=ઓછી બુદ્ધિવાળો
 અવ+આપ્ (૫ મો પ)=મેળવવું
 અવ+ગમ્ (૧ લો પ)=ગળવું
 અવ+ગાઢ્ (૧ લો આ)=નહાવું
 અવ+ચિ (૫ મો પ)=એકઠું કરવું
 અવજ્ઞાનમ્ (ના.)=અવગણના
 અવમાનિન્ (વિ.)=અવગણના
 કરનાર
 અવલિપ્ત (વિ.)=અહંકારી
 અવલેપઃ (ન.)=અહંકાર
 અવસદ્ [સીદ્] (૧ લો પ)=નાશ
 પામવું

અવસરઃ (ન.)=વખત
 અવસાનમ્ (ના.)=અંત
 અવ+સો [સ્ય] (૪ થો પ)=પૂરું
 કરવું, અંત આણવો
 અવહિતચેતસ (વિ.)=ધ્યાનવાળું
 અવિચારિત (વિ.)=વિચાર કર્યા
 વગરનું
 અવિષય (વિ.)=નગર બહારનું
 અશ્ (૫ મો આ)=વ્યાપી રહેવું,
 ઘેરી વળવું-(૯ મો પ)=ખાવું,
 ભોગવવું
 અશ્મન્ (ન.)=પથ્થર
 અશ્વત્થઃ (ન.)=પીપળો
 અશ્વશાલા (નારી)=ઘોડાર
 અષ્ટમી (વિ.)=આઠમ
 અસ્ (૨ જો પ)=હોવું-(૪ થો પ)=
 ફેંકવું
 અસહિષ્ણુઃ=સહન ન કરનારો
 અસુરઃ (ન.)=રાક્ષસ
 અસંતાનત્વમ્ (ના.)=વાંઝિયાપણું
 અસ્તં+ગમ્ (૧ લો પ)=અસ્ત પામવું
 અહર્નિશમ્ (અ.)=રાત દિવસ
 અહિઃ (ન.)=સાપ
 આકરઃ (ન.)=ખાણ
 આ+કર્ણ (૧૦ મો પ)=સાંભળવું
 આ+કાઢ્ (૧ લો આ)=છઠ્ઠા કરવી
 આકુલી કૃ (૮ મો પ)=એખાકળા
 બનાવવું

આક્રાન્ત (કૃ.)=સહેવાયલું, ઢંકાયલું
 આર્યમ્ (ના.)=નામ
 આચ્છાદિત (કૃ.)=ઢાંકેલું
 આજાનબાહુઃ=જેનો હાથ ઘુંટણ સુધી
 પહોંચે એવો
 આતિથેય (વિ.)=અતિથિ તરીકેનો
 આત્મન્=પોતે
 આ+દા=લેવું
 આદાનમ્ (ના.)=સ્વીકાર
 આદિકવિઃ (ન.)=વાદ્મીકિ
 આદૌ (અ.)=શરૂઆતમાં
 આનનમ્ (ના.)=મેહું
 આનન્દવર્ધનઃ=આનંદને વધારનારો
 આપ્ (૫ મો પ)=મેળવવું
 આપતિત (કૃ.)=આવી પડેલું
 આપદ્ (નારી) દુઃખ
 આપન્ન (કૃ.)=આવી મળેલું
 આત્મોપજીવિન્=સગાંઓ પર જીવ-
 નારો
 આમરણાન્તઃ=મરણથી જેનો અંત
 આવે છે એવો
 આયઃ (ન.)=આવક
 આયત (વિ.)=લાંબું
 આયત્ત (વિ.)=આધાર રાખવું
 આયતનમ્ (ના.)=સ્થાન
 આયુસ્ (ના.)=આયુષ્ય
 આ+રુહ (૧ લો પ)=ચઢવું
 આર્ત (કૃ.)=દુઃખી થયેલો

આર્તિઃ (નારી)=દુઃખ
 આલયમ્ (ના.)=સ્થાન
 આ+લોક્ (૧ લો આ, ૧૦ મો ઉ)=
 જોવું
 આલોકિતમ્ (ના.)=નજર
 આવિલ (વિ.)=ગંદું
 આવિષ્ટ (કૃ.)=થેરાયલો
 આવિસ્+ભૂ (૧ લો પ)=પ્રગટ થવું
 આશીવિષઃ (ન.)=સાપ
 આસ્ (૨ જો પ)=મેસવું
 આ+સાદય્=મેળવવું
 આસીન (કૃ.)=મેઠેલો
 આસ્પદમ્ (ના.)=સ્થાન
 આ+હિણ્ (૧ લો પ)=ભટકવું
 હ=જવું અધિ (અ.)=શીખવું આમિ
 =આવી મળવું ઉદ્=ઊગવું ઉપ=
 પહોંચવું
 હક્ષ્વાકુવંશપ્રભવઃ=ઈક્ષ્વાકુ કુળમાં
 જન્મેલો
 હતહતઃ (અ.)=આમ, આ બાજુએ
 હતશ્ચેતઃ (અ.)=આમતેમ
 હતિ (અ.)=તરીકે
 હદાનીમ્ (અ.)=હમણાં
 હન્દ્રિયગ્રામમ્ (ના.)=ઇન્દ્રિયનો
 સમુદાય
 હહ (અ.)=અહીં આ દુનિયામાં
 હક્ષણમ્ (ના.)=આંખ
 ઉચ્ચૈઃ (અ.)=મોટેથી
 ઉચ્છલિત (કૃ.)=ઉત્પન્ન થયેલો

ઉડુપઃ (ન.)=ચંદ્ર
 ઉત્કૃષ્ટ (વિ.)=શ્રેષ્ઠ
 ઉત્કોચગ્રહણમ્ (ના.)=લાંચ
 ઉત્તરેણ (અ.)=ઉત્તર બાજુએ
 ઉત્પતનમ્ (ના.)=કૂદાકૂદ
 ઉત્પાદિ (ના.)=ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ
 ઉત્સર્ગઃ (ન.)=મળમૂત્ર
 ઉદ્+આસ્ (૨ જો પ)=ઉદાસીન રહેવું
 ઉદ્+કણ્ઠ (૧ લો. ૧૦ મો. ૩)=આતુર હોવું
 ઉદ્ગમઃ (ન.)=ફાગ
 ઉદ્+ઘાટન્=ઉઘાડવું
 ઉદ્+ઘોષઃ (ન.)=ખુમરાણ
 ઉદ્+છિદ્ (૭ મો. ૫)=કાપવું
 ઉદ્ધરણમ્ (ના.)=ઉદ્ધાર
 ઉદ્+પદ્ (૪ થો. આ)=ઉત્પન્ન થવું
 ઉદ્+મૂ (૧ લો. ૫) ઉત્પન્ન થવું
 ઉદ્+મીલ્ (૧ પ)=આંખો ઉઘાડવી
 ઉદય (૧ લો. આ)=ઉદય પામવું
 ઉદ્+વમ્ (૧ લો. ૫)=ઓકવું
 ઉદ્+સૃજ્ (૬ ફો. ૫)=છોડી મૂકવું
 ઉદ્+સ્થા (૧ લો. ૫)=જાગવું
 ઉદ્+હ (૧ લો. ૫)=અચાવવું
 ઉપ+હ (૨ જો. ૫)=પહોંચવું
 ઉપકારિન્=ઉપકાર કરનાર
 ઉપ+કૃ (૮ મો. ૫)=ઉપકાર કરવો
 ઉપઘાતઃ (ન.)=ધ્વજ
 ઉપદેષ્ટ (ન.)=ઉપદેશ આપનાર
 ઉપનત (કૃ.)=આવી મળેલું

ઉપ+પદ્ (૪ થો. આ)=પરિણમવું
 ઉપપન્ન (વિ.)=યોગ્ય
 ઉપવીતમ્ (ના.)=જનોઈ
 ઉપવેશનમ્ (ના.)=ઉપવાસ
 ઉપશાન્તિઃ (નારી)=શમન
 ઉપ+શિશ્ (૧ લો. આ)=શીખવું
 ઉપ+શ્રુ (૫ મો. ૫)=સંભળવું, જાણવું
 ઉપસર્પિન્=ધસવું, આવવું
 ઉપ+સ્થા (૧ લો. આ)=સેવામાં
 હાજર રહેવું
 ઉપ+સ્થાપય્=ઊભા રાખવું
 ઉપસ્થિત (કૃ.)=આવી મળેલું
 ઉપાનહ (નારી)=જોડો
 ઉપેયિવસૂ=જનાર, પામનાર
 ઉલ્કા (નારી)=જવાળા
 ઋર્ધ્વમ્ (અ.)=ઊંચે
 ઋર્મિ (ન. નારી)=મોઝું
 ઋરુઃ (ન.)=જાંઘ, સાથળ
 ઋન્ (નારી)=ઋગ્વેદની ઋચા
 ઋચ્છ્ (૧ લો. ૫)=જવું
 ઋદ્ધિઃ (નારી)=આત્માદી
 એકત્રીભૂ (૧ લો. ૫)=એકઠાં થવું
 એકાન્તતઃ (અ.)=એકલું
 એકૈક=એક પછી એક
 ઔદાર્યમ્ (ના.)=ઉદારતા
 અંતકરણપ્રવૃત્તિઃ (નારી)=અંતઃ-કરણની વૃત્તિ
 અંશુમત્ (ન.)=ચંદ્ર

કટકઃ=પર્વતની જેડી, સપાટપ્રદેશત

કટુ (વિ.)=કડવું

કણ્ટકમ્-કઃ=કાંટે

કણિહત (કૃ.)=ઢીલું પડીગયેલું

કતમ=કયો [કિમ્ નું શ્રેષ્ઠતાવાચક]

કથમપિ (અ.)=મહામુસીઅતે

કદલી (નારી)=કેળ

કદુષ્ણ (વિ.)=ડુંકાળું

કન્દરમ્ (ના.)=ચુકા

કનીયસ્ (વિ.)=નાનો

કપાલમાલિન્=ખાપરીઓ માળા

છ જેની તે, શંકર

કરસ્થ (વિ.)=હાથમાં રાખેલો

કર્કશ (વિ.)=કઠોર

કર્તવ્ય (કૃ.)=કરવું જોઈએ

કર્પૂરઃ (ન.)=કપૂર

કરીરઃ (ન.)=એક વનરપતિ, કરેડો

કલેવરગૃહમ્ (ના.)=દેહ

કલ્પ (વિ.)=જેવો

કલ્પદ્રુમઃ (ન.)=ધ્વિષ્ટ વસ્તુ આપનાર ઝાડ

કલ્પાન્તસ્થાયિન્ (વિ.)=કલ્પના અન્તસુધી ટકતું

કલ્પ (વિ.)=તંદુરસ્ત

કષાય (વિ.)=તૂરું

ક્વ (અ.)=ક્યાં

ક્વચિત્ (અ.)=ક્યારે પણ

કાઠ્ઠચનપ્રભઃ=જેનું તેજ સોનાના જેવું છે તે

કાચકૃપી (નારી)=કાચનું પ્યાલું

કાળ (વિ.)=કાણો

કાન્ત (વિ.)=મનોહર

કાન્તા (નારી)=સ્ત્રી

કાપુરુષઃ (ન.)=આયલો માણસ

કામઃ (ન.)=ધ્વિષ્ટ

કામતઃ (અ.)=ધ્વિષ્ટ પૂર્વક

કામદ (વિ.)=ધ્વિષ્ટ આપનારું

કામમ્ (અ.)=અહેતર

કાર્પણ્યમ્ (ના.)=દૈન્ય, કૃપણતા

કાર્યહન્તૃ (ન.)=કાર્યનો નાશ કરનાર

કાર્યાતિપાતઃ (ન.)=કાર્યની અવગણના

કાર્યાર્થિન્=કાર્ય કરવાની ધ્વિષ્ટ વાળો

કાલંક્ષપય્-ગમય્=વખત ગાળવો

કાવ્યબન્ધઃ (ન.)=નાટક

કિમુ (અ.)=કેટલું બધું વધારે-ઓછું, શા માટે

કિમુત=કેટલું બધું વધારે કિમદ્વ

કિયત્ (વિ.)=કેટલું

કિરાતઃ (ન.)=હલકા વર્ણનો માણસ

કીટઃ (ન.)=કીડો

કુન્નરઃ (ન.)=હાથી

કુદુમ્બિન્ (ન.)=ગૃહસ્થ

કુઠારઃ (ન.)=કુહાડી

કુળ્લમ્-લઃ=કાનનું ધરણું

કુતઃ (અ.)=ક્યાંથી

કુત્રાપિ (અ.)=ક્યાંથી, કોઈ ઠેકા
જેથી

કુન્દઃ (ન.)=એક જાતનું ફૂલ

કુબ્જલીલા (નારી.)=વાંકા વળ-
વાની રમત

કુમ્ભોદ્भवः (ન.)=અગસ્ત્ય મુનિ

કુસુદઃ વં=પોચણું

કુશમ્ (ના.)=દર્ભ

કુસરિત્ (ના.)=ખરાબ નદી

કૂલમ્ (ના.)=કિનારો

કૃ=કરવું-અલમ્=શણુગારવું. અશુન્યમ્
-હાજર થવું.-તિરસ્=તિરસ્કાર
કરવો.-મસ્મસાદ્=જમીન દોસ્ત
કરવું.

કૃષ્ણપક્ષઃ (ન.)=૫૬ પક્ષ

કૃષ્ણવર્ત્મન્ (ન.)=અશ્વિ

કૃત્ (૬ પ)=કાપવું

કૃતક્ષણઃ=રાહ જોતો

કૃતે (અ.)=માટે

કૃત્તિપરિધાનઃ=ચર્મ છે વસ્ત્ર જેનું
તે, શંકર

કૃત્સ (વિ.)=આખું

કૃમિન્=જીવડું

કૃશધનઃ=ઓછી મિલકતવાળો

કેતુઃ (ન.)=ધન

કેયુરમ્-રઃ=માથાનું ધરણું

કેવલાત્મન્=કેવળ આત્મસ્વરૂપ

કોટરઃ (ન.)=ખખોલ

કોદણ્ડઃ (ન.)=ધનુષ્ય

કિંપ્રભુઃ (ન.)=ખરાબ શેઠ

કિંવદન્તી (નારી)=અકવા

ક્રિયાવત્=કાર્ય કરનારો

ક્રી (૬ મો પ)=ખરીદવું

ક્રીડા (નારી)=રમત

ક્રીડાક્ષણમ્ (ના.)=રમવાની જગા

ક્ષણવિધ્વંસિન્=ક્ષણમાં નાશ થાય
એવું

ક્ષતજમ્ (ના.) લોહી

ક્ષત્રાન્તકઃ=ક્ષત્રિયોને સંહારનાર

ક્ષત્રિયવંશ્યઃ=ક્ષત્રિય કુળમાં
જન્મેલો

ક્ષર્ (૧ લો પ)=વિષયાસક્ત થવું

ક્ષિ (૧ લો પ) ધસાવું, નબળા
પડવું

ક્ષિપ્રમ્ (અ.)=તરતજ

ક્ષીણાર્થઃ=જેનો પૈસો ઓછો થયો છે

ક્ષીરમ્ (ના.) દુધ

ક્ષોદીયસ્ (વિ.)=નાનું

સ્વઘોતઃ (ન.)=આગિયો

સ્વનનમ્ (ના.)=ખોદાણુ

સ્વરઃ (ન.)=ગધેડો

સ્વલુ (અ.)=ખરેખર

સ્વેલનમ્ (ના.)=રમતગમત

સ્વિદ્ (૭ મો આ) = ખેદ પામવો
 સ્ત્યા (૨ જો પ) = કહેવું આપ્ત-સ્ત્યા
 સ્ત્યાત (કૃ.) = જાણીતો
 ગણઃ (ન.) = ટોળું
 ગણ્ડઃ (ન.) = ફેલ્લો, ચાંદું
 ગતરાગમોહઃ = જેનો મોહ અને
 આસક્તિ ગયાં છે એવો
 ગમય (ક્રિ.) = પસાર કરવું, મોકલવું
 ગરલમ્ (ના.) = ઝેર
 ગરીયસ્ (વિ.) = બળવાન, મોટો
 ગરુડધ્વજઃ = જેની ધ્વજ પર ગરુડ છે
 ગર્ભસ્થ (વિ.) = ગર્ભમાં રહેલો
 ગર્જ (૧ લો પ) = ગર્જના કરવી
 ગાળ્ડીવ = ગાણ્ડીવ બાણ
 ગાત્રસંરુદ્ધઃ = જેના અંગો સંધાયાં છે
 એવો

ગુણગ્રામઃ (ન.) = ગુણોનો સમુદાય
 ગુણત્યાગિન્ = ગુણનો ત્યાગ કરનાર—
 રાગિન્ = ગુણને ત્યાગનાર—રાશિ-
 નાશિન્—ગુણના સમૂહનો નાશ
 કરનાર

ગુણત્રયમ્ (ના.) = ત્રણ ગુણો—સત્ત્વ
 —રજસ અને તમસ્ નો સમુદાય

ગુણવત્ (વિ.) = ગુણવાન

ગુણિન્ (વિ.) = ગુણવાન ગુણોપેતઃ

ગુરુ (વિ.) = મોટું

ગુપ્ત (કૃ.) = સાચવેલું

ગૃહ (૬ મો પ) = પકડવું, ઝાલવું કરવું

ગૃહલેખનીયમ્ (ના.) = ઘેર લખ-
 વાનો પાઠ

ગોપદારકઃ (ન.) = કૃષ્ણ

ગોષ્ઠિસુખમ્ (ના.) = વાતચીતનો
 આનંદ

ગોષ્ઠઃ (ન.) = કોઠારો

ગ્રન્થ (૬ મો પ) = ગૂંથવું

ગ્રાહઃ (ન.) = મગર

ગ્લે (૧ લો પ) = ગ્લાનિ થવી

ઘટય = યોજવું, ઘાટ ધડવો

ઘનઘોરગર્જનમ્ (ના.) = મેઘ જેવી
 ઘોર ગર્જના

ઘર્માશુઃ (ન.) = સૂર્ય

ઘુષ્ (૧૦ મો ઉ) = જાહેર કરવું

ઘોરાકૃતિઃ (ન.) = ભયંકર આકૃતિવાળો

ચક્રવાકી (નારી) = ચક્રવાક પક્ષીની
 માદા

ચક્ષુઃ આરોપય = આંખ ઠેરવવી

ચતુર્દશ (વિ.) = ચૌદમું

ચતુષ્પદઃ (ન.) = ચોપગું

ચયઃ (ન.) = ઢગલો

ચાતુઃ (ન.) = પ્રિય શબ્દ

ચારુ (વિ.) = સુંદર

ચાલિની = (નારી) = ચાલણી

ચિરાયુઃ = લાંબા આયુષ્યવાળો

ચંદ્રમાઃ (ન.) = ચંદ્રમા

છિદ્ (૭ મો ઉ) = કાપવું

જનપ્રવાદઃ (ન.) = લોકવાયકા

જન્મભાજ્ = જન્મ ધારણ કરનાર

જમ્બુકઃ (ન.)=શિયાળ
 જલાશયઃ (ન.)=સરોવર
 જાત (કૃ.)=જન્મેલો
 જાનપદઃ (ન.)=ગામડીઓ
 જાવાલિઃ (ન.)=મુનિનું નામ
 જામદગ્નિઃ (ન.)=જમદગ્નિનો પુત્ર
 જાયા (નારી)=સ્ત્રી
 જાલ્મઃ (ન.)=બદમાશ
 જીવનનિર્વાહસાધનમ્ (ના.)=
 ભરણ પોષણનું સાધન
 જૂ (૧૫, ૪૫, ૧૦૩)=ધરડા થવું
 જ્યોતિષ્મત્ (વિ.)=પ્રકાશવાળું
 જ્યોત્સ્ના (નારી)=ચાંદની
 જ્ઞા [જા]=જ્ઞણવું અનુ-રજ્ઞ આપવી
 અભિ=ઓળખવું પ્રતિ (આ)-
 વચન આપવું, માન્ય રાખવું વિ-
 જ્ઞણવું, સમજવું
 જ્ઞાનસમ્પન્ન=જ્ઞાનવાળો (સમ્પન્ન=
 સંપૂર્ણ)
 તતઃ (અ.)=ત્યારે.
 તત્ત્વમ્ (ના.)=ખરું રહસ્ય
 તથાનુષ્ઠિતે=એમ થયા પછી
 તદનુરોધાત્=તે પ્રમાણે
 તન્ (૮ મો પ) = ફેલાવવું વિતન્,
 આતન્, લક્ષ્મીતન્ = સૌંદર્યમાં
 વધારો કરવો
 તનૂનપાત્ (ન.)=અગ્નિ
 તન્તુઃ (ન.)=તાંતણે
 તન્મયી (વિ.)=એકતાન

તપસ્ (ના.)=તપ
 તપ્ત (કૃ.)=તપેલું
 તર્પય=તૃપ્ત કરવું
 તમિસ્ત્રા (નારી)=રાત
 તરક્કઃ (ન.)=મોઝું
 તાપય=તપાવવું
 તાર (વિ.)=ઊંચો
 તારકમ્ (ના.)=તારો
 તારકા (નારી)=આંખની કીકા
 તિલમ્ (ના.)=તલ
 તુરગઃ (ન.)=ઘોડો તુરક્કઃ, તુરક્કમઃ
 તુષારઃ (ન.)=ચરફ
 તુષ્ટિઃ (નારી)=સંતોષ
 તુહિનાંશુઃ (ન.)=ચંદ્ર
 તૃણચિન્દુઃ (ના.)=તૃણચિન્દુ
 તૃહ (૭ મો પ)=મારવું
 તેજસ્ (ના.)=તેજ
 તેજસ્વિન્ (વિ.)=તેજવાળો, પ્રભા-
 વવાળો
 તૈલમ્ (ના.)=તેલ
 તોયમ્ (ના.)=પાણી
 ત્યાગવત્ (વિ.)=ત્યાગી
 ત્રિદશઃ (ન.)=દેવ
 ત્રિમૂર્તિઃ=બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું
 સંયુક્ત સ્વરૂપ
 ત્રિલોકીતિલકઃ=ત્રણલોકને શણ-
 ગાર રૂપ
 ત્રૈ (૧ લો આ)=અત્યાવવું

દણ્ડઃ (ન.)=શિક્ષા
 દત્તઃ (ન.)=દત્ત ભગવાન
 દત્તવરા=જેને વરદાન આપવામાં
 આવ્યું છે તે
 દન્તધાવનં કૃ=દાતા કરવું
 દર્પઃ (ન.)=અભિમાન
 દમઃ (ન.)=દમન
 દામન્ (ના.)=દોરડું
 દારઃ (ન.)=પત્ની
 દારકઃ (ન.)=છોકરો
 દારુ (ના.)=લાકડું
 દાશરથિઃ (ન.)=રામ
 દ્વાર (નારી)=બારણું
 દિવસકરઃ (ન.)=સૂર્ય
 દિવા (અ.)=દિવસે
 દિવિ=આકાશમાં
 દિશ્ (નારી)=દિશા, દિગ્ભાગઃ
 દુગ્ધમ્ (ના.)=દૂધ
 દુર્વાસસ્ (ન.)=દુર્વાસા મુનિ
 દુર્વૃત્તમ્ (ના.)=ખરાબ વર્તન
 દુશ્ચર (વિ.)=ઉત્ર
 દુષ્કર (વિ.)=કરવામાં મુશ્કેલ
 દુઃસહ (વિ.)=સહન ન થઈ શકે એવું
 દૃતિઃ (ન.)=પખાળ
 દૃષ્ટસંતાનઃ=જેને પુત્ર થયો છે એવો
 દેવતાત્મા (વિ.)=દૈવી આત્માવાળો
 દેવાયતનમ્ (ના.)=મંદિર
 દેહિન્ (ન.)=મનુષ્ય, શરીરિન્

દૈવાત્ (અ.)=નસીબ જોગે
 દોષમાહિન્=દોષને ત્રહણ કરનાર
 દ્યુતિમત્ (વિ.)=તેજવાળો
 દુમઃ (ન.)=ઝાડ
 દ્વિઃ (અ.)=બેવાર
 દ્વિજઃ (ન.)=બ્રાહ્મણ, પક્ષી-રાજઃ
 =ચંદ્ર
 દ્વિપદઃ (વ.)=બેપગું પક્ષી,
 દ્વીપિન્ (ન.)=વાઘ
 ધનઙ્ગયઃ (ન.)=અર્જુન
 ધનદઃ (ન.)=કુબેર
 ધનવત્=પૈસાદાર
 ધાનિન્ (ન.)=પૈસાદાર માણસ
 ધરા (નારી)=પૃથ્વી
 ધર્મજ્ઞઃ=ધર્મને જાણનારો
 ધર્માત્મા=ધર્મિષ્ઠ પુરુષ
 ધામન્ (ના.)=તેજ
 ધાવનમ્ (ના.)=દોડાદોડ
 ધીમત્ (વિ.)=બુદ્ધિશાળી
 ધીરમ્ (અ.)=સ્થિરતાથી, મક્કમપણે
 ધૂ (૫, ૯, ૬ ૫)=હલાવવું - વિ=
 પવન નાંખવો
 ધૂર્ત (વિ.)=લુચ્ચુ
 ધ્રુવ (વિ.)=ચોક્કસ
 ધૃ (૧૦ મો ૫)=પકડવું
 ધૃતિમત્ (વિ.)=નિશ્ચયી
 ધૃષ્ (૫ મો ૫)=સામે થવું
 નક્રઃ (ન.)=મગર

નકુલઃ (ન.)=નોળિયો

નગઃ=પર્વત - અધિરાજઃ=હિમાલય -

અપગા=પર્વતમાંથી વહેતી

નતોક્ષત (વિ.)=ઊંચો નીચો

નન્દઃ (ન.)=નન્દ નામે રાજા

નભસ્ (ના.)=આકાશ

નયનગોચરતામ્ ગમ્=નજરે પડવું
નયનપથં ગમ્

નયનવિષયં કૃ=આંખ ફેરવી જવું

નરવિગ્રહઃ=મનુષ્ય દેહવાળો

નર્મન્ (ના.)=મસ્કરી નર્મમાષિતમ્

નલિની (નારી)=કમળ

નષ્ઠધનાશ્રયઃ=જેનું ધન ચાલી ગયું
છે એવો

નાગઃ (ન.)=હાથી

નાના (વિ.)=વિધવિધ

નાપિતઃ (ન.)=હજમ

નામતઃ (અ.)=નામે

નારાચઃ (ન.)=ખાણ

નિકષઃ (ન.)=તરવ

નિકામમ્ (અ.)=સંતોષપૂર્વક

નિતાન્તમ્ (અ.)=સંપૂર્ણ રીતે

નિદાઘઃ (ન.)=ઉનાળો

નિધનમ્ (ના.)=મરણ

નિ+ધા=મૂકવું

નિપાનમ્ (ના.)=ફૂવો

નિપાતિત (કૃ.)=પડેલો

નિ+મન્ત્ર (૧૦ મે. આ)=આમન્ત્રણ
આપવું

નિ+મસ્જ [મજ્જ]=ખૂંચઈ જવું

નિ+મીલ (૧ લે. પ)=મીંચવું

નિયત (વિ.)=નક્કી, ખચિત

નિયોગઃ (ન.)=જગ્યા, નિમણૂક

નિરર્થકમ્ (અ.)=નકામું

નિરૂપિત (કૃ.)=સૂચવેલું

નિર્દેશઃ (ન.)=આજ્ઞા, ઉદ્દેશ

નિર્મિત (કૃ.)=બનાવેલું

નિર્વાણમ્ (ના.)=શાંતિ

નિર્વીર્ય=શક્તિ વગરનું

નિસ્+ગમ્ (૧ લે. પ)=બહાર
આવવું

નિસ્+વૃત્ (૧ લે. આ)=પાછા ફરવું

નિ+શમ્ (૪ થો. પ)=સાંભળવું

નિશાપતિઃ (ન.)=ચંદ્ર

નિષ્કર્મ્યમ્ (ના.)=કર્મરહિતપણું

નિ+સદ્ (નિષીદ્)=બેસવું

નિસ્+કાસય્=હાંકી કાઢવું

નિસ્તેજસ્ (વિ.)=તેજ વિનાનો

નિસ્+દિશ્ (૬ થો. પ)=બતાવવું

નિસ+મર્ત્સ (૧૦ મે. આ)=ઠપકે
આપવો

નિસ્+મિદ્=ચીધવું

નિષાદઃ (ન.)=હલકી વર્ણનો માણસ

નિસ્+શ્વસ્ (૨ જો. પ)=નિશ્વાસ
નાંખવો

નિઃસદ્ગઃ=આશક્તિ વગરનું

નિઃસ્વન્ (વિ.)=અવાજ વગરનો

નિઃસ્વાદુ (વિ.)=સ્વાદ વગરનું

નીરજમ્ (ના.) = કમળ
 નુ (૨ જો પ) = વખાણવું
 વૃશંસઃ (ન.) = દુષ્ટ માણસ
 નૂપુરમ્-રઃ = પગનું ધરણું
 નેમિઃ (નારી) = આરા
 નૈસર્ગિકી (વિ.) = કુદરતી
 નો (અ.) = નહિ
 નૌ (નારી) = હોડી
 નૌકાગારમ્ (ના.) = ગોદી
 પક્ષિન્ (ન.) = પંખી
 પક્ષ્ચિછદ્ = કાઢવને કાપનારું
 પક્ષ્જમ્ (ના.) = કમળ
 પક્ષ્ક્રમેણ (અ.) = હારબંધ
 પક્ષુ (વિ.) = લૂલો
 પણ્યમ્ (ના.) = દિમત
 પતન્નવૃત્તિઃ = પતંગિયાના જેવી વૃત્તિ-
 વાળો
 પત્તનમ્ (ના.) = શહેર
 પથિકઃ (ન.) = મુસાફર
 પથિન્ (ન.) = રસ્તો
 પદમ્ (ના.) = સ્થાન
 પદ્મરાગઃ-ગમ્ = માણેક
 પયસ્ (ના.) = પાણી, દુધ
 પયસ્વિની (નારી) = ગાય
 પયોમુખમ્ = જેના મોંદા પર દુધ છે તે
 પર્કટીવૃક્ષઃ (ન.) = અંજીરનું ઝાડ
 પરા+અઙ્ચ (૧ લો પ) = પાછા જવું
 પરા+અય્ [પલા+અય્] (૧ લો આ)
 = ભાગી જવું

પરા+અમ્ (૪ થો પ) = પીછો પકડવો
 પરાન્નભોજિન્ = પારકે ઘેર પેટ
 ભરનાર
 પરાભવઃ (ના.) = અપમાન
 પરા+વૃત્ (લો આ) = પાછું કરવું
 પરિ+ક્રમ્ (૪ થો પ) = ગોળા ફરવું
 પરિગતાર્થઃ = જેણે અર્થ જાણ્યો છે તે
 પરિગ્રહઃ (ન.) = સ્વીકાર
 પરિચ્છન્ન (કૃ.) = ઢંકાયેલું
 પરિ+ત્રૈ (૧ લો આ) = ખચાવવું
 પરિદેવનમ્ (ના.) = વિલાપ
 પરિ+પ્લુ (૧ લો આ) = તરવું, નાહવું
 પરિપન્થિન્ (વિ.) = નડતું, હેરાન
 કરતું-(ન.) = દુશ્મન, વિરોધી,
 હુંદારો
 પરિ+ભૂ (૧ પ) = અપમાન કરવું
 પરિ+ભ્રમ્ (૧ લો પ) = ભટકવું
 પરિરક્ષિતૃ (ન.) = રક્ષણ કરનાર
 પરિવર્તિન્ (વિ.) = ફરતું
 પરિવૃત્ત (કૃ.) = ઘેરાયેલો, વિંટાયેલો
 પરિવ્રાજ્ (ન.) = સંન્યાસી
 પરિષદ્ (નારી) = સભા
 પરીવાદઃ (ન.) = નિન્દા, અપયશ
 પરુષમ્ (અ.) = સખાઈથી
 પરોપતાપિત્વમ્ = પારકાને તપાવવું તે
 પરોક્ષ (વિ.) = નજર બહાર
 પર્જન્યઃ (ન.) = વરસાદ
 પર્ણશાલા (નારી) = પર્ણકુડી

પર્યાકુલ (વિ.)=ડહોવાયલી
પર્યાયપીતઃ=સંતોષ થાય ત્યાં સુધી
જેણે પીધું છે તે

પશ્ચિમે વયસિ વૃત્ત=ધરડા હોવું

પાણિઃ (ન.)=હાથ

પાણ્ડવેયઃ (ન.)=અર્જુન

પાણ્ડુ (વિ.)=ફિક્કું

પાતય્=પાડવું, ફેંકવું

પાદઃ (ન.)=પગ, મુખ, છિદ્ર

પાદપઃ (ન.)=ઝાડ

પાદપીઠમ્ (ના.)=પગ

પાદરજસ્ર (ના.)=પગની ધૂળ

પાદલગ્નઃ=પગમાં લાગેલો

પાપ (વિ.)=પાપી - પઃ = પાપી

માણસ - પમ્=પાપ

પાપમાક્ષ=પાપનો ભાગીદાર

પારમ્ (ના.)=અંત, છેડો

પાર્થિવઃ (ન.)=રાજા

પાશ્વપરિવર્તિન્ (વિ.)=સેવામાં-

હાજર

પાવકઃ (ન.)=અગ્નિ

પાવકોચ્છિષ્ટવર્ણઃ (ન.)=ભ્રમર

પિણ્ડકઃ (ન.)=ગુમડું

પિણ્ડમ્-હઃ=કેળિયો

પિતરઃ (ન. બહુવ.)=પિતૃઓ

પિનાકઃ (ન.)=પિનાક બાણ

પિનાકધૃક્ (ન.)=શંકર

પિપાસા (નારી)=તરસ

પિપાસિત (વિ.)=તરસ્યો

પિપીલિકા (નારી)=કીડી

પિષ્ટ (કૃ.)=પીસેલું

પીનવક્ષસ્ર=ભરાઉ છાતીવાળો

પીવરતનુઃ=ગળા શરીરવાળો

પુટમ્ (ના.)=સંપુટ

પુણ્ડરીકાક્ષઃ=જેની આંખ કમળ
જેવી છે તે

પુણ્યદ (વિ.)=પુણ્યદાયક

પુણ્યપત્તનમ્ (ના.)=પૂના

પુરસ્કૃત્ય=આગળ કરીને

પુરા (અ.)=આગળના વખતમાં

પુરીષમ્ (ના.)=મળ

પુષ્કરમ્ (ના.)=ભૂરું કમળ

પુષ્ટાક્ષઃ=ગળા શરીરવાળો

પુંસ્ર (ન.)=માણસ

પૂજ્ય (કૃ.)=પૂજવા યોગ્ય

પૂજાર્હ (વિ.)=પૂજવા લાયક

પૂર્વ (વિ.)=આગલું

પૂર્વમેવ (અ.)=પહેલોજ

પૂર્વોત્તરા=ધશાન

પૃચ્ (૭ મો પ)=સમાગમમાં લાવવું

પૃષ્ઠભાગઃ (ન.)=પીઠ, પાછલો ભાગ

પેટિકા (નારી)=પેટી

પોતકઃ (ન.)=અચ્યું

પૌરઃ (ન.)=શહેરી

પૌષ્ટિક (વિ.)=પુષ્ટિ આપનારું

પ્ર+આપ્ (૫ મે. ૫)=પહોંચવું
 પ્રકાશમ્ (અ.)=મોટેથી
 પ્રકૃતિમ્ આપદ્=હાનમાં આવવું
 પ્ર+ચ્યુ (૧ લે. આ)=દૂર થવું
 પ્ર+છાદય્=ઢાંકવું
 પ્રજુષ્ટ (વિ.)=ફસેલો
 પ્ર+જ્વલ્ (૧ લે. ૫)=જળવું
 પ્રજાગરકૃશઃ=જાગરણથી નાશ પડેલો
 પ્રણયિક્રિયા (નારી)=સ્નેહીનું કાર્ય
 પ્રણામાન્તઃ=પ્રણામથી જેનો અંત આવે છે એવો
 પ્રતિ (અ.)=તરફ, ને વિશે
 પ્રતિક્રિયા (નારી)=દૂર કરવાનો ઉપાય
 પ્રતિકૂલ (વિ.)=માફક ન આવે એવું
 પ્રતિ+ગૃહ્ (૯ મુ. ૫)અટકાવવું
 પ્રતિ+નિ+વૃત્ (૧ લે. આ)=પાછા ફરવું
 પ્રતિ+પાલય્=રાહ જોવી
 પ્રતિપૂજનમ્ (ના.)=પૂજા
 પ્રતિબોધિત (કૃ.)=જાગૃત કરેલો
 પ્રતિ+યાચ્ (૧ લે. આ)=યાચના કરવી
 પ્રતિસ્તવમ્ (ના.)=સામા વખાણ
 પ્રતીક્ષમાણ (કૃ.)=રાહ જોતો
 પ્રતિ+હન્=નાશ કરવો
 પ્રત્યક્ષ (વિ.)=નજર સામે
 પ્રત્યયઃ (ન.)=ખાતરી
 પ્રત્યુત્પન્નમતિ=હાજર જવાબી

પ્રત્યુષસિ=પરોઢમાં
 પ્રથમમ્ (અ.)=પહેલુંજ
 પ્રથિતયશસ્=જેનો યશ જાણીતો છે એવો
 પ્ર+દા=આપવું, પરણાવવું
 પ્રદોષઃ (ન.)=સંધ્યા
 પ્ર+ધાત્ (૧ લે. ૫)=દોડવું
 પ્રવન્ધઃ (ન.)=અન્ધ
 પ્રવોધઃ (ન.)=જાગૃતિ
 પ્ર+ભૂ (૧ લે. ૫)=શક્તિમાન હોવું, સત્તા ભોગવવી, ઉત્પન્ન થવું
 પ્રભૃતિ (અ.)=માંડીને
 પ્ર+મદ્ (૪ થે. ૫)=એપરવા રહેવું, ગાંડા બનવું
 પ્રમાદઃ (ન.)=એદરકારી
 પ્ર+મૃજ્ (માર્જ)=સાફ કરવું
 પ્રયોગઃ (ન.)=નાટક
 પ્રરોચિત (કૃ.)=ગમે એવું
 પ્ર+વૃત્ (૧ લે. આ)=પ્રવર્તવું
 પ્રશ્નકર્મણિનિયોજ્=સવાલ પુછાવવો
 પ્રશ્નાશા (નારી)=પ્રશ્ન પુછવાની ઇચ્છા
 પ્રશ્રયોપેત=વિનયવાળો
 પ્રસરઃ (ન.)=ફેલાવો
 પ્રસાદઃ (ન.)=મહેરબાની
 પ્ર+સાદય્=ખુશ કરવું
 પ્રસૂત (કૃ.)=જન્મેલો
 પ્રસૃત (કૃ.)=ફેલાયેલું
 પ્રસ્તાવઃ (ન.)=સમય, તક

પ્રસ્થાપિત (કૃ.)=મોકલવામાં આ-
વેલો

પ્રસ્વેદઃ (ન.)=પરસેવો

પ્ર+હિ (પ મો પ)=મોકલવું

પ્રજ્ઞા (નારી)=ડહાપણુ

પ્રાક્ર (અ.)=પહેલાં

પ્રાજ્ઞઃ (ન.)=ડાહ્યો માણસ

પ્રાણ (૨ જો પ)=જીવં

પ્રાણિન્ (ન.)=પ્રાણી

પ્રાત્તકાલમ્=વખતને યોગ્ય

પ્રાવૃષ્ (નારી)=ચોમાસું

પ્રિયવાદિન્=મીઠું બોલનાર

પ્રેમન્ (ન, ના.)=પ્રેમ

પ્રેયસ્ (વિ.)=વધારે પ્રિય

ફણિન્ (ન.)=સાપ

ફલ્ગુનઃ (ન.)=અર્જુન

ફેનઃ (ન.)=શીણ

વત (અ.)=ખરેખર

વદ્ધદ્ધમાવા=જેનો ભાવ દઢ છે તે

વન્દિગ્રાહં ગૃહ્=કેદ પકડવું

વન્ધ્=(૯ પ) બાંધવું, અટકાવવું, જોડવું

અનુ=વળગવું, અનુસરવું, દયાણુ

કરવું-પ્રતિ=અટકાવવું

વન્ધનપાશઃ (ન.)=બન્ધનનો કાંસો

વલવત્ (વિ.)=બળવાન

વલાત્ (અ.)=બળાત્કારે

વહિઃ (અ.)=બહાર

વાષ્પમ્ (ના.)=આંસું

વિમ્બોદ્ગ્રાહઃ (ન.)=પ્રતિચ્છાયા
ઝીલવી તે

વિલ્વમ્ (ના.)=ખીલીનું ફળ

બુધઃ (ન.)=ડાહ્યો માણસ

બુદ્ધિજીવિન્=બુદ્ધિથી જીવનાર

બુભુક્ષા (નારી)=ભૂખ

બુભુક્ષિત (વિ.)=ભૂખ્યો

બ્રહ્મારણ્યમ્ (ના.)=જંગલનું નામ

બૃ (૨ જો પ)=કહેવું

ભક્તિમત્=(વિ.) ભક્તિમાન

ભગવત્ (વિ.)=માનનીય

ભગઃ (ન)=નસીબ

ભગ્નાશઃ=જેની આશા નષ્ટ થઈ છે
એવો

ભદ્ર (વિ.)=સારું, ભાઈ

ભયાવહ (વિ.)=ભયકારક

ભવાની (નારી)=પાર્વતી

ભારવાહિન્=ભાર ઊંચકી જનાર

ભાવિન્ (ના.)=જે થવાનું છે તે

ભાવઃ (ન.)=સ્થિતિ, વસ્તુ

ભિદ્ (૭ મો પ)=ભેદવું

મીરુ (વિ.)=ખીકણ, -રુ (નારી)=
ખીકણ સ્ત્રી

મિષજ્ (ન.)=વૈદ

મુજ્ (૭ મો પ)=ભોગવવું (આ)
ખાવું

મુજક્ષમઃ (ન.)=સાપ

મૂતમ્ (ના.)=પ્રાણી, જીવ

મૂતિકામઃ=આબાદીની ઇચ્છાવાળો

મૂદેવઃ (ન.) = પ્રાહ્મણ
 મૂમુક્ષુ (ન.) = રાગી
 મૂયઃ (અ.) = ફરી પાછું
 મૂરિ (વિ.) = ધણું
 મોજનં નિર્વત્ = જમવું
 મોજ્યમ્ (ના.) = ખાવાનું
 મૃદ્ગઃ (ન.) = ભમરો
 મૃશમ્ (અ.) = ધણુંજ
 મઙ્ગલાયતનઃ = મંગળના ધામરૂપ
 મળ્ડુકઃ (ન.) = દેડકો
 મત્સરઃ (ન.) = અદેખાઈ
 મદ્વિધ = મારા જેવો
 મધઃ (ન.) = વસંતઋતુ
 મધુલિહ્ (ન.) = ભ્રમર
 મધુવ્રત (ન.) = ભ્રમર
 મન્ (ષ આ, ટ પ,) = વિચારવું
 મનસ્ (ના.) = મન
 મનસ્વિન્ (વિ.) = ચતુર, માની
 મનીષિન્ (ન.) = ડાહ્યો માણસ
 મનુજઃ (ન.) = માણસ
 મન્ત્રિન્ (ન.) = પ્રધાન
 મન્દરઃ (ન.) = મન્દર પર્વત
 મન્યુઃ (ન.) = ક્રોધ, શોક, પરીતાપ
 મરન્દઃ (ન.) = સુવાસ
 મરાલઃ (ન.) = હંસ
 મર્મભેદિન્ (વિ.) = મર્મને ભેદનાર
 મશકઃ (ન.) = મચ્છર
 મહેન્દ્રઃ (ન.) = ઇન્દ્ર

મહિમન્ (ન.) = મહિમા
 મહીરુહ (ન.) = ઝાડ
 મા (અ.) = નહિ
 માધ્યંદિન (વિ.) = અપોરનું
 માનસમ્ = માનસ સરોવર, મન
 માયિન્ = કપટી, માયાવિન્
 મારુતઃ (ન.) = પવન
 માર્ગસ્થ = રસ્તે પડેલો
 માર્દવમ્ = મૃદુતા, નરમાશ
 માલિની (નારી) = નદીનું નામ
 મુકુન્દઃ (ન.) = વિષ્ણુ ભગવાન
 મુખમ્ ઉપસ્પૃશ્ (૬ ટો પ) = મોઢું
 ધોવું
 મુદ્ (નારી) = આનંદ
 મુધા (અ.) = નકામું
 મુષ્ (૬ મો પ) = ચારવું
 મુહુઃ (અ.) = વારંવાર
 મૂક (વિ.) = મુંગો
 મૂઢધિઃ (ન.) = મંદ બુદ્ધિવાળો
 મૂર્ધન્ (ન.) = માથું
 મૃગયાશીલઃ = શિકાર કરવો એ જેનો
 સ્વભાવ છે એવો
 મૃણાલઃ (ન.) = કમળનો દાંડો
 મૃતકલ્પ (વિ.) = અધમૂઓ
 મૃદ્ (નારી) = માટી
 મૃદ્ગઃ (ન.) = પખાજ
 મૃષ્ (૧ લો પ) = શાંત પડવું
 મેઘશ્યામલઃ = મેઘ જેવો શ્યામ

મેધાવિન્=બુદ્ધિશાળી

મેષઃ (ન.)=ધેતું

મેલઃ (ન.)=સહવાસ, પરિચય

મૌઢ્યમ્ (ના.)=મૂર્ખાઈ

યજુસ્ (ના.)=યજુર્વેદ

યતઃ (અ.)=કારણ કે

યથાકામમ્ (અ.)=ઈચ્છા પ્રમાણે

યથેચ્છમ્, યથેષ્ટમ્

યથાનિર્દિષ્ટ=સૂચવ્યા પ્રમાણેનું

યથાપ્રતિજ્ઞમ્=પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે

યન્તૃ (ન)=કબજે રાખનાર

યવની (નારી)=મુસલમાન સ્ત્રી

યા (૨ જો પ)=જવું

યાચનાન્ત=(વિ.)=યાચનાથી જેનો

અંત આવે છે એવું

યુગાન્તરમ્=ખ્રીષ્ટે યુગ

યુક્ત (વિ.)=યોગ્ય

યેન (અ.)=જેથી

યોગતઃ=યોગદ્વારા

યોજનમ્ (ના.)=૪ કોસનો અંતર

યૌવરાજ્યમ્ (ના.)=યુવરાજ્યપદ

રજકઃ (ન.)=ધોખી

રજસ્ (ના.)=ધૂળ

રણધુરા (નારી)=યુદ્ધની ઝૂંસરી

રણસહાયઃ (ન.)=યુદ્ધમાં મદદગાર

રત (કૃ.)=મશગૂલ

રદઃ (ન.)=દાંત

રન્ધ્રઃ (ન.)=છિદ્ર

રસવત્ (વિ.)=રસદાયક

રસવિદ્ (ન.)=રસને જાણનારો

રહસ્ (ના.)=એકાંત

રાગઃ (ન.)=પ્રેમ

રાજત (વિ.)=રુપેરી, -તં=રુપું

રાજન્ (ન.)=રાજા

રાધેયઃ (ન.)=રાધાનો પુત્ર, કર્ણ

રામનામાઙ્કિત (વિ.)=રામનામ

કાતરેલો

રિક્ત (કૃ.)=ખાલું

રિક્તપાણિ (વિ.)=જેનો હાથ ખાલી

છે એવો

રિચ્=ખાલી કરવું-અતિ (કર્મણિ)=

ચડી જવું

રુષ્ (૪ થો પ)=ગુસ્સે થવું

રોગિન્ (ન.)=રોગી માણસ

રોદ્ધુમ્ (કૃ.)=રોકવાને

રોહિણી (નારી)=દક્ષની પુત્રી

લગુઢઃ (ન.)=દંડો

લગ્નવેલા (નારી)=યોગ્યવખત

લઘિમન્ (ન.)=લઘુતા, અદ્યતા

લઘુચેતસ્=ટૂંકીવૃત્તિવાળો

લઙ્ગ્યુ=ઓળંગાવવું

લબ્ધ=મેળવેલું

લક્ષમન્ (ના.)=ડાઘો

લાઙ્ગુલમ્=(ના.)=પૂછડું

લિક્કમ્ (ના.)=ગતિ

લીલયા (અ.)=સહેલાઈથી

લુધ્ધકઃ (ન.)=શિકારી
 લોકપાલઃ (ન.)=દેવ
 લોકવિદ્વિષ્ટ=લોકોએ વખોડેલું
 લોકોત્તર (વિ.)=અસાધારણ
 વચનીયતા (નારી)=નિન્દા
 વચસ્ (ના.)=વાણી
 વઞ્ચકઃ (ન.)=શિયાળ
 વડવાનલઃ (ન.)=સમુદ્રમાં ધ્રુપા-
 થેલો ભયંકર અગ્નિ
 વન્ (૮ મો પ)=યાચના કરવી
 વમ્ (૧ લો પ)=ઓકવું
 વયસ્ (ના.)=ઉંમર
 વયસ્યઃ (ન.)=મિત્ર
 વયોવસ્થામ્ સ્પૃશ્=ઉંમરે પહોંચવું
 વરાહઃ (ન.)=મંડ
 વર્ત્મન્ (ના.)=રસ્તો
 વર્ષા (નારી,)=વર્ષાઋતુ
 વલ્કલમ્ (ના.)=ઝાડની છાલ
 વશિન્=જીતેન્દ્રિય, શક્તિમાન
 વસુઃ (ન.)=વસુ
 વસુધા (નારી)=પૃથ્વી
 વહ્નિઃ (ન.)=અગ્નિ
 વાગ્વિષયઃ (ન.)=વાતનું કેન્દ્ર
 વાચ્ (નારી)=વાણી
 વાચાલ (વિ)=બહુબોલો
 વાજિન્ (ન)=ઘોડો
 વાયસઃ (ન.)=કાગડો
 વારય્=અટકાવવું

વારિદઃ (ન.)=વાદળ
 વારિધિઃ (ન.)=સમુદ્ર
 વારિમુચ્ચ (ન.) વાદળ=વારિવાહઃ
 વાસસ્ (ના.)=વસ્ત્ર
 વિ+અપ+ઙ (૨ જો પ)=છૂટું પડવું
 વિ+આ+ક્રુશ્ (૧ લો પ)=વિલાપ
 કરવો; રડવું
 વિકલ (વિ.)=અભાવ
 વિકચ્ (૧ લો પ)=ખીલવું
 વિકલ (વિ.)=ઘેડોળ, ભાંગેલું
 વિ+ક્ર (કર્મણિ)=વિકાર પામવું
 વિ+ચલ્ (૧ લો પ)=ચલી જવું
 વિ=ચારણા (નારી)=વિચાર સરણી
 વિટપઃ (ન.)=ડાળી
 વિ + ડમ્બય્ (૧૦ મો પ)=દેખાવ
 કરવો
 વિતાનઃ-નમ્=ચંદરવો, સમુદાય
 વિસ્તાર, પ્રચાર
 વિત્તમ્ (ના.)=પૈસો
 વિત્તેશઃ (ન.) પૈસાદાર માણસ
 વિ+ત (૧ લો પ)=આપવું
 વિદ્ (૭ આ.) ચર્ચા કરવી, જાણવું-
 (૪ આ.) હોવું
 વિદ્યુત્ (નારી.)=વીજળી
 વિદ્યુત્વત્ (ન)=વાદળ
 વિદ્રાવય્=નસાડવું
 વિદ્વસ્=વિદ્વાન
 વિદ્વિષઃ (ન.)=દુશ્મન
 વિ+ધા=કરવું

વિનિવેશયુ=મૂકવું

વિનિશ્ચયઃ (ન.)=નિર્ણય

વિનિદ્ર=જાગવું

વિનોદોક્તિ (નારી)=મસ્કરી

વિનોદ્યમાન (વર્ત. કૃ.)=વિનોદ

પમાડવામાં આવતો

વિન્ધ્યાટવી (નારી.)=વિન્ધ્યારણ્ય

વિપરીત (વિ.)=ઉલટું

વિપશ્ચિત્ (ન.)=ડાહ્યો માણસ

વિપુલાંસઃ=મોટા ખભાવાળો

વિપ્રયોગઃ (ન.)=વિયોગ

વિફલી મૂ=નિષ્ફળ જવું

વિ+ભા (૨ જોષ)=પ્રકાશવું

વિમુક્ષ=મેં ફરવી લીધું હોય તેવો

વિમૃશ્યકારિન્=વિચારીને કાર્ય

કરનાર

વિયુક્ત=છૂટું પડેલું

વિરાજયુ=શોભાવવું

વિરાટઃ (ન.)=રાજાનું નામ

વિ+લપ્ (૧ લો પ)=વિજ્ઞાપ કરવો

વિલમ્બિન્=લટકેલું

વિવશ (વિ.)=પરવશ

વિવાસનમ્ (ના.)=દેશવટો

વિ+વાસયુ=દેશવટો આપવો

વિશારદ (વિ.)=કુશલ

વિશાલાક્ષઃ=મોટી આંખોવાળો

વિ+શિષ્ (૭ મો પ)=માર મૂકવો,

જીદ પડવું, વધારવું

વિશેષતઃ (અ.)=ખાસ કરીને

વિષમી મૂ=આડું પડવું

વિષયઃ (ન.)=ઉપભોગ

વિષયોન્મુખ=વિષયમાં આસક્તિ-
વાળો

વિષાદઃ (ન.)=શોક

વિસર્ગઃ (ન.)=ત્યાગ

વિ+સૃજ્=છોડી મૂકવું

વિસ્તૃત (વિ.)=વિશાળ

વિસ્ત્રબ્ધમ્ (અ.)=નિર્ભયપણે

વીર્યમ્ (ના.)=શક્તિ

વૃ (૫ મો પ)=ઢાંકવું આ=ઢાંકવું. ૬-

આવવું વિ=ઉધાડવું સમજાવવું

વૃજ્ (૧ લો પ)=ત્યાગ કરવો પરિ+વૃજ્

વૃત્તમ્ (ના.)=સમાચાર

વૃત્તહીન (વિ.)=ચારિત્ર્ય વગરનો

વૃષલઃ (ન.)=હલકી જાતિનો માણસ

વૃષભધ્વજઃ (ન.)=શંકર

વૃ (૮ મો પ)=પસંદ કરવું

વેતસઃ (ન.)=નેતર; ઘરુ

વેતૃ (ન.)=જાણનારો

વેદાન્તોપગતમ્=ઉપનિષદમાં કહેલું

વેશ્મન્ (ના.)=ઘર

વૈતનિકઃ (ન.)=મજૂર

વૈતસીવૃત્તિ (નારી)=ઘરની વૃત્તિ

વૈદંહી (નારી)=સીતા

વૈનતેયઃ (ન.)=ગરુડ

વ્યજનમ્ (ના.)=પંખો

વ્યતિક્રમઃ (ન.) = ઉલ્લંઘન
 વ્યધ્ [વિધ્] (૪ થો પ) = વીંધવું
 વ્યયઃ (ન.) = ખર્ચ
 વ્યલીકઃ (વિ.) = જૂઠું, ન ગમે એવું
 વ્યવસાયિન્ (ન.) = નિશ્ચયી
 વ્યસનમ્ (ના.) = આપત્તિ
 વ્યાદાનમ્ (ના.) = ઉદ્ધાટન
 વ્યાધઃ (ન.) = શિકારી
 વ્યાપાદય્ = મારી નાંખવું
 વ્યાપાદિત (કૃ.) = મરાયલો
 વ્યાપ્ત (કૃ.) = આચ્છાદિત
 વ્યાહતિ (નારી) = વાણી
 વ્રજઃ (ન.) = સમૂહ, ગોષ્ઠ
 શક્ (૫ મો પ) = શક્તિમાન હોવું
 શનૈઃ (અ.) = ધીમે ધીમે
 શપ્ (૧ લો પ) = સોગન લેવા
 શબરઃ (ન.) = મ્લેચ્છ,
 શયનાગારમ્ (ન.) = સૂવાનો ઓરડો
 શયિતવ્યમ્ = ઊંધ
 શરદ્ (નારી) = શરદ્ ઋતુ
 શરીરિન્ (ન.) = માણસ
 શર્વરી (નારી) = રાત્રિ
 શલ્યમ્ (ના.) = ભાલો, ખાણ, કાંટો,
 ઊંડી વેદનાનું કારણ
 શશાઙ્કઃ (ન.) = ચંદ્ર
 શશિન્ (ન.) = ચંદ્રમા
 શારદ (વિ.) = શરદ્ ઋતુનું
 શાત્મલી (ન.) = સમડીનું ઝાડ

શાવકઃ (ન.) = ખર્યું
 શાશ્વતિક (વિ.) = શાશ્વત, હંમેશાનું
 શિરસ્ (ના.) = માથું
 શિશિરી કૃ = ઠંડું પાડવું
 શિશુઃ (ન.) = બાળક
 શિષ્ (૭ મો પ) = આડી રહેવું, છૂંડે
 પાડવું
 શી (૨ આ) = પડી રહેવું
 શુચિ (વિ.) = પવિત્ર-ચિઃ = શ્રીમ્
 શુદ્ધાન્તઃ (ન.) = ઝનાનો
 શંખલા (નારી) = ખેડી
 શૃઙ્ગમ્ (ના.) = શિંગડું, શિખર
 શૂકરઃ (ન.) = ઝૂંડ
 શેષઃ (ન.) = અવશેષ
 શૈલ્યમ્ (ના.) = ઠંડક
 શૌચમ્ આચર (૧ લો પ) = ટકી-
 સંડાસ જવું
 શ્રુ [શૃ] = સાંભળવું, સં+શ્રુ, પ્રતિ-
 = વચન આપવું
 શ્રુત (વિ.) = જાણીતો
 શ્રેણી (નારી) = વર્ગ
 શ્રેયસ્ (વિ.) = વધારે સારું- (ન.) =
 કલ્યાણ
 શ્વઃ (અ.) = આવતી કાલે
 શ્વન્ (ન.) = કુતરો
 શ્વસ્ (૨ જો પ) = શ્વાસ લેવો-વિ-
 વિશ્વાસ કરવો
 શ્વાપદઃ (ન.) = શિકારનું પ્રાણી

ષટ્પદઃ (ન.)=અમર

સસ્વા=મિત્ર

સગન્ધઃ (ન.)=સ્નેહી

સત્ (ન.)=સારો માણસ.

સાત્ક્રિયા (નારી)=સત્કાર

સદનમ્=(ના.)=ધર

સદય=દયાવાળું

સદૃશ (વિ.)=સરખું, યોગ્ય

સદાચારવત્=સદાચારવાળો

સપદ્યેવ (અ)=તરતજ

સમ (વિ.) સરખું, સમરસ

સમમ્ (અ)=સાથે

સમ+આ+ચર્=આચરણ કરવું

સમ્+આ+દિશ્ (૬ ટો પ)=હુકમ કરવો

સમ+આ+રમ્ (૧ લો આ)=શરૂ કરવું

સમ્+આ+લોચ્ (૧ લો આ) અવ-લોકન કરવું

સમ્+આ+વિશ્ (૬ ટો પ)=આવી-મળવું

સમ્+આ+હ્=એકઠું કરવું

સમ્+દૃષ્ટ્=વિચારવું ધ્યાનમાં લેવું

સમ્+ઉદ્+પદ્ (૪ થો આ) ઉત્પન્ન થવું

સમ્+ઉપ+સ્થા=ઉપરિથત થવું

સં+ક્રમ્ (૧ ઉ. ૪ પ) ભેગા મળવું, પહોંચવું, વટાવી જવું

સંકુલ (વિ.)=ભરપૂર, સંપૂર્ણ

સંગતમ્ (ના.) સોજત, સંપર્ક

સંચયશીલઃ=એકઠું કરવાની વૃત્તિવાળો

સંચાલિત (કૃ.)=ઉત્પન્ન થવું

સંચ્છિન્ન (કૃ.)=તોડી પાડેલું

સંતરણમ્ (ના.)=તરી જવું તે

સંતાનકામઃ=છોકરાની ઇચ્છાવાળો

સંદર્શનમ્ (ના.)=દર્શન

સંધિઃ (ન.)=સાંધો

સનાથ (વિ.)=નાથવાળો, ઓથવાળું

સંનિકર્ષઃ (ન.)=સમાગમ

સંનિભ (વિ.) જોવું

સં+નિ+યમ્ [યચ્છ] (૧ લો પ)=કળજો કરવું

સંનિર્હિતાપાયઃ=જેમાં ઈગ્નિપાસે છે એવું

સં+પાદય્=મેળવવું

સંપ્રાપ્ત (કૃ.) આવી મળેલું

સંભારઃ (ન.)=સામગ્રી

સંભાવિત (વિ.)=માનનીય

સં+ભાષ્ (૧ લો આ)=વાત કરવી

સંભૂય=એકઠી મળીને

સંયાતિ (નારી)=સંયમ

સંયોજય=નિયોજવું, નિમવું

સંવૃત્ત (કૃ.)=થયેલો

સંશીતિ (નારી)=સંશય

સં+હ્ (૧ લો પ)=લઈ લેવું

સમ્યક્ (અ.)=સારી રીતે, બરાબર
સમાધિભેદિની=સમાધિનો ભંગ
કરનારી

સમાપેત (વિ.)=સંપૂર્ણ
સમા+યા (૨ થે વ)=આવવું
સમીક્ષ્યકારિન્=સમીક્ષા કરનારો
સમેધયત્=ઉછાળતો
સરસ્ (ના.)=સરોવર
સરલાશયઃ=જેનો આશય સરળ છે
એવો

સર્વવિદ્=અધુ બાણુનાર
સર્ષપઃ (ન)=રાઈ
સલીલમ્ (અ.)=સહેલાઈથી
સવયસ=સરખી ઉંમરના
સસ્યમ્ (ના.)=અનાજ
સહસા (અ.)=એકાએક
સહસ્ત્રધામન્ (ન.)=સૂર્ય
સહસ્રાંશુઃ (ન.)=સૂર્ય
સહાધ્યાયિન્ (ન.)=સાથે બાણુનાર
સામન્ (ના.)=સામવેદ
સામર્ષ (વિ.)=ગુસ્સે થયેલો
સાયમ્ (અ.)=સાંજે યઃ=સાંજ
સામ્પ્રતમ્ (અ.)=હમણાં
સિદ્ધઃ (ન.)=સિદ્ધ પુરુષ
સુખમ્ (અ.)=સહેલાઈથી
સુધાંશુઃ (ન.)=ચંદ્ર
સુધામુચ્=અમૃત વર્ષાવિનારું
સુપ=સૂવું

સુમતિઃ (ન.)=સારી બુદ્ધિવાળો
માણસ

સુમનસ્ (ના.)=ફૂલ
સુરાક્ષના (નારી)=અપ્સરા
સુવિક્રમઃ=મોટા પરાક્રમવાળો
સુશિરાઃ=સારા માથાવાળો
સુશીલઃ=સારા ચારીગ્યવાળો
સુહૃદ્ (ન.)=મિત્ર
સૂ (૨ જો આ)=જન્મ આપવો પ્ર+સૂ
સૂતઃ (ન.)=સારથી
સૂનુઃ (ન.)=છોકરો
સૂનૃતઃ (વિ.)=સાચી અને મધુરી
સેતુઃ (ન.)=પૂલ
સોદરસ્નેહઃ (ન.)=ભાઈનો પ્રેમ
સોમઃ (ન.)=ચંદ્ર
સૌભ્રાત્રમ્ (ના.)=સારા ભાઈ
તરીકેનું વર્તન
સૌમિત્રિઃ (ન.)=લક્ષ્મણ
સ્ખલિતમ્ (કૃ.)=ભૂલથી બોલાયું
સ્તુ (૨ જો વ)=વખાણવું
સ્નાયુઃ (ન.)=બાણની દોરી
સ્નિગ્ધવર્ણઃ=મનોહર કાંતિવાળો
સ્નેહસંભાવિત (વિ.)=સ્નેહથી
સન્માનેલું
સ્મર્તવ્યશેષં ની=મારી નાંખવું
સ્વપ્ (૨ થે વ)=સૂવું
સ્વાગતમ્ વિ+આ+હ=સ્વાગત
કરવું

સ્વાભાવિકી (વિ.) = કુદરતી

સ્વામિન્ (ન.) = શેઠ

હત (કૃ.) = મરાયેલો

હતવત્ (કૃ) = માર્યો

હતાશઃ = જેની આશા નષ્ટ થઈ છે
એવો

હન્ત (અ.) = અકૂસોસ.

હરિઃ (ન.) = સિંહ. ઇન્દ્ર

હમ્યમ્ (ના.) = હવેલી

હલા (નારી) = સખી

હા (અ.) = અકૂસોસ

હિત (વિ.) = ક્ષાયદાકારક

હિમવત્ (ન.) = હિમાલય

હિમાંશુઃ (ન.) = ચંદ્ર (હિમઃ = ઠંડું)

હિંસ્ર (૭ મો પ ૧૦ ઉ) = મારવું

હીન (વિ.) = ઓછું

હીનવલઃ = ઓછાખળવાળો

હુ = ધુપાવવું (અપ+હુ)

હેમકારઃ (ન) = સોની

शुद्धिपत्रम्

पानुं	दीर्घ	अशुद्ध	शुद्ध
३	१०	सतः	सन्तः
४	१७	यामडांना	मेडांना
५	२१	ख प्रद	सुखप्रद
१३	४	ज	जृ
२७	२३	विद्वांसा	विद्वांसौ
३२	१७	पुसा	पुंसा
३७	१०	गतवान्	गतः
४०	५	संवर्धयत्	समवर्धयत्
४६	६	आसीत्	आसीत्
५५	२७	उप+लम्भ	उप+लम्भू
६१	३	मङ्गल	मङ्गलं
६६	५	सफल	सफल
	६	सञ्जना	सञ्जनना
६७	१७	सूरैः	सुरैः
१०१	५	स्वल्पाय	स्वल्पाया
	८	स्वाधिकरात्	स्वाधिकारात्
१०८	८, १४	सर्वथा, पश्चा	सर्वथा, प्रश्ना
१०९	१६	कारवास	कारावास
११४	१०	अतरा	अंतरा
११८	१८	क्षमावान	क्षमावाना
१२३	२३	नराः	नरः
१२९	५	लिहति	लेढि
१३६	११	कुवाणो	कुर्वाणो
१४२	१५	कृतव्यः	कर्तव्यः

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૦	૧૮	કીર્તિ	કીર્તિ
૧૫૧	૨૧	પાણ્ડુરેણવ	પાણ્ડુરેણૈવ
૧૭૫	૧૩	નયનવિષય	નયનવિષયં
૧૭૬	૩	હંસકાકા	હંસકાકૌ
૨૦૯	૧૧	ગરુડ	ગરુડ
૨૧૦	૪, ૮	ગામડીઓ, બદમાશ	ગામડિયો, બદમાસ
૨૧૧	૧૩, ૧૮	દ્વાર (નારી), દૂધ	દ્વાર (ના.), દુધ
૨૧૨	૨૭	આશક્તિ	આસક્તિ
૨૧૩	૫	પાછું કરવું	પાછું કરવું
૨૧૪	૧૯	પાશ્ર્વપરિવર્તિન	પાશ્ર્વપરિવર્તિન.
૨૧૭	૧૮	મુંગે	મુંગે
૨૧૯	૧૩	વિ=વારણા	વિચારણા
૨૨૨	૨૩	એકહી મવાને	એકહા મળીને
	૨૫	સંયોજય	સંયોજય
૨૨૩	૫	આવવું	ભેગું આવવું
	૨૮, ૧૯	સુપ્, બોલાયું	સ્વપ્, બોલાયલું
૨૨૪	૭	અકૂસોસ	અકૂસોસ

